

फकिंकारत्नमञ्जूषा

मिहान्तकौमुदीस्थपत्तिव्याख्यानरूपा ।

(श्रीप्रत्ययान्तो भाग)

मुद्रनपुर (मुन्नेर) मण्डलान्तर्गत महम्मदाग्रामवासिन्या

गणपतिठकुरात्मजैकनाथठकुरा मजेन

व्याकरणकाव्यतीर्थेन

ठकुरोपनामक-परिचितश्रीकनकलालगर्भणा

मैथिलेन रचिता ।

साहित्यशास्त्रि-प० रामनेजपादेयन सशोधिता ।

(वृत्तोपावृत्ति)

काशीस्थ-गुप्तधुक्टिपो-म्यामिना

श्रीहरिकृष्णदासेन

निज-ययती मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

सम्यक् सन्ध्यम्प्य सर्व-प्रियाता प्रकाशकावलीकृष्ण ।

सन् १९३३

काशीस्थ-गुप्तधुक्टिपो-म्यामिना

३३

पापरा गिह पमकार,
सागमरका रग्यालर, कधीरखेंरा काली ।

॥ श्री ॥

फक्किकारत्नमञ्जूषा

सिद्धान्तकौमुदीस्थपक्तिव्याख्यानरूपा ।

(त्रीप्रत्ययान्तो भाग ।)

मुद्रलपुर (मुहुर) अण्डलान्नगर्त महमदाग्रामवास्यव्यत
गणपतिठकुरात्मजैवनाथठकुरात्मजन
न्याकरणाकाज्यतीर्थन
ठकुरोपनामक—परिदतश्रीकनकलालशर्मणा
मैथिलेन रचिता ।

साहित्यशास्त्रि—पं० रामतेजपाण्डेयेन संशोधिता ।

(तृतीयावृत्ति)

काशीम्य—गुप्तनुक्डीपो—स्वामिना

श्रीहरिकृष्णदासेन

निजव्ययतो मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वे-धिकारा
प्रकाशकायसीएता ।

फक्किकारतमञ्जुपास्थपंकत्यनुक्रमः

विषय	पृष्ठम्	विषय
मञ्जाप्रकरणे ।		ये श्रीजिति
मुनित्रयमिति	१	नाञ्जकलौ
तदुत्तंगिति	२	परिभाषाप्रकरणे
विषयआधिकारश्च	३	अष्टाभ्य श्रीशि यान्
ननु मञ्जाचेति	४	अचमन्धौ ।
अऽ उणित्यादि	५	स्थानत आस्त०
माहध्वराणीति	५	इति घकारस्य
पण्यमन्त्या इत	५	डित्वधिकरपाश्चत्वारि
तणसुत्रेऽकारश्चेति	५	सुद्वयपास्य इति
हकारान्धिकार०	६	धाप्रश इति
हलन्त्यम्	७	ननु वाहत०
प्रत्याहारेष्विना	७	आदित्यो
आदिरन्त्येनेनीति	८	वात इत्यत्र
साये इति	८	द्यकाराद्वा
अर्थादिति	८	नगिमिस्तस्यैव
यतः प्रमिति	८	कानि सन्नि
केति	९	तत्रान्तरतस्यान्नि
य इति	९	पुरस्तादिति
रयामा, यरा	९	अर्धं बहुप्रहण
शतचक्रम्	९	इह पूर्वान्तवद्भावेन
प्रक्रियादशाया	९	उपसर्गलैष धानोरादौवे
अस्य आणाध्यायी	९	अचि किम्
त्रिपाद्यामपीति	९	श्रुति समर्थे
अत्राण परेण	१०	अतीति निवृत्तमिति

विषयः	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
अपरस्थितविभा०	२०	स्वादिसन्धौ ।	
अथ प्रकृति भाषः	२३	स्वौजसमौटिति	२७
नित्यमिति किमिति	२३	अश्वत्थापवाद	३८
तु 'अवङ् स्फो०'	२३	यत्वस्यापवाद-	२६
द्वसविधिसाम०	२४	उच प्रति न्य ना०	३६
चकारो न कर्त्तव्य	२४	शिवोऽर्च्यं	३६
रत्किमिति	२५	अप्नुतात्किम्	३६
रामरूपायम्०	२५	असन्नि सौत्र	३७
यत्वस्यासिद्धत्या०	२५	अशि किम्	३७
अर्थग्रहणम्	२६	पदे किम्	४०
हलसन्धौ ।		अस्तुपि किम्	४४
टो किम्	२८	अण किम्	४४
स्थानप्रयक्षाभ्या	२६	पूर्वग्रहणमनुत्तर०	४५
कथ तहि मदोदभा	३०	मनोरथ	४५
अत्राघोपस्य	३०	अका किम्	४६
पदस्येति किम्	३१	अनञ्समासे किम्	४६
दुर्घन्तात्यत्र	३१	अजन्त पुल्लिङ्गे ।	
सस्वर्त्ता	३१	अर्थवदित	४६
व्युत्पत्ति पक्षेऽप्रत्यय०	३३	पूर्वसूत्रैव सिद्धे	४८
स्यान्नादेशे न	३३	प्रातिपत्तिकग्रहण	४६
येन नाप्राप्तौ	३३	स्त्वप्रिसगा	५०
दीर्घस्याय तुक्	३४	पुस्तनादिनि	५०
त्रिसर्गसन्धौ ।		मम्मुद्राक्षि०	५१
अप्रत्ययस्य किम्	३४	पट्ग्रहण किम्	५३
एकादशशास्त्र	३५	पदन्यवायऽपीति	५३
अत्रोर्थे किम्	३५	भवामि, भविष्यामिति	५४
गामर्थ्यमिह	३५	त्रिधिरिति किम्	५४
यस्यादिधिति	३६	प्रत्यय किम्	५५
यस्यादिधिति	३६	मन्निपातेति	५५

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
उद्भवचने किम् ,	५७	प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थम्	७४
भलि किम्	५८	यत्प्यौडि	७४
ननु सार्धमात्रा०	५८	घातो किम् ,	७५
सुपि किम्	६०	शेष किम्	७५
जम्बुमिति	६०	इमौ किम् , घातप्रभ्ये	७६
सम्य द्विगुपक्षे	६०	युक्तिम् । मात्रे	७६
सुपिचेतिदीर्घा	६२	न्यायिकम् । निष्काशाच्च	७६
इत्यको किम्	६३	प्रथमहल् किम्	७७
त्रिवृताऽद्योयस्य	६३	गामना सखा सुसखेति	७८
आदेश प्रत्यया	६४	आङ्वात्तवन्त्या०	७८
नन्तस्यापीपि	६४	नमुदायस्य सखिरूपन्या०	७९
तत्र परमसर्धवेति	६४	परम सखा यस्येति	७९
अनकालात्स०	६५	गाणत्यऽपीति	७९
उभयशब्दोडिभ्य०	६६	अनिपयान्ति	८०
तस्येह पाठस्तु	६६	गाणत्ये तु	८०
न च कप्रत्ययेने०	६७	वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्	८०
उभयशब्दस्य द्विचन ना०	६७	द्विचन्य ताना किम्	८०
तस्माज्जस्यपयजादेशस्य	६९	इह परवादाटा	८१
षष्ठ्योहो चिफार्थित	६९	अटयन्तत्वाच्च मुलाप	८१
सजोयसजनीभूतास्तु	७०	कुमाराति	८१
महामशाकरणेन	७०	घातुना मयोगस्य वि०	८०
समुदायस्यगाय निषेध	७१	कथं तर्हि दुर्धिया वृद्धि०	८०
नरैष नदन्तिपिता सुद०	७१	घौ लुप्त न म्यानिपय	८०
पदाद्वाधिकार तस्य ख०	७१	दीर्घस्यापि ग्रहणम्	८२
निर्दिश्यमानस्यादशा म०	७१	मूत्रे नञादिग्रहणं	८२
एवदशविष्टतमत्पयस्य	७१	परस्यास्तुच्चभावे	८४
वृत्तिरुतेति	७२	हृत् इत्यनयोःरुक्तरा	८४
इह पूर्वस्मात्पीति	७३	ननु इना सः यनन	८५
पूर्वभाभिसेनेति	७३	ननु मे गद्याच्चमि	८५
तस्य गाय इति	७३	शमा साहचर्याति	८५

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
ओतां विदिति	८६	अथ सक्षिपातपरि०	८५
तेनेह न हे भानो	८६	न लुप्ततेत्यभ्यानित्य०	८५
अजन्तस्त्रीलिङ्गे ।		प्रवृत्तिनिमित्तैक्य	८६
एड हस्यादिति	८७	वस्तुतस्तु प्रतीक्षाम्	८७
वृद्धिरेचि, रमायै	८७	हलन्तपुलिङ्गे ।	
कावेशस्य पूर्वा०	८७	उपदेशे किम्	८७
देहनामान्यन्तराले	८७	एकाच्चा धानोरिति	८८
गोहिमहण स्प०	८८	कलौति निवृत्तिम्	८८
सयुक्ता ये डलका	८८	व्यपदेशिवद्भावेन	८८
य केचिदाहु	८८	ननु भुगित्यादे	८८
यद्यपि जरसादेशस्य	८८	छन्दस्येव विवरिति	८८
गुणदीर्घोत्थाना०	८८	आदित्यधिकारात्	८८
स्त्रियामित्यस्य विध०	८९	नुम्बधिसामर्थ्यात्	१००
स्वमोर्लुका लुप्तत्वेनेति	८९	ह अनङ्गव्यति	१००
रादेशात्पूरविप्रति०	८९	अस्थिव्यतिवेन	१००
हेरये सत्याविति	८९	ननु एत्वापेक्षया	१००
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा०	८९	गौणत्वे तु नुद्	१००
अस्मातित्विति	८९	ननु कमलशब्दात्	१०१
प्रधोशब्दस्येति	८९	पत्य कमत्पु	१०२
कथं नहि, हेसुसु	८९	अक्चस्महितस्या०	१०३
आरम्भसामर्थ्यादय	८९	नित्यत्वान्दे	१०३
अजन्तस्त्रीलिङ्गे ।		अश्वचन ग्रा०	१०३
ननु अतोऽमिति	८९	नलोप राजेति	१०३
एडहस्यादिति हत्मात्र०	८९	नञालोप स्थानि०	१०४
हेर्लुप्तत्वाविति	८९	नञालोपस्य स्थानि०	१०४
मक्षिपातपरिभाषया	८९	योग विभागसाम०	१०५
परत्वाज्जरमि कृते	८९	यत्तु वृष्टम् इत्या०	१०५
वस्तुतस्तु प्रवृत्तिग्रह०	८९	इह दीर्घे कर्त्तव्ये	१०५
एड इत्यत्र दि	८९	इति यकारस्य ने०	१०६
		अत एव आपकादभ्यस्य	१०७

विषय	शुद्धम्	विषय	पृष्ठम्
अनम किम्	१०३	पर विषयं च तुम्	११३
आ आदिति	१०३	धानांरप्यम्यन्तस्य	११८
शुभाणि सहस्रादीनि	१०८	उगिदधामिति सूत्रे	११८
अप्य इति यत्तस्ये	१०८	बुत्तस्याऽसित्तरात्	११८
इह पूर्वस्मादपीति	१०९	वर्गाऽप्यकारस्यात्	११८
पिठपपदाद्यञ्ज	१०९	प्रत्येकमिति व्याख्या०	११९
इह सूत्रिपत्या	१०९	तुम्प्रत्यय तुम्स्या०	११९
परिमृष्टिति	१०९	तद्विभक्त्याप्यन्तात्तमिति	११९
गडिति पदान्ताप०	११०	अन्तर्गताऽपादागम	१२०
मत्तु यत्तौ कृद् एता	११०	मात्रमहत इत्यत्र	१२०
मप्यन्तस्य विभ	११०	अस्य सम्बुद्धौ	१२०
इह शेष लोपोऽस्य०	१११	सलन्तग्रीलिङ्गे ।	
आद्य शेषे लाङ्	११२	निपातगदलाप०	१२१
मास्तिन सुदो नि०	११२	विगतवाङ्मयेन	१२१
समस्यमाने	११३	सौरिति	१२१
अपदादौ किम्	११३	चतस्र इति	१२१
स्थमहणात्	११३	मर्षादिति	१२१
नेह युष्मत्पुत्रो म०	११३	अभूतिरिति	१२०
एकतिङ्नाक्यम्	११४	सलन्तनपुंसकलिङ्गे ।	
युष्मत्प्रणादिति	११४	दत्तमिति	१२०
परस्परसम्बन्धे	११४	उत्तरपदस्ये चेति	१२०
इह युष्मदस्मद्वोरा०	११४	वचनान्तरमिति०	१२३
मर्षदा रक्ष दय न	११४	तदन्तस्यापि म०	१२४
अच इति लोपविषये	११४	इह इत्थ्यादिलोपे	१२४
आत्तरतम्यात्	११४	तस्याऽमिसत्त्वान्	१२४
अत्ययाधे	११५	असृज पदात्ते कु०	१२४
इति पक्ष तु अदम्यडिति	११५	यहा प्रथेति सूत्रे	१२४
विष्वग्देश्यो विभ	११७	अलोपस्य स्थानि०	१२४
अप्रत्ययप्राण किम्	११७	वयाक्शब्दस्य	१२६
निराध इति	११७		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
नवेह चयोष्टि०	१०६	तद्धितान्तत्वात्प्राति०	१४२
अभ्याक्षिभूतानोति	१०८	पितृत्वसामर्थ्यात्	१४३
नित्यात्परादपि नुम	१२७	सर्वत्र लोहितादीति	१४३
अव्यये ।		डापडीपोरपवाद	१४४
यस्मात्सर्वा विभक्तिरिति	१२७	परिमाणान्तात्	१४४
कन्योमान्न०	१२६	क्षेत्रे किम्	१४५
अथ विहितविशेष०	१०६	ननु द्वौ पुरुषौ	१४५
यद्यप्यस्यसहाया	१३०	ननु लाघवात्	१४६
आद्यग्रहणार्थम०	१३०	रिया किम्	१४६
लिकेत्यादि	१३०	ननु ऊपसो०	१४६
स्त्रीप्रत्यये ।		स्त्रिया किम्	१४६
अजायुक्तिर्डीपो	१३०	अव्ययग्रहणाऽननु०	१४७
अजादिभि स्त्रोत्त०	१३१	ननु सहाशब्दाना	१४७
शुद्धाचामहत्पूर्वा०	१३२	मामकग्रहण निय०	१४७
उन इति सामान्यग्र०	१३३	गर्भिण्या जीवन्नृत्तकाया	१४८
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स०	१३३	ननु पत्युर्नो	१४८
पञ्च, अतस्त	१३४	अनुपसर्जनस्येतीहो०	१४८
पूर्वस्य किम् । परस्य माम्०	१३५	अथ धूपलस्य पत्नीति	१४८
आत् किम् । साकाशिय०	१३५	सपूर्वस्य किमिति	१४८
तदन्नविधिर्नैव सिद्धौ	१३६	कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो	१५०
भज्राग्रहणमुप०	१३६	अथवा च शलरया	१५०
एवाद्या एतयोस्त्विति	१३७	पिशङ्गादुपसर्पणम्	१५०
पहुमोद्देर्भापिन०	१३७	छन्दसि क्रमेके	१५०
गैपिके कपि तु	१३७	अथदातशब्दस्तु	१५१
अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु	१३७	लघावत्ते द्वयोश्च	१५१
उत्सर्जनत्वाच्चेति	१३८	ननु पितामहीत्यादिरूप०	१५१
यद्यप्यमाणेत्यत्र	१४१	ननु उत्सादिभ्यो	१५१
तच्छ्रुलिकेऽप्ये०	१४२	अमत्रे हि स्त्रीविष०	१५२
अनपत्याधिकार०	१४२	गजवाची मागशब्दः	१५२
		घोतो गुणवचनत्	१५२

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
यत्तु भाष्य	१५३	इति शब्द प्रकार	१५८
उत किम्	१५३	आवृत्तिप्रहणा०	१५८
अतिगर्भास्त्विम	१५४	रत्नादिपद्मुदासा०	१५८
कथं ब्रह्माणीति	१५४	उपचाराणि	१५८
कचिन्न, धनव्रीतेति	१५४	सहते	१६०
अन्त्याहपूर्वपन्नाहा	१५४	अव्युत्पन्नाऽर्थ	१६०
उपसज्जास्त्विम	१५५	नृत्तयोर्वृद्धिश्च	१६०
अद्रपम्भुत्तिम०	१५५	लिङ्गविशिष्टपरि०	१६०
आद्ययोर्वृद्धलक्षण इति	१५७	अनुपसज्जनादि०	१६०
ओष्ठादीनाम्यश्चा०	१५७		

ज्येष्ठऽसितेऽर्चिनधिधौ दिवस नदाये
 यथा कृतिर्मम सुपूतिमगादनरा ।
 पागण्वीपुरपतेरपिचाप्रपूणा
 मृध्या अजस्रहृपया नगरे तदीय ॥ १ ॥
 छतिरेषा मम धीध्रीमयामीदिभनाथया ।
 कण्ठे समर्पिता भूयाचित्य प्रीतिकरो तयो ॥ २ ॥

विधिधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

श्रीहृग्विष्णुदास

मालिक—“गुप्तगुह्यो”

कश्चौरीगली, बनारस सिटी ।

ॐ श्रीगुरुभ्यां नमः ॥ विषय-तेतराम् ॥

श्रीविजयते ।

फक्किकारत्नमञ्जूपा ।

विश्वनाथ प्रणम्याथ ध्यात्वा गुरुरूपदाम्बुजम् ।

फक्किकारत्नमञ्जूपा क्रियते ह्यारहेतवे ॥ १ ॥

अथ सज्ञाप्रकरणम् ।

प्रधादौ प्रथममध्ये प्रधाते च मङ्गलमाचरणोपमिति शिष्टाच्चा
मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते धीर
गुरुपकाराद्युष्मत्पुरुषाणि च भवन्त्यधेतारश्च सिद्धयर्था यथा स्युरि
यादिभाष्यप्रामाण्याच्च मङ्गलमवश्य-कर्त्तव्यमित्युपधार्य्य प्रत्यवायप्र
शमनाय समुचितश्रुतिप्रयत्नमस्काररूपमङ्गलमारचयति-मुनित्रयमि
ति । येनविना यदनुपपन्नन्तर्सेनेवाक्षिप्यत इति न्यायात् यथापानोऽय
देववत्सो दिवा न भुङ्क्ते तत्र पीनन्यानुपपत्त्या रात्रिभोजनमनुमीयते
तथैव कर्तारमिना क्रियाया अनुपपत्त्या क्रियया कर्तुराक्षेप इति
च कर्मा क्रियाया, यथा घट इत्यादौ प्रवृत्ते विरच्यते इति कर्मप्रत्यया
न्तक्रियापदन मद्वाजिदाक्षितेनेतिर्तुर्वाया तत्कर्तृपदस्याक्षेप अतएव
मद्वाजिदीक्षितवृत्तिरित्यादि श्लोकसंगच्छते तथा च मया मद्वाजिदी
क्षितेनय धैर्याकरणसिद्धा तत्कामुदी विरच्यते विविधगुणविशिष्टा
मिथ्यत इत्यर्थं किं कृत्वा मुनित्रय नमस्कृत्य तदुच्चो परिभान्य च निरम्भ
त्य विचार्य्यत्यर्थो वा भट्टन्तीतिमद्वास्तानुजोत्तुशीलमस्येति मद्वाजि
रश्रवृषादरादित्वेनोदो दफारसापे जिधानो किं तु गमावध्यागमशास्त्र
स्यानित्यत्वात् । किञ्च उ शम्भुस्तस्माज्जात उजोगणेशो यरो वा सोऽ
भ्यास्ताति उजो मद्वासावुजोवेति मद्वाजो दीक्षित दीक्षा दीक्ष् धातो
गुरोर्धाहस इत्यप्रत्ययः । दीक्षा सज्जानाऽस्येति दाक्षित तदस्य सज्जान

तारव्यविम्व इतजितिसूत्रेणैतच् भट्टोजीचामौ दाक्षित्येतिविग्रहमेन
व्याप्तिर्यते द्युत्पाद्यन्तमन्वा अनेननि व्याकरण व्याङ्ग्यं कृत्वातो क-
रणधिकरणयोद्येतिकरणेद्युद् तस्य स्थाने युधोरनाकवित्यनादेशः ।
याकरणमधीयतेविदतिवा ययाकरण इति विग्रहे तदर्थीते तद्वेत्यण
नव्याभ्यामित्यादिनैजागम । अमेधीरितिसिद्ध सिद्धो निष्पन्नोऽन्तो
निर्णया येया ते सिद्धाता यथा पारिग्रनिवादिभ्यां निर्णानेनाक्षेप
रहिता अर्था सिद्धाता यैयाकरणाना सिमान्ता यैयाकरणसिद्धाता
मादन मुद् (मुद्दहपे) भाये सम्पदादिभ्यश्चेति ऋप् कौ पृथिया
मुवानन्दो यस्मादसौ कुमुद्यत्तन्म्येय कौमुदी । तस्येति विष्णु । द्विहृद्वे
ति टीप् । यैयाकरणसिद्धाताना कौमुदीय चन्द्रिकेचेत्यर्थ इति मिथ्या ॥

ननु (१) नम स्वस्तीत्यनन तमश्नुपदयाग चतुर्धा विधानेन मुनि
त्रय नमस्त्वयेत्यनुपपन्नमिति चक्ष । (२) (उपपदविभक्तेः कारक
विभक्तिर्यलीयस्यानि परिभाषया द्वितीयाया एव प्राच्यधोघनेन
तदुपपत्तेः । पदमाधिन्योपपत्ता विभक्तिरुपपदविभक्ति विद्यामाधित्यो
पपत्ता विभक्ति - कारकविभक्ति - उत्कृष्टनिष्ठ - यन्मिष्टोपकृत्ययाधन
तदनुष्ठित - यौपोरो नमश्शब्दाय ॥

तदुक्तीरिति । मुनित्रयाणामुक्तीरित्यर्थः । पन्निभाच्येति—
विद्याय्येत्यर्थः । धातुनामनेकार्यत्वात् । अत्र षोपक 'परी भुयोऽघशा'
इत्यत्राङ्गानमहममेय, तथाहि सर्वत्र परिसमभिन्याहारे

भागणेशाय नमः ।

(१) नम स्वस्तीति ।

(२) उपपदविभक्तेरिति । इय परिभाषा याचनिक्यय ननु

तत्र च दीया इति सूत्रभाष्यकैव्योस्तयैवोपरम्भा ।

ननु कृधाचयफलावयविविध्यायां द्वितीयाया नमः ।
चतुष्पाथ प्रवृत्त्या विज्ञापयामुक्तपरिभाषया
मिति चक्ष । नम शब्दस्य निपातत्वेन चोत्पत्तया
विनिगमनाविरहेण निषयतायामुभयप्रयोऽर्थत्वस्य सिद्धान्ततया
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वेन तापयविषयीभूतामातिपरिचयतुधा
सूत्रार्थेन कृधाचयकलञ्जयविषयायामुभयो प्राप्या तत्सङ्गतेरिति
नच नमस्त्वयेत्यस्य समस्तान्न जहन्वायायां

वद्वानार्थस्यैव सम्भवाद्ब्यावर्त्याभावेन व्यर्थमवधानग्रहणं क्षापयति धातूनामनेकार्थत्वमिति क्षापिते. नु तस्मिन्नर्थे भूधातोर्वक्षानातिरिक्तार्थस्यापि । सम्भवादन्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थमवधानग्रहणस्य सार्थक्यमिति भावः । अनादर परिभ्रम परीभावस्तिरस्कियेति कोशप्रमाणेन परिसमभिव्याहारे भूधातोस्तिरस्कारार्थत्वात्परिभाष्येत्यस्य तिरस्कृत्येत्यर्थोऽभ्युपगमे प्राचानुक्तोस्तिरस्कृत्येत्यर्थो व्याख्येयः । उक्तकोशस्य तत्रोक्तानुपूर्वोचिच्छेदे एव शक्तिग्राहकत्वेन घञन्ताद्यन्तस्यैवानादरार्थबोधकत्वादिह विचारार्थकत्वे न कपि बाधा दृष्टिपथे पथिकापते इति केचित् ॥

इय कौमुदी सिद्धात्तभूतसकस्तार्थप्रकाशजनित्वेत्यर्थः । ग्रन्थरूपाया अस्या कौमुद्या अर्थप्रकाशकत्वधर्मेण चट्टिकया साम्यमिति भावः, इयमिति प्रत्यक्षविषयकेनेदमा निर्देशो (१)भाविनोऽपि यस्तुनो बुद्ध्या विषयीकृणात् ॥

ग्रन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनय मनधातो मनेकथेति मकारात्पराकारस्योकार इन् प्रत्ययश्च त्रयोऽवयवायस्येति त्रय त्रिशब्दात् सख्याया अत्रयवे तयविति तयप द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वेत्ययच् मुनोना त्रय मुनित्रयमिति विग्रहः ॥

विषयश्चाधिकारश्च सम्बन्धश्च प्रयोजनम् । विनाऽनुपपन्नग्रन्थादौ महत् नैव शस्यते इत्यभियुक्तोक्तैर्धैयाकरणे याविना (२)ऽनुबन्धचतुष्टयस्य प्रधादावावश्यकत्वप्रदर्शयति तच्च विषयप्रयोजनाधिकारिसम्यक्धरूपस्योध्यम् तथा च धैयाकरणसिद्धान्तज्ञानविषय रक्तोद्गागमलध्वसन्वेहा इत्यादिमाप्योक्तमेव प्रयोजन

विषयताया भभावाद्यनुपपन्नसक्यता तदवश्य एवोक्तोप इति वाच्यम् । महत्त्वाया तु तत्रैव रुढिर्यत्र विरोधिनीत्युक्त्या रुढयोर्गाधविरोधिष्वेव महत्त्वायाप्यगमादित्यलम् ।

(१) भाविन इति । यथाभाविषटविषयेऽयं घटो भविष्यतीति व्यवहारस्तथेयमिति निर्देशः । साकार्यवाक्सिद्धान्ताधमणाद्वैयमिति निर्देश इति भावः । उपमा मकौमुदीगतलिङ्गस्वारोपाद्ग्रन्थे स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽभ्युपपन्नत एव । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति सिद्धान्त इति भावः ।

(२) अनुबन्ध चतुष्टयस्येति । प्रमाप्ययनप्रवृत्तिप्रबोजकज्ञानविषयत्वमप्यसामान्यसङ्ग्राहकम् ।

ननु चकारेत प्रवृत्तिभाषोऽपुनरुच्यते तस्य च इत्यविधानसाम
र्थोऽव निरिरीयत आह—इत्यविधिनामध्यादेवेति । मय
तदवयवोविधानसामर्थ्याद्विषयसिद्धिरिति कथयन्त्यस्य सत्येन इत्यविधो
सकलतयात्मनोऽवयवमज्ञमिति वाच्यम् (१, अथदास्तादां यन्ध्यादि
नान्येनान्यसामर्थ्याद्विहादुभयोविधानसामर्थ्याद्विषयसिद्ध्या इत्य
विधेर्वैयर्थ्यस्य अत्रत्येन सम्प्रत्यवृत्तिभाषनिदिष्टं मुक्तमैवविभाव ॥

चकारो न कर्मण्य इति । इत्य हि तन्मन्त्रमन्त्रप्रकारः प्रवृत्ति
भाषस्य चकारेणापुनरुच्यतेऽपि तस्य चापुनरुच्येन चानुरूपं नानुरूपेति
परिभाषया 'चकार' इत्यत्र नन्वभाषायाश्चकार्य इत्यविधास्यान
वयवमिति ततोऽप्रवृत्तिभाषमिति । तापुनरुच्यार्थश्चकारो व्यर्थ
मिति । 'अथये यथाभिप्रेत्याद्याने फलान्मुलाविति' सूत्रे तुमुन्मद
तमेवोपपरिभाषाया आषक षोडशम् । तथा हि चकारेणाऽनये चकार
धेन्येव सूत्रमन्त्रु चकारेण 'अथादुनि' मुसि स्यात् नानुरूपोऽपुनरुच्य
देव सिद्धौ तन्मन्त्रस्य तुमुन्मदह्य इत्यर्थे भवभाषयनि चानुरूप
नोक्तमेति । भाषिनाश्रमस्या तु उच्यते 'तिर्य्ये'त्यपरां । स्यादौ
चानुराः सम्यचा न च्याजस्य चापुनरुच्यपान्ति । तदर्थं तुमुन्मदह्य
मात्रप्रवृत्तिमिति तस्य च्याज चारिताध्यै ज्ञानमिति भावः—माध्यै
स्थितमिति । प्रवृत्तमन्त्रभाषाय पूर्णोक्तो भाग विद्यत इति तदर्थः ।

ननु इत्याभाषपक्ष प्रवृत्तिभाषाय चकारस्यावयवधेन चकारो
अत्र चप्रि अत्र चमयप्रति कथयसिद्धिरिति चप्र । चकारस्य नमुखाय
पक्षे त प्र चारयानपरभाष्यविरोधात् । महिताया अपिपक्षेय न्यादु
तरूपस्य निगमेश । चमयप्रवृत्ति न 'स्वो नयामाद्योरिति' लाप
भाषिः 'अथ परसिद्धि ति । यण स्थानिगत्यात् । न च (पूर्वशासिदे
न स्थानिगदि)ति शङ्क्य । तस्य दाय नयोगादिलोपलक्षणं येप्यिति
तन्निषेधान् । ननु अत्र एक इति पृथक् पाठावरणरूपलाघ्यादकोऽम
यर्ण शाकल्यस्येयेय सूत्रमन्त्रमिति वाच्यम् । होतृप्रकारो ब्रह्मवि
रित्यादौ नयार्णार्थमनिगमेश नस्य पृथक् पाठावश्यक्यादित्यलम् ॥

ननु अपुनरुच्येन पुनस्याप्याहार आवश्यकतया च पुनो
ऽपुनो भवतीत्येव सिद्धौ चकारण व्ययमित्याशयेन शक्यते—

वत्किमिति । इत्थ हि समाधातुराशयः, घट्प्रहणसत्त्वे चन्द्रेयन्मुख
मित्यादौ मुखे चन्द्रगताऽऽद्वादकत्ववत्प्लुतेऽप्लुतगतसंभ्यादिरुप
कार्यमिति दिश्यते न तु प्लुतस्य नियुक्ति क्रियतेऽतिदेशानां स्वभावात्
तथा च अग्नी इतीत्यादावग्नीति प्रेषणे परस्य चेत्येतद्विहितप्लुता
श्रयः प्रकृतिभाव प्राप्नोति परञ्च प्लुतस्यासिद्धत्वादौदूदेद्विधचन
मित्यनेन कृते प्रगृह्य वे तदाधये प्रकृतिभावेऽपि प्लुत श्रूयत घट्
प्रहणाभावे प्लुतो नैव श्रूयत प्लुतस्याप्लुतत्वविधात्वादतो घट्प्रहण
मावश्यकमिति । नच सत्यपि घट्प्रहणे प्रसज्यप्रतिषेधाधयणाप्यु
त्पन्नैत्यर्थस्यैव सम्भव इति वाच्यम् । तदाधयणे गौरवात् । नचा
प्लुतवदित्यत्र पर्युदासेऽग्रां इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव
वाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावे शीघ्रादिक स्यादिति वाच्यम् । इति
शब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया घर्षभावापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्ग
त्वात् । नचाप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्येवार्थं कुतोनेति
वाच्यम् । शब्दमर्थ्यादया तदलाभात् शब्दतः प्लुतेऽप्लुतसादृश्य
विधानस्यैव लाभात् । नच भाष्ये प्लुतकार्यं नेत्यर्थस्यैव दर्शना
त्कथं तद्विद्यदार्थस्वीकार इति वाच्यम् । तस्य फलितार्थाभिप्राय
परत्वादिति विद् ॥

ननु झीवे लोलिहे वा अमु आसाते इत्यत्र भुत्वस्यासिद्धत्वादे
कारोत्तत्वेन ईदूदेद्विधचनमित्यनेनैव प्रगृह्यात्वे सिद्धेऽदसोमादि
त्यस्य तदुदाहरणमयुक्तमिवाशङ्क्य समाधत्ते—रामकृष्णावमू
आसाते इति । अयम्भावः झीवलोहितयो प्रगृह्य वे सिद्धेऽपि पुलिहे
न तेन प्रगृह्य वसिद्धिर्भुत्वस्यासिद्धत्वेन तत्राकारः तत्रात् । अदसो
मादित्येतत्प्रति न भुत्वस्यासिद्धत्वम् आरम्भसामर्थ्यादिति ।

ननु मय उग्रो घो वेति घत्वविधानस्य प्रकृतिभावधाधनानुस्वा
ख्यावृत्तिरुपफलद्वयस्य सस्वात्प्रवृत्ते किमित्यापात्तायामाह—
वत्वस्यासिद्धत्वानानुस्वा इति । 'मय उग्रो घो वेत्यस्य घ्रेपादि
वत्त्वादानुस्वारवृत्त्याऽसिद्धत्वेन हल्परन्वाभावादानुस्वारगमाप्ति ।
(१) अन्यथा इको यणचोत्यस्यानन्तरमस्य पाठेन यणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे
यत्वविधानस्य वैयर्थ्यं स्यात् । घस्तुतस्तु न त्रिषाद्या पाठस्यानुस्वा

(१) अयमेति । यत्वविधानस्य प्रकृतिभावधाधनाधत्वे ।

समाधः कान् किन्तु व्यवस्थासिद्धेस्तानुसारकवेऽसि एते प्रत्यक्ष-
पात्रे । प्रत्यक्षप्रकरणोद्देशादौ उक्तसिद्धिर्न तत्र अनुभवात्पार-
म्पर्ये (१) सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धमिति भावः ॥

अतः 'इदमौ सप्तमोऽन्वेष आद्यप्राप्त्यन्वेषस्य सप्तम्या' प्रत्यक्षत्वेन
(२) प्रत्यक्षप्रकरणपरिभाषया तदन्तविधायनीकृतं च सप्तम्यन्त तत्र-
सप्तम्यन्तत्वात् प्रकृतत्वे सिद्धेऽर्थग्रहण व्यर्थमित्याद्येव शक्यते—
अर्थग्रहण विधिनि । इत्यन्वेषमाध्यानुसारया, अर्थग्रहणमाध्या (३) सप्त-
विधी प्रत्यक्षप्रकरणे तदन्तग्रहण कार्यावयवता परिभाषया तदन्तविधि-
विधायीकृतं दुष्टविषयनमिति रदीकृत्या या सप्तम्याप्राप्त्यापेक्षया
शक्यं परादिगत्यामागामी चेन यथी आहते इत्याद्येव प्रत्यक्षमहा-
स्यात्मागामीरौ अधिभित्त इत्यादी सप्तम्या प्रत्यक्षप्राप्तेऽभावात्मा न

(१) सन्निपातपरिभाषयति । सन्निपातस्यार्थो विधिविनिमित्तं तद्वि-
धातव्येति परिभाषास्यम् । द्वयोः सम्बन्ध सन्निपातस्यार्थ-
जायमानो विधिः स्वातिरिक्तसम्बन्धविधातकत्वात् निमित्तं भवनीत्यर्थः । प्रकृतं
किन्तु उक्तमिदमर्थः । अन्तर्गतविहितारवद्वयोऽन्तर्गतविहितारवद्वयोऽन्तर्गत
एव सन्निपातस्यार्थजायमानो पराविधिः स्वातिरिक्तसम्बन्धविधातकत्वात्
निमित्तं न स्वादिधमनुष्ठाप्यार्थमन्वेषयम् ।

(२) प्रत्यक्षप्रकरणेति । प्रत्यक्षप्रकरणे परात्प्राप्तविहितारवद्वयोऽन्तर्गत
प्रकरणम् इति परिभाषास्यरूपम् । प्रत्यक्षप्रकरणे आद्ये प्रत्यक्षप्रकरणे
सप्तम्यात् तदादिविधायमादाय तदन्तोपस्थापकमिति शक्यः ।

(३) सप्तविधागिति । सप्तविधागत्वात् प्रत्यक्षप्रकरणे पदं तदन्त-
प्रकरणे । सुविज्ञेयं पदमित्यन्तर्गतप्रकरणमस्यो जायकम् । तथा हि सु-
विज्ञेयं प्रत्यक्षप्रकरणप्रकरणपरिभाषया तदादिपदोपस्थापनेन तदन्तविधिना
मुद्योक्तपदमेव प्रत्यक्षप्रकरणपरिभाषा जाययति ।

स्यादिति तदर्थमाश्रयकमर्थग्रहणमिति । नच ययीत्यादेरनभिधाना
 तिकञ्चेकाराशे चारिताध्यैष्यकाराशे धैयर्थ्यस्य सङ्गाधेन सुशारम्भ
 सामर्थ्यात् ईदृशौ सप्तमी प्रगृह्यम् अदस एव द्विवचनमिति लघु
 भूतन्यासेनैव निर्वाहे गुरुभूतन्यासकरणाच्च सहाविधावित्यस्या
 अप्रवृत्तौ तदन्तविधिसत्त्वे ईदृदन्त यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थं सोमो गौरी
 अधिधित इत्यथ प्रगृह्यात्वे सिद्धे धैयर्थमेवार्थग्रहणमिति वाच्यम् ।
 तस्य सामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमाश्रयोधकत्वे एवेदृदन्तस्य सहा यथा स्यान्न
 तदधिकार्थबोधकत्वे इत्यर्थज्ञापनेन साफल्यत् । तेन वाप्यामभ्यो
 वाप्यभ्य इत्यत्र न प्रगृह्यसहा । अत्र धार्पाशब्दस्य धापीनिष्ठाधिक
 रणतानिरूपिताधेयताभयबोधकत्वेन सप्तम्या मात्रपृत्तित्वाभावादि
 त्येनाह मूले—वृत्तावर्थान्तरौपसक्रान्ते माभूदिति । तथा धाय
 निष्कर्षं कृत्वाहितसमासेष्येपसनाद्यन्तधातुरूपायां वृत्तावयवधा
 र्थान्वितसमुदायार्थोपसर्जने सति प्रगृह्यसहा मा भूदिति । तत्र
 समासवृत्तिसमुदाहरति वाप्यभ्य इति । अत्र सुप्सुपेत्यनेन सहाया
 मित्यनेन वा समासः । समर्थं पदविधिरिति सूत्रात् वृत्तौ विशिष्ट-
 विषयकशतैकोपस्थितिजनकत्वरूप एकार्थीभावात् स्वीक्रियते स च
 राजपुरुष इतिपुत्रावेव न तु धाप्ये राज पुरुष इत्यत्र धाप्ये पृथ
 गर्थानि पदानि वृत्तावेकार्थानीति समर्थसूत्रभाष्यात् । एवञ्च वाप्यभ्य
 इत्यादी अन्यवार्थसम्यक्तितसमुदायेन वाप्यधिकरणकद्रव्य
 रूपार्थ एव समुचित इति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् आधेयाससृष्टा
 धारबोधकत्वं समभिप्राहृतपदांतरार्थान्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्व
 रूपं वा सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वं बोधयति । वाप्यभ्य इत्यत्राधेयेऽभ्य
 रूपे द्रव्ये सप्तम्यर्थस्याधारस्य ससृष्टाधेन प्रगृह्यसहा न भवति
 सोमो गौरी अधिधित इत्यत्राधेये सोमे सप्तम्यर्थस्याधिकरणरूप
 स्याससृष्टत्वेन भवत्येव प्रगृह्यसहा । नच कारकाणां क्रियावय
 सिद्धातात् अधिधयणक्रियाया गौरीपदबोधाधिकरणत्वस्य विशेष
 णत्वेनावयादाधारस्य कुतो नाधेयससृष्टत्वमिति वाच्यम् । समुदा
 यार्थमंतरा यस्यावयवार्थस्य नोपस्थितिस्तस्यैवाग्रोक्तलक्षणकोटि
 प्रविष्टैकार्थीभावविषयत्वात् । अत्र तु अवयवार्थस्य धार्पक्येनाप्युप
 स्थितिरित्यदोषादित्यसम् । 'अल्पाचूतरमि'ति सूत्रप्रयोगेण सिद्ध
 भन्तत्वादिति धार्तिकप्रयोगेण कथमनचूयमिति आप्यप्रयोगेण च

प्रवृत्तिवदवाच्यपदं यदन्तर्वाप्यस्य तत्प्रतिष्ठानेन प्रवृत्त्यस्य आगमो
वत्प्राप्त्यस्य निश्चित्यत्र न कुत्रापि शङ्कायाः नान्यत्रोऽपीति भावः ॥

इत्यस्मिन्निर्णयः ॥

अथ हल्सन्निपकरणम् ।

मनु (१) परस्परान्वितार्थकपदानां सहैव प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च भव
तीत्यर्थिकायाः (२) एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृ
त्तिरिति परिभाषायाः साहायेन 'न पश्चात्तादोत्तामि'त्यस्मात्प्राग्
गताः प्लुताप्लुत्यतश्चोरनुवृत्त्या पश्चात्तापकारद्वारा परयोः स्तो
प्लुतेत्यर्थेऽपि पश्चात्तापकारस्य ज्ञेयत्वेन द्वारार्थस्य सम्भवात्तत्र
परस्य प्लुतनिषेधस्येष्टधारनिप्रसङ्गाभावेन शूत्रे द्योतिरिति स्वार्थभवे
त्याशयेन शङ्के—दोः विविचि । तत्र नमश्चति समाचक्षे—सपिष्ट
ममिति । अत्र 'हस्तात्तादी तस्मिन्' इत्यनेन प्रिहितस्य पत्यस्या
तिवृत्त्येन ज्ञेयताप्रवृत्तौ पश्चात्तापकारादपि प्लुतनिषेधापत्तेराद्यस्य
कमेव शूत्रे दोषप्रदणमिति तदाशयः । यदा (३) कचिदेव देशोऽप्यनुवर्तते

(१) परस्परान्वितार्थकपदानामिति । त्वप्रयोचविषयता माक्षान्प
रपरया वा निरपिक्ता वा विषयता तत्प्रयोचानां पदानां युतप प्रवृत्तिनिवृत्ती
भवेत् इत्यर्थः ।

(२) एकयोगेति । अत्र नापकं तु ईदृशं द्विषयनिमित्तं इदृशित्वेनमा
त्रानुवृत्त्यैव सिद्धावेकानुवृत्त्यर्थं क्रियमाणम् अदसौ मादिपत्र मादमहणसेन,
शाशित्वायान्वस्यता तर्जकारानुवृत्तिनिरासाय मादमहण चरितार्थम् । निवृत्तिवा
चिपत्र सिद्धाहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ हन सिद्ध इत्यत्र निम्नहणत्र शापकं धोष्यम् ।

(३) कचिदेवेति । एकयोगनिर्दिष्टानां कचिदेकदेशेऽप्यनुवर्तते इति परि
भाषास्वरूपम् । अत्र नापकं तु दामहणान्तावृत्ति मूत्र स्रव्यातिरिति वक्तव्य
मितिवाचिप्रत्याख्यानपरमाप्यमेव, तत्र स्रव्याप्यवादेर्द्विषयत एकदशस्यापि
स्रव्यादित्यनुवृत्त्या प्रत्याख्यात वार्तिकम्, यत्रपरिभाषाभूतदेव्ययस्याननुवृत्त्य
स्रव्यादित्यस्याप्यननुवृत्ते प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यादिति ।

इतिपरिभाषेया ऋतोत्येकदेशस्य टोरित्यस्यैवानुवृत्त्या किञ्च ऋतो
त्यसमस्तमेव तस्मादपि टोरेवानुवृत्त्या पदात्ताद्वयगादित्यर्थस्यैव
'लाभात्सर्पिष्टममित्यादी' न दोष इत्युच्यते तदा मास्तु टोर्ग्रहण
मिति दिक् ॥

ननु 'स्थानेऽन्तरतम' 'उत्तरपर' इति संहितापाठस्तत्र प्रथमान्त-
पाठपक्षे आदेशस्यान्तरतमो य स्थानी तत्रैव पृष्ठी उपसहस्रव्या
यत्रैव पृष्ठी तत्रैवादेश इति सूत्रार्थेन प्रकृतिर्नियम्यते तथा च स्थानि
नामन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थस्य फलितत्वात् (१) यत्रानेकविध
मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं यत्तीय इति परिभाषयाऽन्या-तस्यां
पेक्षया स्थानं कृतान्तर्यस्य फलवत्प्रयोधनेन चतुर्मुखा इत्यादौ मूर्द्ध
स्थानजन्यरेफस्थानेऽन्याऽऽदेशापेक्षया मूर्द्धस्थानज-यत्प्रसमानाधिकर-
णनासिकास्थानज-यत्वेन सादृश्यात्तादृशणकाररूपोऽनुनासिक स्या
दित्याशङ्का सप्तम्यन्तपाठेन निराचष्टे—स्थानप्रयत्नाभ्यामिति ।
अयम्मात्र सप्तम्यन्त पाठपक्षे आदेशानां येऽन्तरतमास्तत्र पृष्ठी यत्र
पृष्ठी तत्रादेशा भवतीति सूत्रार्थेनादेशो नियम्यते तथा च आदे-
शानामन्तरतमे स्थानिनि सति आदेशो भवतीत्यर्थस्य फलितत्वेन
तादृशानिस्थान-ज-यत्प्रसमानाधिकरणनासिकास्थानजन्यत्ववता यम
ङ्गणनमामादेशभूतानामनुनासिकानां विधे स्थानप्रयत्नोभयात्तरतम्येन

(१) यत्रानेकविधमातर्यमिति । स्थानावगुणप्रमाणकृताऽऽन्तरतमस्यैव
कृतास्त्यस्यैव यद्वयत्वमित्यर्थोद्दिष्टेय परिभाषा । इत्थमस्या सिद्धिप्रकारः, स्थाने
न्तरतम इति सूत्रे अन्तरतम इत्येक वाक्य पूर्वं पठनीयं स्थाने इत्यपरं तत्र पूर्वस्मि
न्वाक्ये स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसङ्ग इति तस्यापि, तथा च प्रसङ्ग सति सदृशतमो
भवतीत्यर्थः । द्वितीये स्थाने इति वाक्ये पूर्ववाक्यादनुवृत्तं स्थाने इति अन्तरतम
इति च पदद्वयमनुवर्तते । सूत्रस्य स्थाने इति स्थानेनेत्येकम् तथा च प्रसङ्ग
सति स्थानेन स्थानघटितधर्मेण सदृशतमो भवतीत्यर्थः । पूर्ववाक्येनैव स्थानघटि
तधर्मेण सदृशस्यापि विधानसम्भवाद्ध्ययमिदं द्वितीयवाक्यं स्थानेनैव सदृशतमो
भवतीति निवृत्त्यर्थं तथा च फलित्वेय परिभाषा यत्रानेकविधमातर्यमिति ।

एतत्तु पञ्चमम् एतन्मुरारिपादौ चरितार्थतया चतुर्मुखा इत्यत्र शब्द-
मात्रेण तस्येति चेत् न प्रवृत्तिः । अथ सप्तम्यन्तपाठपक्षे आदेशानां
यणमन्त्रमात्रिकत्वं । तेषां भाषादपम्यूनकातिवृत्त्युपातरतम्येन
स्यामिनऽपि मात्रिकद्वयस्यैव समुचितत्वाच्च यणचरितार्थतया
दोषे यणदेशाभावेनासप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यहता दूषितायेन चतु-
र्मुखा इत्यत्रोक्तोक्त्यादयस्य यवेति वाच्यम् 'चतुर्मुखस्य यदि पर-
मवर्ग' इत्यतः परमवर्गपदस्य यणपदस्यैव सामर्थ्येऽनुनामिको
मयताम्यर्थे रेफस्य सायण्याभावाच्चतुर्नामिकाभावे रेफाच्चदा
सवर्गाः । अतीति भाष्याम् । अत एव गर्भयनि प्रागर्गपतीत्यादौ
मातुनामिकः । नैरमपि व्यतिपक्षे प्रतिलक्ष्य सप्तमापसयाङ्गीका-
या चतुर्मुखा एतत्तद्व्यतिपक्षस्य 'यरोऽनुनामिकेऽनुनामिको
यस्यस्याचारिताप्यास्तत्रस्योत्पन्नस्यैव' इति वाच्यम् ।
तद्व्यापुषोपादानिपराधयणैः । अथयत्रजतैर्गन्वादेतत्तद्व्यतिपक्ष-
स्याप्युत्तमस्य चरितार्थत्वेनादोगम् । परतुतापु व्यतिपक्षेऽपि
नैव दाप तादृग्यस्यौ चरितार्थम्योक्त्याग्नस्यैवतद्व्यतिपक्षविषयचेतापु-
पसयादिति ॥ ।

अतु पञ्चमम् इत्यत्र प्रथम भाषापरामित्यनेन कुतोऽनुना-
मिक इत्यभिप्रायत शङ्कते—कथं तर्हीति । समाधानमाह—द्वफा
रनिपातनादिति । अयम्भाषा, तत्रातुनामिकस्यप्रत्ये प्रक्रियालाघ-
वाय ततोऽनुनामिकविशिष्ट एव घटितस्य प्रवृत्तिप्रत्ययविशिष्टपाठ-
सामर्थ्यात्तदभाष्यरूपनेन नातुनामिकः । किञ्च यदि भक्तसौ
मावर्धे इतिमहितापाठे तकाराग्राह्य चत्वेन दक्षरप्रत्येपाठस्येत-
पदव्याभावाच्चतुर्नामिकस्य । प्राप्ति पदात्तस्यैव यरस्तेनानुनामि-
कपत्रिधानादिति । तत्राविति द्विर्ध्वनोपपत्तिस्तु तस्योद्गच्छोत्तर-
द्वारेण सहितरेतरयोगादोप्या । द्वाारेण समाहारद्वयोत्तर सफा-
रेण सहितरेतरयोगेन तत्र द्विध्वन नोपपादनीय भवारस्यात्पाच्यतर-
त्ये । तस्य पूर्वनिपातापक्षेरेत्यस्य ॥

अतु उद् स्थानमित्यत्र 'तस्मादित्युत्तरस्येत्येतद्वाधकेन 'आदेः
परस्येत्यनेन सकारस्थाने प्राप्तेषु 'उद्'स्यास्तम्भोः पूर्वस्यै तद्वि-
हितद्वारसंज्ञेषु तथैषु युगपदेकस्यातिकानेकादेशासम्भवात्तेषां
मध्ये क इहादेश स्यादिति सन्नेहोपिपती समाधानमाह—अत्रायो-

पस्येति । अयम्भाष । सकारयकारयोर्दन्तस्थानजन्यत्वेन धिवार
 ध्वासाधोपमहाप्राणप्रयत्नवत्त्वेन च सादृश्यात् 'स्थानेऽन्तरतम'
 इत्यनेन सकारस्थाने धकार एवादेशो जात तस्य 'भ्रराभ्ररी'ति
 लोपे दकारस्य 'खरि चे' ति चत्वे उत्थानमिति सिद्ध्यति । लोपा
 भावपक्षे न धस्य चत्वंम् । तस्य चत्वंदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । एवञ्च
 धकारश्चयधदितमुक्तरूपम्योध्यम् । (१)हलो यममिति सूत्रोक्तभाष्य
 सम्मताष्टाध्यायीपाठे तु धस्यासिद्धत्वाभावेन चत्वंमयत्येव । अत
 एव उत्पूर्वस्कन्धे रोगे उपसत्स्थानम् उत्कन्दो रोग इति भाष्य
 सगच्छते । न चोक्तसूत्रीयभाष्यरीत्या धस्य सिद्धत्वकरणानाद्यर्थोप
 पादने लोपाभावपक्षे तु धकारस्यैव धवणमित्यादिमूलोक्तस्यासङ्ग
 तिरूपदोषप्रादुर्भाष इति वाच्यम् । प्राचामनुरोधेन तदित्यदोषात् ।
 न च 'भ्रलो भ्रली'त्यनेन सलोपे उक्तप्रयोगसिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति
 वाच्यम् । भ्रलादौ प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थज्ञापनेन तस्य चारितार्थ्या
 दिति ॥

ननु 'भोऽनुस्वार'इत्यस्य मकारस्यानुस्वार स्याज्भ्रलीत्यर्थनैव
 हरि धदे इत्यादाधनुस्वारसिद्धावह पदग्रहणेनेत्याशयेन शङ्कते—
 पदस्येति किमिति । अयम्भाष, तत्र सूत्रे पदग्रहणाभायेऽपदा तम
 कारस्याप्यनुस्वारपक्षिरतस्तद्ग्रहणमावश्यकम् । नचापदान्तम
 कारस्याप्यनेनेनानुस्वारस्येष्टत्वे यशासीत्यादावपि तेनैव तत्सिद्धौ
 'नद्यापदा तस्य भ्रली'त्यस्य सामर्थ्यादपदा तमस्य चेदनुस्वारस्तर्हि
 भ्रल्येनेति नियमार्थकत्वेनोक्तस्यलीयदोषव्यावृत्तौ व्यर्थमेव पदग्रह
 णमिति वाच्यम् । तस्य 'नश्च' 'शि तुमि'त्यादुत्तरार्थत्वेन साफल्य
 दिति ॥

ननु कुर्वन्तीत्यत्र 'रपाभ्यामि'त्यनेन एत्वं कुतो नेत्याशक्य
 समाधत्ते-कुर्वन्तीत्यत्रेति । श्रुतो लटि तत्स्थाने भौ 'तनादिशृज्भ्य
 उरि'त्यनेन उपप्रत्यये 'सार्वधातुकाद्धधातुकयोरि'त्यनेन श्रुते 'अत
 उत्सार्वधातुके' इत्यनेनोदादेशे 'भोऽन्त' इत्यनेन भेरन्तादेशे यणादेशे

(१) हलोयममिति । तत्सूत्रीयभाष्यसम्मताष्टाध्यायी अनुस्वारस्य
 यपि वा पदा, होर्लि, उदस्था, ह्रस्वो हो, श्रण्योदि, एतत्पदसूत्र्यनन्तर शब्दो
 गत् अभ्यासे चर्च, खरि च वावसाने, भ्रलोऽप्रगृह्यति ।

य कृते ग्रामस्योक्तकृत्यविधायकशास्त्रस्य 'नद्यापदा' तस्येत्येतद्दृष्ट्या सिद्धत्वात्पूर्वं कृतेऽनुस्वारे तस्य 'अनुस्वारस्य' ययीत्यनेन तकारे परसवर्णे तस्य श्रुत्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कारमायेन न एतत्प्रतिरिति भावः ॥

सम् स्वर्त्तयत्र 'समः' 'सुटी'ति समो मकारस्य रत्वे 'अत्रानु-
नासिक' पूर्णस्येति पाक्षिकानुनासिके तदभावे 'अनुनासिकात्पर'
इति अनुस्वारे य कृते परस्यसात्योरिति त्रिसर्गं तस्य मयुक्ताना
मिति सारवे सँस्वर्त्ता, मस्वर्त्ता इति सकारद्वयघटित रूपद्वयम्
समो या लोपमेक इति भाष्येण सकारस्य पाक्षिके लापे तस्मापि
क्रमकस्थित्येनानुम्यराऽनुनासिकाभ्यामेकसकारघटित रूपद्वयं स
स्वर्त्ता, सँस्वर्त्तंति । नच लापपक्ष एव द्वित्येन द्विसकाररूपसि
द्धावलसम सुटीत्यनेनैतत् आह—त्रिसकारकमपीति । सकारश्च
यघटितरूपसिद्ध्यर्थमाशयक इति भावः । नच 'स्फोरिति सलोपः'
पुता नति ग्राह्यम् । समो या लोपमेक एतद्विहितसलोपस्यासिद्धत्वेन
तस्य नयोगादित्याभावात् । अनु अनुम्यारस्यानञ्चयेन तत् परस्य
सकारस्य द्वित्यासम्भवाद्नुम्यारपक्षे यत्र त्रिसकाररूपसिद्धिरित्यत
आह—अनुस्वारत्रिसर्गेत्यादि । द्वित्यपक्षे अयोगशाहतामदसूपसं
ख्यानं शर्तुं चेति (१) हयवरेत्सूत्रमाप्योक्तेरनुस्वारस्याप्यञ्चयात्तनः
परस्य सकारस्य द्वित्ये सँस्वर्त्ता सँस्वर्त्तंति त्रिसकारक रूप
सिद्धयति । न चानुस्वाराधीनामञ्चये हरिं स्मरेत् हरि कर्त्ता रामः
पातु इत्यादौ (२) यणाद्यापत्तिरिति ग्राह्यम् । यणादिदृष्ट्या विसर्गादि
ना त्रिपादोस्थित्येनासिद्धत्वादिति भावः । अनुनासिकपक्षे श्रीणि ।
'श्राणि चानुस्वारपक्षे । एव एत्या पङ्कुराणि । अनुनासिकपक्षे
रूपत्रयमटक्कारस्य 'शर रय' इति द्वित्ये पट् । अनुस्वारपक्षे
चानुस्वारस्य सकारस्य च द्वित्ये द्वादश इत्य कृत्राऽष्टादश रूपाणि ।

(१) हयवरेति । तत्र हि भाष्ये इमे अयोगशाहा न कचिदुपदिश्यते
श्रूयते च । तेषां काव्याय उपदेश कर्त्तव्यः । के पुनरयोगशाहा विसर्जनीयसि
धाम्नीशोपमानावानुस्वारसमा । एषां कापदस्य कर्त्तव्य इत्युक्त्वा अयोगशाहा
नामित्याहुः ॥

(२) यणाद्यापत्तिरिति । यणाद्यापत्तिरित्यत्रादिपदेन सवर्णधीर्धोर्धोऽप्य ।

एषा तकारस्य 'अचो रहाभ्यामि'ति द्वित्वे यणो मयो द्वे इति यचना
न्तरेण च द्वित्वे एकत द्वित्व त्रितमिति चतुःपञ्चाशद्रूपाणि । 'अणोऽप्र
गृह्यस्येति येकरिषकानुनासिक विधानादष्टोत्तरशतरूपाणि बोध्या
नीत्यलम् ॥

व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति पत्वपर्युदासादिति । अयम्भाव
पुम् कोकिन इति स्थितौ 'पुमः सत्यम्परे' इत्यनेन कृत्ये उक्तसूत्रह
यन अनुनासिकेऽनुपारे च विसर्गे व्युत्पत्तिपक्षे 'पूओ डुम्सुनि'
त्योणादिक सूत्रेण निष्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागशानादप्रत्ययस्येति
पर्युदासादिदुदुपधस्येत्यस्याप्राप्त्या ५५ पदो प्राप्नो सपुकाणा
मिति सत्यम् । अ-व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृति प्रत्ययविभागशानामागदुक्त
पर्युदासाप्राप्त्याऽनुनासिकरूपे इदुदुपधस्येति प्राप्तप्रत्ययमनुत्पत्तिपक्षे
च तेन व्यञ्जानादुदुपध घाभाघात्पत्त्याप्राप्त्या प्राप्तौ ५५ पौ च
घाधित्वा सत्यमेवेति । पुंस्कोकिल इति सिद्ध्यतीति ॥

ननु व्यक्तितोऽयुटि वृशादिरयमादेश इति प्रकृतसूत्रभाष्यात्
चक्षिड क्पञ् इत्यनेन वृशाभादेशे शस्य घाधेत्यनेन शस्य यत्वे
तस्यासिद्धप्रकरणेणैव विशेषशस्त्रानन्तरपाठे 'पुम सत्यम्प
रे' इत्येनदृष्ट्या सिद्धरगादम्परक-राभावे तोक्तसूत्राप्राप्त्या न कृत
मिप्राशयेनाह—रयाभादेशे न पुरुषानमिति । नच यर्जनाऽर्थे
शनयोऽथेति निषेधात्कथमादेश इति वाच्यम् । बहुरान्तएवमवयवक
मात्रविचक्षणाजिह्वाधर्मेति घातिष्यवहुलप्रहणादुक्तनिषेधाप्रवृ
त्त्याऽऽदेशस्य सौताभ्यादिति भावः ॥

येन नाप्राप्ताविति । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य
धाध । भवताति न्यायाकार (१) यत्कर्तृकारण्यप्राप्तो यस्य विधेर
रम्भः स तस्य धाध इति तदर्थः । तथा च, विभर्जनीयस्य स एत
त्कर्तृकारण्यप्राप्तौ कुप्यो ५५ पौ घेत्ये तस्य विधेरारम्भात्तस्यैवा

(१) यत्कर्तृकेति । विशेषशास्त्रीदेव्यविशेषधमत्वच्छिबृत्तिसामा-यधमा
वच्छिन्नोदयककास्त्रस्य विशेषभाष्येण धाध इति फलितम् । इति। प्राप्ता-प्राप्ति
विशेषाभावेनाय्य ह्यपवादशास्त्रस्य धाधकत्वे की-पम् । भाष्ये स्त्रीयोदेव्यतावच्छेदक
। पापक धमावच्छिन्नादेव्यताक शास्त्रस्य धाधकमिति ततोऽपि फलितम् ।

मेन बाधो न तु शर्परे विसर्जनीय इ यस्य तद्विषये एतत्कर्तृकावश्यं
प्राप्तेरभावात् । न च खरवसानयोरित्येतद्विहितविसर्गस्य कुप्यो
५५५ पौ खेत्येतद्दृष्ट्याऽभिज्ञत्वात्तस्य सत्त्वमेव शर्परे विसर्जनीय
इत्येतद्विहितविसर्गस्य तु ५५५ पा दुर्वाराविति वाच्यम् । शर्परे
इति सूत्रस्य कुप्योरित्यत्रानुवृत्त्या शर्परेयो कुप्यो ५५५ पयोरपवादो
विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् । तेन वास
लोममिश्रशरीरे विसर्ग एव न सत्त्वमिति दिक् ॥

ननु उभयनिर्देशे पञ्चमो निर्देशो बलायानिति परिभाषया तस्मि
न्निमित्तं तस्मादियुत्तरस्यत्यस्य प्रायस्यबोधनात्तदुपस्थित्या दीर्घा
मिति पञ्चम्या छं इति सप्तम्या षष्ठीप्रकरणेन दीर्घाऽपरीभूतस्य
छस्य तुमित्यर्थे छस्य तुगागमे छकारोपरि चकारध्वनापत्तिर्दुर्धारे
त्याशङ्का समाधत्ते—दीर्घस्याय तुमिति । उक्तरीत्या छकारस्य तुगा
गमे सेना मुराच्छायेति निर्देशासङ्गतिः स्यादत उक्तज्ञापकाद्व्याख्या
नाय दीर्घारिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमो एवञ्च दीर्घस्यैव तुग्ममिति न तु
छस्येति नोक्तदोष इति भाष्य ॥ इति हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

अप्रत्ययस्य क्रिमिति । तदभावेऽग्नि करोतात्यादौ प्रत्ययस
न्धिप्रतिगर्गस्य पत्यापत्तिरतस्तदग्रहणमाशङ्कम् । अथ विसर्ग
प्रत्ययस्य स्थानिर्द्वावेन लभ्य तच्च न सम्भवति स्थानिर्द्वावेन
५५५ धिरागविधायकस्य त्रिपादोभ्यत्वेनाभिज्ञतया एवात्तत्वाभावात्प्रत्यय
५५५ त्वाभावाच्च विसर्गपरेत्याभावाभावाभ्यापपादनस्याशङ्कत्वात्प्रत्ययप्र
हणस्योक्तप्रसुदाहरणदानमयुक्तमिति वाच्यम् । ऊप्रत्ययग्रहणसा
मर्थ्याद्विहितघटितातिदेशना-त्रिपादात्मपि प्रवृत्तिरिति प्रापना स्थानि
यत्प्रत्यय त्रिपादा प्रवृत्त्याप्रत्ययस्य सुलभत्वेन प्रसुदाहरणदानस्य
युक्त्यादिति । तत्र यत्प्रत्ययस्यैऽप्रत्ययग्रहणमाशङ्कमिति । न च
५५५ पाधातोदुरप्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् ५५५ करोनीत्यादौ प्रत्ययसम्बन्धि
विसर्गस्य पत्याभावात्प्रत्ययग्रहणस्य सापत्त्यत्वापत्त्यमयुक्त
मिति वाच्यम् । तथा सन्निहिदेचतादिग्रहणस्यैवोक्तत्वात् सापत्त्य
इति भाष्य ।

ननु 'इदुदुपधस्येत्यनेन मातु कृपेत्यत्र पत्व स्यादित्याशङ्क्य
समाधत्ते—एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति । एकादेशशास्त्रं श्रुत
उदिति' तन्निमित्तकस्य विसर्गस्य न पत्वमित्यर्थः । प्रमाणञ्चात्र
कस्कादिगणं धातुपुत्रशब्दस्य पाठः । अन्यथाऽनेनैव पत्वे निन्दे
तत्रोक्तशब्दपाठस्य धैयर्थः स्यात् । नच श्रुत उदित्यनेन कृते एकादेशे
परत्वे च मातुरित्यस्य निष्पन्न-आदेशादेशाणिमित्तकत्वं रेफस्यैव न
तु विसर्गस्येति कथं निषेध इति वाच्यम् । एकादेशनिमित्तनिमित्त
कस्य न पत्वमिति तदर्थनादोपात् । नच 'पत्वतुकोरासङ्ग' इत्यस्य
सत्त्वेन 'पत्रे कर्त्तव्ये' एकादेशस्यासिद्धत्वात् पत्वमिति वाच्यम् । पदा
न्तपदाधोरैयकादेशोऽनिन्दो नायत्रेति धार्मिकेनात्तदोपामानात् ।
(१) अन्यथा शङ्कहृत्पित्यत्र पत्व न स्यात् पत्वतुकोरि'त्यनेन पत्रे
कर्त्तव्ये सम्प्रसारणाद्येन पूर्वरूपैकादेशस्यासिद्धत्वेनाऽऽकारेण व्यव
हानात् । उक्तवात्तिकोदाहरणन्तु कोऽसिचत्त सोऽसिचदिति भावः ॥

ननु सुज-तटिप्रिशब्दसाहचर्येण सुजन्तस्यैव चतुष्पदस्य ग्रह
णात्तस्यैव पत्रवैकटिकत्वेन चतुष्पदस्य इत्यत्र-चतुश्शब्दस्य सुज
न्तत्वाभावेन दोषाभावात्-तत्रोऽर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—कृत्वा
ऽर्थं क्रिमिति । समाधानमाह—चतुष्पदस्य इति । अयम्भाव
व्यर्थं सङ्गहापयति वृत्त्याऽर्थग्रहणं (२) साहचर्यपरिभाषाऽनित्येति ।
एतच्च सुज-तातिरिक्तस्यापि चतुश्शब्दस्य वैकटिकपदत्वापत्तिरत
स्तद्वग्रहणमावश्यकमिति । दीधीवेनीटामित्यत्र धातुसाहचर्येण
गमस्येता ग्रहणमुक्तपरिभाषाऽनित्यत्वफलं गोच्यमिति दिक् ॥

ननु 'इसुसो मोमर्ध्वे' अत्र सूत्रे सामर्थ्यपदेनैकार्थीभाषस्य
ग्रहणात्सपिष्करातीत्यादौ तदभावाद्भक्तसूत्राप्रवृत्ताविदुदुपधस्येति
नित्यमेव पत्व परमसर्पिः कुलिङ्केत्यादयेकार्थीभाषरूपसमासेऽप्ये
तत्प्रवृत्त्या वैकटिकपत्वञ्च स्यादित्यत आह—सामर्थ्यमिह व्यपे
क्षेति । इदमेव न तन्न्यत्रेति तदर्थं पूर्वयागे सामर्थ्यं व्यपेक्षारूपम् ॥
चात्र व्यपेक्षा सामर्थ्यमित्युत्तरसूत्रे भाष्योक्ते । नच परमसर्पि

(१) अन्यथति । उक्तवात्तिकानङ्गीकारे ।

(२) साहचर्यपरिभाषेति । सहचरितासहचरितया सहचरितस्यैव
ग्रहणमिति तत्परम्पम् ।

कुण्डित्येत्यादौ नित्य समास इति पञ्चापत्तिरिति वाच्यम् । अनुस-
रपदस्यमेति निवेधात् । व्यपेक्षा वा वृथगथाना पदानामाकांक्षादि
वशात् परस्परसम्बन्धात् । व्याप्यपर्यवसायिना पदानामाकांक्षो
पस्थितिजनयत्तमेकार्थिभावरूपसामर्थ्यम् । व्यवहाररूपसामर्थ्यप्रहसे
नित्य समासेऽयं भूत्रे समानप्रत्ययमेव प्रमादम् । अथवा सामर्थ्य
प्रहणानुपपत्तिनादकार्थिभावस्य समासरूपचेत् समासनामे तदुपपत्त्य-
व्यर्थमेवेति दि० ॥

ननु अतस्त्वन्मात्रेणैव कस्कादिपुनरपि कुण्डित्य-
शब्दवागे व्यथे इत्यत आह—कस्कादिपुनरिति । व्यपेक्षा विरहेऽ-
पीति । आग्य सः । कुण्डित्येति निष्ठुरित्यानी । व्यपेक्षावामिति ।
इदं सः । कुण्डित्येति इत्यानी । यत्त उत्तरपदस्यार्थेऽपि परममपि
कुण्डित्येति इत्यन्यत्पस्थार्थं कस्कादिपुनरिति इत्यास्ताम् । नित्य
समास इत्यत्रानुत्तरपदप्रत्ययव्यवहारश्चे । अत्युत्पत्तिपक्ष इदमुप-
स्येत्यनेन निश्चयेन, प्रातिपदिकविधानाच्च भगवन् प्राणिनः तिष्ठमि-
ति भाष्येणात्युत्पत्तिपक्षार्थेवाह्वापत्तरेतन्मि पक्षेऽपि न दाप इति
भावः ।

ननु अत एवमोत्यत्र तपरकरणेन भास्कर इत्यत्र सत्यम स्यादत
आह—कस्कादिपु भास्कर इति । इति विसर्गसन्धिः ।

अथ स्वादिस्मन्निप्रकरणम् ।

ननु स्वाजसमौडित्यत्र सुस्थाने करेय विधेय सर्वत्र सकारस्थाने
ने कत्यर्थेय विधानेन प्रक्रियागौरवात् । तस्मात् सर्वजसिधेय सूत्र
स्याप्यमिति यत्तदयुक्तमिति ध्यायन्नाह—स्वाजसमौडिति सुप्र-
त्यय वृत्ते शिवस् अर्च्य इति स्थित इति । अयम्भावात्, तथा सति
उत्पत्तिविधानस्य शिषाऽर्च्य इत्यादौ चारिनाथ्ये यशोऽनेत्यादायुष प्रति
कृतस्यासिद्धत्वेन यशोऽनेत्याद्यभिज्ञापत्तिरिति भावः ॥

(१) ननु स्वाजसमौडित्यत्र सुस्थाने करेय विधेय । सर्वत्र स-
कारस्थाने नित्यस्यैव विधानेन प्रक्रियागौरवात् ॥ नचैव 'सुपि च' इत्यस्य
स्थाने 'रपि च' इति सुप्रस्य कर्त्तव्यतापत्तौ र म इत्यादौ दीर्घापत्तिरिति

(१) नान्वति । इदं सक्षपत् पूर व्याख्यातमपि पुनर्विवादका-
वशात्प्राप्यत ।

पाठ्यम् । 'पश्चिमदृग्भुजामात्' इत्यनेन दार्वाकारविधानसामर्थ्येन
'प्रत्यय' 'परस्मै' इत्यादिनिर्देशेन च प्रथमैकवचने दार्वा नेति स्थापने
नादोषात् । एतच्च 'वीजमित्येव सूत्रं स्वागमिमिति यत्तदयुक्तमिति
अन्यथाह—स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये कृते शिवस्य अर्थ इति
स्थित इति । अयमेन्द्रभिप्रायः, (१) तथासति (२) उत्प्रेषिधानस्य रवि
धानादिप्रते शिवाऽर्च्य इत्यादौ चारिनाथ्ये यशोऽय पयाऽत्रेत्यादा
द्युप प्रति कर्तव्यसिद्धत्वादुत्क्राभावेनोक्तयोगामिहिराण्येत । नवी
मुताङ्कदण्डसामर्थ्यादुत्वे क्तव्ये कर्तव्यसिद्धत्वाभावात्कर्तव्यनाशोक्त
प्रयोगामिहिरा इतरथा (३) एहि सुभ्रातः अत्र साहीत्यादादुत्प्रेष्य
रक्षस्याभिद्धयेनो रामास्या मुताकारात्परिभूतस्य रोगरामापाय
इतम्यामुताङ्कदण्डस्य रूपमेव धैर्यमिति धाच्यम् (४) देवदत्ता ३
श्रुती प्रामाण्यमिमित्यादौ 'अमन्त्यस्यापि प्रश्नाद्व्यानयो' एतद्विहित
मुनिरप्ये मुताकारात्परस्य प्रत्ययभूतस्य रोगरामायाश्च तस्य चारि
ताय्येन स्थापकत्वासम्भवात् । नवान इत्यत्र तत्परकरणसामर्थ्यादुक्त
कर्तव्यनाशोक्तदोषः, अन्यथा देवा अत्रेत्यादौ जस सकारस्य क्तवे
तम्योत्प्रेष्याऽसिद्धत्वेन दार्वाकारात्परस्य रारभावादे गोत्रयावृत्तौ
तदर्थं तत्परकरण निष्प्रयोजनमिति धाच्यम् । विधेया अत्रेत्यादौ
दार्वात्परस्य प्रत्ययभूतस्य रक्तवद्व्यावृत्तये तत्परकरणस्याप्रत्यय
त्वात् । ■ अत्र रूपरात्रिरथ तरेष्विति धार्त्तिकारम्भसामर्थ्यादुक्तार्थः
पक्ष्यतामवश्च नोक्तदोषः, अन्यथा मत्वस्यासिद्धत्वादुत्प्रेष्याया धा
र्त्तिकस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा अहो रूपमित्यादेरनुपपत्त्या रूपमेव तद्व्य
र्थमिति धाच्यम् । अहो—अहोभ्यामित्यादौ नत्वापद्व्या रत्वरत्ययो

(१) तथासतीति । रप्रत्ययस्याङ्गीकारे सतायर्थः ।

(२) उत्प्रेषिधानस्येति । अयमभावः, शिवोऽय इत्यादौ रप्रत्ययस्य सापा
दिक्तेरौत्प्रेष्या रप्रत्ययसिद्धमिति न दोषः यशोऽत्रेत्यादौ तु सुप्रत्ययस्य 'स्वमोर्न
सुमगविति' 'उक्' 'कृतिसंज्ञास्य' 'ससमुचोत्ति'ति रत्वे तस्य च र्प्रत्यादिबद्धादुत्प
्रेष्याऽसिद्धत्वेनात्मानापत्तिर्दोषो बाध्यः ।

(३) एहीति । सुभ्रातस इति कस्यचित्सना 'दूराद्भूत च'ति ह्रस्वः ।

(४) देवदत्तेति । नेद जसिरूप विन्तु प्रथमैकवचन एव—द दार्वाकारश्रवणन्तु
इत्येति बोध्यम् ।

रसिद्धत्वात्प्राप्तनलोपव्यावृत्त्यर्थं कृतायामहमिति सूत्रावृत्तौ शापक
 त्वेन चारितार्थात् । सामर्थ्यविरहेण (१) इह शापकत्वस्य घत्तुमशक्य
 तया अहन् शब्दात्परस्य रोरुत्वे कर्त्तव्ये नासिद्धिरिति विशेषापेक्ष
 शापनेन घातिसक्यस्य चरितार्थत्वे प्रमाणाभावात्सामान्यापेक्षशापनस्य
 कर्त्तुमशक्यतया वा तत्रत्यो दोषस्तदग्रम्य एव तन्मादवाचोनाभि
 प्रेतन्यासो नाद्रीकार्य इति । यत्तु अत इत्यत्र तपरकरणदेवेत्याख्य
 चित्यमिदमित्याहुः केचिदित्यन्त, तत्र । तपरकरणस्य पूर्वप्रदर्शित
 प्रयोगे चारितार्थात् यद्यप्यु जात इत्यत्र ग्रासि किमत्यादायलु
 तादग्रहण चरितार्थे, तदपि न । प्राधातोर्जा धातोर्जा लुचि 'प्राजनोर्जा'
 ति आदेशस्य 'जासनपना सन्भलादि'त्यात्वस्य चाप्रात्योक्तप्रयो
 गस्य सर्वथाऽनुपपत्तेः । पूर्वभूषेण शिति आदेशस्य, उत्तरसूत्रेण
 भलादौ सनि भलादौ द्विति चात्वस्य च विधानेनाक्तनिमित्तमात्रात् ।
 यद्यपि जनधातो कप्रत्यये जानशब्दस्य निष्पत्तिस्तथापि रेफघटित
 उक्तप्रयोगोऽसाधुरेव, प्रतभयणादुत्थाप्राप्त्या यत्रयलोपयोर्दुर्गार
 धात् । एवञ्च जात इत्यत्रेत्येव साधुरित्यन्तम् ॥

तु यत्र यत्र पदान्तसकारस्तत्र सर्वत्र जश्त्वप्राप्तौ कृत्यविधान
 व्यर्थमेव स्यादित्याशयेनाह—जश्त्वापवाद इति । बाध्यविशेषसि
 म्ताभ्रयणे (येन नाप्राप्ति) भायेन कृत्य जश्त्वस्य बाध्यकमिति भाव ।
 बाध्यसामान्यविधाभयणे तु श्रेयानित्यादौ सयोगात्तलोपानापत्तिः ।
 नथाहि, जश्त्वशास्त्रदृष्ट्या रश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाभावाय रश्त्वशास्त्रे
 पूर्वप्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितौ रश्त्वस्य सिद्धत्वात्परत्वात्सयोगात्त
 लोप बाधित्या रश्त्वे यत्र प्रतिषेधादभलन्तराश्च सयोगात्तलोपा
 प्राप्त्या तदपत्तिः । अतः पूर्वपक्ष एव युक्त, अत्र च पक्षे, न तत्र
 सयोगात्तलोपानापत्तिः । रश्त्वशास्त्रे पूर्वप्रासिद्धमित्युपस्थिते पूर्व
 प्रत परमसिद्धमिति तेन बोधनाहुत्वशरत्प्रापेक्षया सयोगात्तलोपस्य
 पूर्वत्वादेतद्वदृष्ट्या रश्त्वस्यासिद्धत्वेन प्रागुक्तलोपस्यैव प्रवृत्तेः ।
 ससञ्जुपोरित्यत्रोपस्थितपूर्वप्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपक्षेन जश्त्वमिदस्य
 ग्रहणेनापि सिद्धौ सर्वथा तत्र तदनुपस्थितौ मण्डूकावृत्तौ च
 योजामात्र इत्युत्तराशयः ॥

ननु उरदृष्ट्या यत्रस्यासिद्धत्वेन कृतेऽप्युत्पत्ते तस्य स्थानियद्वा

षादुत्पद्युष्या यत्त्वं स्यादित्याह—यत्त्वं स्यापवाद इति । अयम्भावः, तद्व्याप्तियोग्येऽचारितार्थं सति कृते च तस्मिञ्चारितार्थमिति तत्र न्यायमूलकयेन नाप्राप्तिरन्यायस्य बाधबीजम् । तथाच उत्सर्गशास्त्रस्य भो भगो अघो इत्यस्याप्राप्तियोग्यसत्तेऽचारितार्थेनोत्वेन यत्त्वं स्य तेन न्यायेन बाधे न पुनर्यत्र प्राप्ते । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र यथा तद्वदानेन दधिदानबाधे न पुनर्दधिदानं तद्वदिति दिक् ॥

ननु उत्तरत्रिषायकशास्त्रस्य सापादिकत्वेन तद्दृष्ट्या कत्वस्या सिद्धत्वादुत्पन्नं न स्यादित्यत आह—उत्पन्नं प्रति कृत्वं नासिद्धं कृत्वमनूद्योक्तविधेः सामर्थ्यादिति । यद्येव तर्हि उत्पन्नविधानं व्यर्थमेव स्यादिति सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावात्कृत्यनाश दोष इति भावः । नच त्रिषाया 'रो सुपो' त्यस्याग्रे 'अत उरति' इति सूत्रपाठेनैवासिद्धत्वाभावात् पपत्तावलमेतेन सामर्थ्याध्ययनप्रयासेनेति बाध्यम् । तथा सति, उत्पन्नस्यासिद्धत्वेन गुणप्रसक्त्या शिवोऽर्च्य इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । मनोरथ इत्यत्र रोरीति सापापत्तेरिति दिक् ।

शिवोऽर्च्य इति । ननु शिव उ अर्च्य इति स्थितौ प्राप्त 'आहू गुण' इति गुण बाधित्या प्राप्ते 'प्रथमशोरि ति पूर्वसर्गार्थदीर्घं पश्चात्तस्य 'नादिषी' त्यनेन बाधेऽपि (१) भ्रष्टात्सर न्यायस्य जागरूकत्वात् पुनर्गुणो न स्यादिति चेन्न । 'तो सत्' 'भिद्योऽघो नवे' इत्यादिनिर्देशेनाक्त न्यायस्याप्रानाश्रयणेन गुणप्रवृत्तेः सुलभत्वात् । (देवदत्तहन्तु हत) न्यायस्य तु नाश प्रवृत्तिः । देवदत्ते हते सति तद्धन्तुर्हनेन न पुनर्देवदत्ताजीवनमित्युक्तं यायार्थात् । देवदत्तहन्तुप्रसक्त्यद्वयहन्तु ननेत्यस्त्येव देवदत्तोऽजीवनम्, प्रवृत्ते न हननस्थानीया वृद्धिहन्तु पूर्वसर्गार्थदीर्घस्य लघ्वे प्रवृत्तिः, किन्तु हानोद्यमसजातीय प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य बाधे बाधयोर्जीवने न बाधकमिति भावः ॥

ननु अतः परस्य रो रत्वं स्यादप्नुतेऽतात्पर्येण 'अतो रो रप्नुते' इत्यत्र सूत्रेण शिवोऽर्च्य इत्यादायुत्पन्नसिद्धो व्यर्थमेवाप्नुताद्ग्रहणमित्याशयेन शङ्कते—अप्नुतात्किमिति । समाचक्षे—एहि सुधोतरं अत्र स्नाहीति । अयम्भावः, तदभावे उक्तप्रयोगं प्लुताकारात्परस्यापि

(१) भ्रष्टात्सर इति । न्यायस्य सतो भ्रष्टः स पुनर्न प्रवर्तन इति न्यायः स्वरूपम् ।

परिभाषादष्ट्या तस्य सिद्धत्वेन प्रतिपाद्यस्य सत्त्वात् । यत्रान्तरङ्ग
शास्त्र प्रैषादिकं तत्रान्तरङ्गशास्त्रे परिभाषा न प्रवर्तते । तादृशाऽन्तर
ङ्गशास्त्रस्यासिद्धत्वेन प्रतिपाद्याभावादित्युत्तराशयः । ननु प्रतियोगि
त्वेन प्लुतस्याश्रयणसामर्थ्यात् (१) उभयविधासिद्धत्वस्य बाधोऽस्त्विति
चेन्न । आश्रयणसामर्थ्येन तु (यन नाप्राप्ति) न्यायेन प्रत्यक्षतया भू-
धंशासिद्धयस्यैव बाधो भवत्यन्तरङ्गपरिभाषया बोध्यासिद्धयस्यापि
मानाभावात् । नचोक्तपरिभाषया प्रागुक्त्ये तत् प्लुते च सुधोत ३
इत्यप्रैषोदरापत्तिप्रदर्शनस्यैवौचित्येन पयोऽभेदं पयोऽदेहादीं तथा
तदनापत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति वाच्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वान्प्लुतस्यैव
प्रवृत्त्योत्पादापत्त्या तदनापत्तेरिहप्रदर्शयस्यैवौचित्यात् । तथाहि,
एकमात्रसापेक्षत्वेऽप्युक्तोऽन्तरङ्गः, भिन्नवाक्यस्वाकारसापेक्षत्वा-
दुत्तरमहिम्नमिष्टम् ॥ ३)

अमन्त्रि सौत्र इति । सूत्रे क्त सौत्र 'कृतलब्धप्रोक्तकुशल'
इत्यण् । भगो अत्राशब्दयोराकारस्यापारस्य च पूर्वरूपात्मकं सन्धिः
सौत्रत्वाच्चेति तदर्थः । भोस् भगोस् अघोस् इतिसान्ताना वा शान्ताना
मनुकरणे तु यत्तयलोपयार्दुर्धारत्वात्तत्रासन्धिर्याय्य एवेति भावः ।
नच सान्ताऽनुकरणेनैव यत्तयरापाभ्यां सन्ध्यभाषोपपत्ताग्ल
रान्तानुकरणेनति वाच्यम् । परिभाषा भवद्भगवद्व्यव्रतामोक्षादस्येति
घास्तिकनिष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिज्ञानां भो शब्दादानामपि ग्रहणाद्य
रान्तानुकरणस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

ननु विसर्गयत्वयो प्राप्तयोर्यत्वस्य विसर्गदष्ट्याऽसिद्धत्वेन स
एव स्वाधत्तु यत्वमिति तद्व्यापृत्यर्थमशग्रहणं व्यर्थमेवेत्यभिप्रेत्य
शङ्कते—अणि किमिति । ताद्विराधष्टे—देवा सन्तीति । अय
भ्भावाः, अश्वप्रदशाभावे अयणपूर्वकरोः सत्त्वेन तत्र यत्वापत्तिरस्तत्तत्
सति च तस्मिन्शब्दपरत्याभावात् तदापत्तिः । नच यत्वस्यासिद्धत्वेन
विसर्ग एव न तदिति । दाप इति वाच्यम् । यत्वस्य विसर्गदष्ट्याऽ
सिद्धत्वेन तत्त्वामेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कत्वपुङ्गवा यत्प्रवृत्तौ दाप
स्यदुर्धारत्वात् । नच विसर्गेऽतिदेशेन इत्यानयतासम्भवः रेफरयैव
विसर्गस्यागित्यात् । एव च इत्यस्यैवातिदेशस्तथाचात्रातिधावित्यस्य

स्थापितस्य च्यत्माप्रवृत्तिधर्माधयोद्देश्यताकविधौ न स्थापितस्यमित्यर्थं
 विसर्गस्यानित्यस्य यत्नरेफमात्रवृत्तिरत्वधर्माधयोद्देश्यकयत्त्वविधे
 कर्त्तव्यत्वे । स्थानिरुत्तनिर्वाधोप इति याच्यम् । रोरिति समु
 रायरूपस्याधरणेन स्वस्यात्माप्रवृत्तिरूपनित्यधाविनिनिषेधात्
 वृत्त्या स्थानिरुत्तस्य सुलभत्वेन दोषस्य तादृशस्याम् । विसर्गस्या
 निनि रेफे रत्वकृत्योमयधर्मस्य सत्त्वादितिदेशेन यथेच्छयाऽतिदेशे
 शक्यतादुत्तानिश्च यत्तये निषेधाप्रवृत्तिरित्युत्तराशय इति (१) प्रा
 श्णम् । (२) न यास्तु स्ववृत्त्यल्लयाप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिना निरूपितादे
 शतावच्छिन्नमिफारीपप्रकाराभूतधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्ये न स्था
 निवृत्तिमित्यर्थः, तथा च स्वपदेन स्थानी गृह्यते स च रेफस्तद्वृत्ता
 योऽन्यथाप्यधर्म स च रत्व तद्वच्छिन्ना स्थानिता रेफनिष्ठा
 तनिरूपितादेशतागान् विमर्ग स धर्मा यस्य एतादृशो य आराप
 प्रकारीभूतो धर्म स च रत्व कृत्यल्लयावच्छिन्ना रको रशब्दश्च
 तनिष्ठाद्व्यतानिरूपितविधेयताश्रये यत्नरूप कार्ये कर्त्तव्ये स्थानि
 धरनिषेधादेन सन्तीत्यादौ दोषभाषेताऽस्याऽशुग्रहणप्रत्युदाहर
 णत्वात्सम्भवात् छन्दसु पयमित्यादावुक्तदागस्य स्पष्टत्वादेतदेव
 तत्प्रत्युदाहरणमप्यम् । तत्र हि 'रो सुपि' इति विसर्गस्य स्थानी
 रशब्दस्तद्वृत्तिरुत्तस्य कशदेऽपि सत्त्वादित्यस्याप्यधर्माभावेन
 रत्वावच्छिन्नस्थानिताया अल्लयाप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावेन निषेधा-
 प्रवृत्तारतिदशन रत्नमुज्झा यत्वापसेर्दुर्धारतया प्रत्युदाहरणत्योपप
 त्तिरिति तद्वाच्यं यदि च रो सुपीत्यत्रावि र पठ्यन्तस्यानुवृत्तौ
 रोर्या रेफस्तत्र विमर्ग इत्यथ रत्वावच्छिन्नस्थानिताया अल्लयाप्य
 धर्मावच्छिन्नत्वेनाव निषेधप्रवृत्त्योक्तस्वलीयदोष यावृत्तिस्तर्हि (३) अष्ट
 प्रार्थमशाग्रहणमित्याह न च पठितार्थस्योकारे 'ग्रहोऽतिटी'त्यत्र
 दीर्घशब्देनाऽन्वाप्रधानात् 'अचक्षे'ति परिभाषोपस्थिताप्रिदोऽचो
 दा' इत्यर्थे अचत्वावच्छिन्नस्थानिताया अल्लयाप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन
 तादृशस्थानितानिरूपितादेशतागान् अग्रहीदित्यत्राग्रही स इत् इति

(१) प्राश्न इति । दीर्घतादय ।

(२) न यास्त्विति । नागाप्रभृतय ।

(३) अष्टप्रार्थमिति । अष्टप्रार्थम प्रयोजन यस्य तत् अष्टप्रार्थम पारायणात् ।

पुण्यजननप्रयोजनकमित्यर्थः ।

स्थितौ सकारात्पूर्वोदीर्घ ईकारस्तद्धर्मिकारोपमभारीभूतो धर्म इद्वत् तदवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्व सरोपस्थेन्यनतिप्रधाविधि निषेधादिद्वत्स्यानतिदेशेन सलोपानुपपत्त्याऽग्रहीदिति न सिद्धयेदिति वाच्यम् । (१) तत्रापि अजभिन्नेद्वन्नावच्छिन्नस्यैव स्या नित्यात्तादृशधर्मस्याल्लव्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या स्यानिवस्ये-नेद्वत्त्याऽऽनयनात्सलोपे तदुपपत्ते । नचोक्तार्थस्वीकारे हे रामेत्यादौ सम्बुद्ध्यध्वन्यस्य हल सस्य लोपे तद्वृत्ति सुप्स्यल्लधर्मत्वात्स्था निवस्वनिषेधे कथं पदप्रमिति वाच्यम् । (२) आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिप्रसात्सुबन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तदुपपत्तेरिति दिक् ॥

अनु उज , पदस्यस्यापभिचरितत्वेन पदे इति तद्विशेषणं व्यर्थं मित्यत आह—पदे किमिति । तदुत्तरयति—तन्प्रयुतमिति । इत्थं तदाशयः , पदे इत्यस्याग्रहणे तन्त्रम् (३) उतमिति स्थिती उज्परागधलोपापसिरनस्तद्वग्रहणं सति च तस्मिन् उज्परागवेऽपि तस्यपदत्वाभावात् तदापत्तिः । नच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया चादिपठितप्रतिपदोक्तस्येयाऽत्र सूत्रे उजोग्रहणेन सम्प्रसारणनिष्पन्नस्य लाक्षणिकस्य तस्याग्रहणात्तत्रत्योक्तदोषन्यावृत्तौ व्यर्थमेव तद्विशेषणमिति वाच्यम् । उत्तरार्थत्वेन तस्य चारितार्थ्यात् । तथाहि, 'उज्मो ह्रस्वादौ' त्यत्र 'उज्मि च पदे' इत्यतः पदं ग्रहणमनु

(१) तत्रापीति । प्रहोऽल्लित्वापीत्यर्थः ।

(२) आनुमानिकेति । अनुमागित्वद्वि आनुमानिकः । नप आनुमानिकस्थान्यान्नेशभावः शान्तित्वप्रकारणाय स्वीकृतः । एतस्वरूपं तु एतद्वृद्धिप्रमग एतद्वृद्धि उत्तम्यनि । प्रहणे हे राम इति बुद्धिः कर्तव्येति ।

अथवा हे रामस् इत्युच्चारणप्रसंगे उक्तानुशासनवशेन हे राम इत्युच्चारणीयम् । अथवा हे रामस् इत्यस्यस्थाने ॥ राम इत्यादि , एतद्वप आनुमानिकस्थान्यादशभावः । तथाच रामेत्यादेशस्य स्थानी रामस् इति तद्वृत्तिमुबन्तत्वस्य स्थानिवशानेनादेशे सुलभतया पदस्य निरावापमेवेति भावः ।

(३) उतमिति । वेज नम्रयये मग्नसारणे रूपं निष्पत्तिः ।

यस्य ह्रस्वात्परो या डम् तदन्त यत्पद तस्मात्परस्याजोऽपदस्य
 डमुडिति व्याख्यानेन परमदगिद्वनाधिरादौ न डमुद् आधिरस्य
 पदत्राभावादिति प्राञ्चः । यस्तुतस्तु पदे ग्रहणस्योत्तरसूत्रेऽपि गोप-
 योगः । तत्र पदस्येत्युपस्थित्य निर्वाहात् । तदुक्तो ह्रस्वात्परो
 या डम् तदन्त यत्पद तस्मात्परस्याजो डमुदित्यर्थे उत्तरपदत्वे चेति
 प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परमदगिद्वि-यस्या-तर्पतिरिमप्रत्या पदस्या
 सम्प्रसारणमन्तपदात्परस्याजोऽभावेन न डमुदोऽप्रसत्तेरित्युत्तरा-
 शयः । यदि मापकुम्भभाषेनस्यादौ 'पञ्चम्यायेऽपी'ति, निषेध-
 सिद्धये उत्तरपदस्य कार्त्तिक्य एधातधानिकेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध-
 इत्युच्येन तर्हि तत्र प्राप्तडमुदनिवृत्तये प्राचीनस्यास्थानमेव शराम् ।
 इति युक्तमेव पदग्रहणमुत्तरायमिति कथनम् । ननु 'हलि मर्षेयाम्'
 इत्यत्र पदेग्रहणमुत्तरायमिति हलापी पदे इत्यर्थलाभे वृत्तस्यमित्यादौ न
 नित्यवलोपः । किन्तु 'लोप शाकट्यस्येति ध्वनिप्रत्यय एव स इति
 पदग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीति चेन्न । हलिमर्षेयामि-यत्र यकारस्यानु-
 वृत्त्याऽनन गोपाप्राप्ता ध्वनिप्रत्यय एव लोपे पदेग्रहणस्य नि-प्रयोजन-
 त्वादित्यलम् ॥

तदुक्तोऽनुपि इत्यत्राऽनुपिग्रहणाऽभावे तस्य सुप्यपि प्रथम्या
 पञ्चादन्मृषस्य ध्वन्यर्थेन सामर्थ्यादुक्तसूत्रस्य तुपि न प्रवृत्तिरिति
 कटपतादसुप्यत्र तदनुपसौ व्यथमेव तद्ग्रहणमित्यभिप्रायश्च पूर्वपक्ष-
 माहुभक्ति—अष्टुपि किमिति । त समाधत्ते—अहोभ्यामित्यादि ।
 अयम्भाज, (१) तथा सति, ग्रह, अहोभ्यामित्यादी तस्मात्परस्या-
 देशे तस्य नलोपपट्ट्याऽसिद्धत्वेन प्राप्तनलोप-याध्वन्यर्थमावृत्तेराय-
 श्यक्त्वेन तदर्थग्रहणसूत्रस्यावश्यकत्वादननोक्त-पताया वस्तुमग-
 यत्तेनो रोऽनुपात्यस्य सुप्यपि प्रवृत्तावुक्तप्रयोगासिद्धपापत्तिरित्या-
 वश्यक्रमेण सूत्रे तद्ग्रहणमित्यलम् ॥

ननु सूत्रे दीर्घपदअवलात् 'अचञ्चोति परिभाषोपस्थितायच एव
 दीर्घनिधानात्सिद्धौ व्यर्थमेवाणग्रहणमित्यत आह—अथा किमिति ।
 प्रत्युदाहरति—तृद वृद इति । वृह वृह धातुभ्यां सप्रत्यय ऊदित्वे
 न घेद्वत्त्वात् 'यस्य धिमापा इति निष्ठाया इत्यनिपद्ये दृत्वधत्व

(१) तथासतीति । असुपी यस्याभाजहन्मृषविषय राऽसुपीनि सूत्र-
 प्रवृत्ते सतीत्यर्थः ।

पटुत्वदलोपेषु कृतेषु निष्पन्ने उक्तप्रयोगे श्रुकारस्याच्येन दीर्घावप्ति
रतस्तद्ग्रहण कृते च तस्मिन् श्रुकारस्याण्त्वाभावात्तावप्ति ।
न च परणकारेणाऽणो ग्रहणे सत्यपि तस्मिन् तत्रत्यातदोपस्तदव
स्थयेति वाच्यम् । अत्र पूर्वैर्गणग्रहणस्य सिद्धावृत्तितयात् ।
अप्युक्तरोत्यत्र सिद्धो रूपमेवाण्ग्रहणस्य वेयर्थ्यमिति भावः ॥

ननु 'दलोप' इत्यत्र सममीश्रवणात्तसिद्धिः परिभाषापस्य
स्वीय पूर्वस्यैवार्थतामादिष्यसिद्धौ सूत्रे पूर्वस्येति व्यथमेवेत्याशङ्का
समाधत्ते—पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वभाषस्य दीर्घार्थमिति ।
पूर्वग्रहणासत्ते 'अनुगुत्तरपदे' इत्यत उत्तरपदापस्थितौ दलोपनिमि
त्तयोदत्तरपदस्यदरेकयो परयो पूर्वस्याऽणो दार्घ्य इत्यर्थे अजर्घा,
लौढ इत्यादौ दीर्घानावप्ति उत्तरपदस्यदरेकपरवत्त्वाभावात्तत्तरपदश
ब्दस्य समासचरमात्रयवे कृत्यात् । नचाण्ग्रहणममर्थादत्र तत्र
दार्घ्य इति वाच्यम् । आतृढ आतृढ इत्यादौ दार्घ्यावृत्त्यध्वेन तस्य
चरितार्थत्वात् न न सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घोऽस्त्विति चेत् ।
गीरक्त रूरक्त मित्यादौ तस्य साधकाऽस्यात् । नञ् दलोपादेरौपादि
कत्वेनासिद्धत्वादीर्घाऽप्राप्त्या तत्र सूत्रसाधकाशत्वप्रदर्शनमनङ्गतमिति
वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादवासिद्धत्यस्य बाधेन दीर्घप्रवृत्तिसुल
भतया साधकाशत्वप्रदर्शनस्य युक्त्यात् । इत्यादिशब्देन पूर्वग्रहणेन
सामर्थ्यादुत्तरपदावुपपत्तिरिति भावः ॥

मनोरथ इति । मनस रथ इति स्थितो सकारस्य कृते कृते प्राप्त
योरुत्पलापयार्मध्यैक स्यादिति सन्नेहस्य जातत्वादाह—विमतिपेधे
परकार्यमिति । वम्मव्यतिहारे विद्यमानातिप्रतिपूर्वकारत्वेधत्तेधमि
निष्पन्नस्य त्रिप्रतिपेधशब्दस्य परस्परविरोधरूपोऽर्थः । (१) नित्यान्त
रङ्गापवादमिहोऽस्य सूत्रस्य विषय इत्यभिप्रेत्योक्तार्थकत्रिप्रतिपेध
शब्दस्य पर्यवसितमाह—(२) तुल्यबलविरोध इति । तस्मिन् सति
पर कार्यमिति तेन बोधिते देवा हसतीत्यादौ साधकाशस्य 'हशि

(१) नित्यान्तरङ्गेति । नित्यस्यावयवकृत्यान्तरङ्गस्य शापकपादिवाऽ
पवादस्य चचनप्राप्तापवादार्थकत्वे तन्निष्ठोऽयं विषय इत्याह नित्येत्यादि ।

(२) तुल्यबलमेति । स्वानो स्वानो रुन्मात्राशयोरकत्र युगपत्प्राप्तिरूपं साम

देष्टुं प्रातिपदिकोपपत्तिः । ननु पर्युदासेनाऽर्थवत्प्रलाभेऽर्थग्रहणं
न्यर्थमिति चेन्न । उत्तरार्थत्वात् । नवेदकरस्य व्यर्थमिति वाच्यम् । इह
किञ्चिन्नपो इति न्यायेनाऽर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणे प्रमाणान्वेषणप्रया
सङ्गेशनिवृत्तिरूपफलेन साफत्वात् । प्रत्ययेऽप्रतियोगित्वात्तद्व्यतिरिक्तं तु
अप्रत्ययपदावृत्त्योत्तरसूत्रघटकतद्धितग्रहणयोधितया सुव्यक्तमेव ।
नर्चतदेव गौरव रूपमिति वाच्यम् । नतीनोक्तार्थवत्प्रलक्षणपरि
ष्कारप्रकारप्रयासबाहुल्यापेक्षयाऽस्य लघुत्वात् । उत्तरसूत्रे एकार्थी
भाष्यपर्याप्त्यधिकरणस्यैवार्थवत्प्रमित्याहुः ।

ननु पाचक औपगव इत्यादौ प्रत्ययान्तरयोः प्रत्ययात्तपर्युदासेन
निषेधात्पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वाप्रसक्तो तदर्थमुत्तरसूत्रं वृत्तद्धितोर्भ
हणायश्रयफलेऽपि समासेराजपुत्र इत्यादौ (१) प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
ङसन्तरस्यैव स्वतस्यैव च प्रत्ययात्तदादित्वबाधनात्समुदायस्य
प्रत्ययान्ततदादिभजत्वेन पूषेणैव तत्सिद्धौ समासग्रहणं व्यर्थम् । तच्च
राज कुमारो राजकुमारोत्यादावन्तरङ्गत्वेन हल्लघादिलोपेऽनुपसर्ज
नद्वीप्रत्यये तदादिनियमाभावादर्थादितदादापि तदादित्वारोपाद्भाजन्
उत्कुमारो यस्य प्रत्ययान्ततदादित्वात्पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वासिद्ध्या
तदर्थं समासग्रहणं निषेधमिति वाच्यम् (२) अन्तरङ्गानपि विधीय-

(१) प्रत्ययग्रहणं परिभाषयेति । प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स विहितान्तरादे
स्वन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषाङ्गस्यम् । यस्मात्प्रत्ययविधिरितिसूत्रं यस्मात्प्रत्य
यविधिस्तदादीत्येको योगः प्रत्यये ङ्यपरो यागः । गृहमाण उपनिष्ठते इति शेषः ।
तथाच प्रत्यये गृहमाणं यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीनुपनिष्ठते इति तन्नाशस्तिसृषुः ।
तदन्तोऽस्तिसृषु विज्ञेयान्तरासत्त्वे शब्दरूपविज्ञेयमादाय यत्र त्रिरिति यन्नर्थः ।
अत्र पञ्चोक्तपरिभाषा हस्यते इति बोध्यम् ।

(२) अन्तरङ्गापीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रमस्यां जायते तथा
हि, स्वतृप्तमि यादौ पुनपक्षयाऽन्तरङ्गवाद्भिन्निनिमित्तत्वेन (यमावेकवचने इत्यने
न) अन्तरासिद्धावुत्तरप्रत्ययं धरेत्यादेस्तत्रिधातार्थमुक्तसूत्रं व्यर्थं सत्यरिभाषा
नापयति । तच्च पुनस्वपुन इत्यादौ तच्चममादिबाधनार्थं नापरोक्तसूत्रप्रय

हिरण्यं तु वाचते) इति परिभाषया भूयमाणसुखा समासे राज्ञः कम्
 कुमारः तु इत्यस्याप्रत्ययान्तनदादिभेदेन पूर्वपूर्वमेव प्रातिपदिकत्वं
 सिद्धौ समामग्रहणव्यवस्थस्य नानुपस्थितात् । मन्त्र श्रुतिसङ्गति
 श्रुताऽयतमचनार्थबोधप्रजापत्यमर्थवत्त्वमिति स्वीकारात् अत्र इति
 त्यागो तदभावात् प्रातिपदिकचाप्राप्तौ नदर्थे समासग्रहणं विधायकमिति
 वाच्यम् । तत्रापि बौद्धाद्यगतिस्वीकारात् सदासिद्धेर्न्यर्थमेव समास
 ग्रहणमित्यन्यथाह—पूर्वपूर्वमेव सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थमिति
 पूर्वभागः पञ्चमिति । अतः अत्र प्रयोगार्थाद्यवस्थमिति तदर्थः ।
 तत्र गतिव्यवस्थाद्वयव्युत्पत्त्यर्थे गो इत्यस्यानुवृत्त्यप्यस्यात्र
 न्येव प्रयोगार्थाद्यवस्थपदत्वसम्प्राप्तिरप्यमकलापपक्षे इति शब्द
 परत्राभावे अपिशब्दवत्त्वेन तत्परत्वे च 'अनुवृत्त्यानिनि परमि'
 त्वननानुवृत्त्यवस्थानस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थाद्यवस्थान् । पूर्वभाग
 पञ्चमिति उत्तररत्नं प्रत्ययापेक्षया न्युत्पत्त्यर्थम् । तेन जानन्नपि 'प्राप्तौ'
 प्रातिपदिकत्वमिति, अत्राद्या 'प्रातिपदिकत्वमिति पूर्वभागस्य त्व'
 त्यागस्तत्र स्यान्नियमेन ननु शङ्कते । तत्र तत्र तद्विदितग्रहणमागच्छा
 दत्र प्रातिपदिकत्वापपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य गताय इत्यादौ चारि
 तात्पर्यं तत्र पूर्वभागस्य भावः न तु पदत्वम् । तत्रैवमप्यनित्य
 दिक्षुभुदायस्य प्रातिपदिकत्वस्याप्येव पूर्वभागस्य पदत्वमुत्तरस्य
 प्रत्ययत्वाद्गो नियमेन चारयेतुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उत्तररत्नं
 प्रत्ययो नैतदत्र तद्विदितप्रत्यया नतिष्यत्त्वानेनाद्यादिति स्पष्टं मनो
 रमायम् । पञ्चतन्तु पूर्व इत्यनेनाक्षिप्तं परापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगा
 र्थाद्यवस्थान् गृह्यते तत्र पुत्रकाम्यादौ न दोष इति भावः । ननु शब्द
 वचन्य स्वांश चारितार्थ्यं परामन्यवत्त्वस्य प्रसिद्धत्वात्समासग्रहणस्य
 स्थापकत्वम् । स्यादुक्तस्थापनोत्तरं तस्य स्वांशे चारितार्थ्यभावादिति
 चेत् । (वायता विना वापपक्षित्तवत्त्वम् स्थापयतो) इति न्यायेन
 पूर्वपूर्वे पूर्वभागपदघटितसंघातातिरिक्तार्थवत्त्वम् ग्रहणमिति सप्तो
 चेन स्वभावे वाच्ये च पूर्वसुवेण प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तौ समासे
 संज्ञातिद्वये समासग्रहणस्य स्वांश चारितार्थ्यात् । यत्र संघातत्या

चारिते र्थे तु भवत्यनुवृत्त्यवस्थान्तग्रहणस्यैव स्थापकत्वम् वा यम् । अत्रागते
 मानदेहा भवत्वाद्वा इति न्यायेन भवत्यनुवृत्त्यवस्थान्तग्रहणस्यैव स्वांश
 परिभाषापरिहृति भावः ।

विमूलोक्तो न नियमाकारः किन्तु साजात्यप्रदर्शनमात्रम् । तदुक्ता
रस्तु व्यर्थीभूतशास्त्राद्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकमध्ययार्थप्रयोजकशा
स्त्राद्याद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य यद्रूप तद्रूपावच्छिन्नानिरिक्तत्वेन वैय
र्थ्यप्रयोजकशास्त्राद्योद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यच्छिन्ने सकोच इत्येव तत्र
च प्रकृते, व्यर्थीभूतसमासग्रहणरूपशास्त्राद्योद्देश्यतावच्छेदकसमास
सन्नकार्यवत्त्वव्याप्य यद्रूप पूर्णभागपदघटितसंघाततत् तद्रूपावच्छिन्न
तिरिक्तत्वेन वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्राद्योद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यच्छिन्नेऽर्थर
सकोच इति दिक् ।

ननु रमा गौरोत्यादौ (१) (प्रातिपदिकग्रहण) इति परिभाषयै
प्रातिपदिकपदेन इत्याद्यन्तस्यापि ग्रहणान्तरादिसिद्धौ इत्याप्प्रातिप
दिकादेति सूत्रे इत्याद्यग्रहणार्थमित्याशयेन गृह्यते-प्रातिपदिकग्रहणं
लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यादि । इत्य हि समाधानुरभिप्रायः, उक्तसू
त्राद्यान्ग्रहणाभावे, आर्थशब्दादपि प्रागन्तरङ्गत्वात्कनि ततश्चापि अ
र्थनैत्यवस्थायामात्मानिकाकाराभावात् 'उदीचामि'त्यस्याप्राप्तौ 'इ
त्ययस्ये'ति नित्यमित्ये आर्थ्यमित्येयमेव रूपम् । एव लोहितशब्दादपि
प्रागन्तरङ्गत्वात्कनि ततश्चापि लोहितकेत्यवस्थायाम् तोषघटाभावे
'यथाद्विजुदास्तासोपघातो न' इत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययरूपेति नित्यमितं
लोहितकेत्येकमेव रूपमनु आर्थ्यकाआर्थ्यका लोहितिका लाहितिके
इत्याद्यग्रहणमाशयकम्, एते इत्याद्यग्रहेणे तु तत्सामर्थ्याभावात्
प्राट् न तद्धितोत्पत्तिरित्यध्यापनेन इत्याद्यन्तादेव तद्धितोत्पत्ताइ
त्वरूपसिद्धिरिति । सूत्रे इत्याद्यग्रहणं श्रोत्रप्रत्ययमात्रापक्षेणमार्गदर्शी
प्रत्ययमात्र तद्धितोत्पत्ते प्रागभ्युतीति-फलितम् तेन प्रच्यत-धूत
पुनरितरेत्यादे सिद्धिः, अथवा लोप्रत्ययात्प्राक् तद्धितोत्पत्ताद्युक्त
प्रयोगोपपत्तिर्न स्यात् । (२) अथ वयोवाचके धैकटिपकजातित्वस्य
स्वोकाराज्जातेऽपि निषेधेन न पुनर्यम् । तद्धितोऽपि व्याख्याना
त्समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्त एव गृह्यते तेन युवति, यद्गोमत्केति
सिद्धम् । अन्यथा तिप्रत्ययात्कपश्चप्राड्पि युनस्ति बहुगोमतिकेति
स्यादिति प्राञ्च । नामेशस्तु अत्यन्तस्मार्गिकानां सुवृत्पक्षे पूर्वमेवा

(१) प्रातिपदिकग्रहणेति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह
णानि स्वरूपम् ।

(२) अनेति । युवतितरेत्यनेत्यर्थः ।

त्पत्तिमद्भाकृत्य लाहितास्त्रिह्रयाधाम्येति धात्तिङ्गेन सोदिनिका सोदि
तिर्कतिरुपद्वयप्रतिपाद्य आर्थिकेत्येकमेव रूपमुक्तवान् । नागेशवि
रियमयुक्ता युक्ता-चेति स्वयमूहनीया । धस्तुतस्तु स्वार्थद्रष्टृत्वा
सत्याकारकेति पञ्चविधप्रातिपदिकार्थप्रयुक्तकार्याणां वृत्तनियम
प्रथमं शुब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातिबोधः ततो धम्मित्वेन प्रधानतया
स्त्रिह्रयादिभिरपेक्षितत्वाच्च व्यक्त्याध ततः स्वमात्रापेक्षयास्त्रिह्रयोध,
ततो विजातायक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थाणां
सख्याया प्रथममुपस्थितत्वेन सख्याबोध ततः कारककृपत्रिमक्य
र्थापेक्षया कारकबोध ततो लिङ्गकार्योत्तरमेव सद्भिन्नोत्पत्तिरिति
नोक्तप्रयोगाणामनुपपत्तिरिति चेन्नित् । उदाचामित्यारम्भसामर्थ्या
लोक्तफलसिद्धिः । आर्थ्येव प्रतिवृत्तेत्यर्थे आर्थिकेत्यत्र 'इवेति प्रति
वृत्तादि'ति कतः प्राक्कापि तत्र भूयस्य चारिताध्यादित्यलम् ॥

अनु रामगण्धात्सौतस्य कथं राम इतिभित्तौ 'उपदेशेऽजनुना
सिक इदित्येतद्दृष्ट्या कथस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्सहालोपयो
भावेन स्यान्निरास्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफात्तस्य 'सुतिङ्गन्तमि
पदस्याभावेन च विसर्गो न स्यादिति चेन्न । न मुन' इत्यत्र नेतिर्ग
न विभज्यासिद्धयेति व्याख्यानादुत्थस्योक्तसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावा
दुकारस्येत्ये लोपे च रेफस्य स्यान्निरास्येन विसर्गस्य सुलभत्व
दित्याशयेनाह—कृत्वविसर्गापिति । ससञ्जुपोररि'ति कथं 'खरयसा
नयोरी'ति विसर्गो च राम इति सिद्धमिति भावः ॥

अनु 'अता गुणे' इत्यस्य सकलदार्ढ्यबाधकत्वेन रामा इत्यादौ
'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदार्ढ्यो न स्यादित्याशङ्क्यापवादविषयवाच्य
विशेषचिन्तापक्षमूलभावेन समाधत्ते—पुरस्तादिति । (१) पुरस्ता
दपवादः अनन्तरान्विधीबाधने 'तेत्तरानि'ति न्यायाकारः । प्राग्व
त्तिनाऽपरादा अनन्तरान् सन्निवृष्टान् विधानेन बाधते नोत्तरान्
अनन्तरापेक्षया व्यवहितानिति तदर्थः । तथा च 'अतोऽगुणे' इति
सूत्रे सवर्णदार्ढ्यमेव बाधते न तु पूर्वसवर्णदीर्घमिति न दोष इति भावः
अथ न्यायो 'नादिच्छी तीजग्रहणेन द्वापित, तथाहि रामानित्यादौ

(१) पुरस्तादिति । अत्राय स्वप्राप्तिबाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरा
धेन चारिताध्यां पञ्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावात्, आर्कसाया निवृ
त्तेर्विप्रतिषेधेन शास्त्रबाधे मानाभावाच्चति परिभाषायां धीनम् ।

निषेधाभावाय सूत्रे तद्वग्रहणम् पररूपेण दीर्घवाधे हि तद्वेद्यर्थं स्पष्टमेवेति दिक् ॥

ननु (येन विना यदनुपपन्न तत्तेनाक्षिप्यते) यथा पीनोऽयं देव दत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनस्याक्षेपस्तद्वन्न विना सम्बुद्ध्यानुपपत्त्या तथा तस्याक्षेपस्तथा च (येन-यस्याक्षेपस्तस्य-तत्रैवान्वयः) इति न्यायादङ्गस्य सम्बुद्धिविशेषणत्वमेव न्याय्यम् । (१) (धृतानुमितयो-भृतसम्बन्धो बलीयानि) ति न्यायात् एङ्हस्वयोर्हलविशेषणत्वमेव न्याय्यम् । तथाहि अङ्गात्परा-या-सम्बुद्धिस्तदवयवो-यो हल् स च लुप्यते एङ्हस्वाभ्या परीभूता-चेदित्यर्थः । सूत्रार्थः समुचिततन्मिहायाऽन्यथा सूत्रार्थवर्णनमनुचितमित्याह-सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । अयमाशयः, तथा सति हे कतरदित्यत्राङ्गात्परोभूताया अदितिसम्बुद्धेरवयवस्य हस्यात्परस्य हलस्तकाररूपस्य लोपः आपद्येत, अतो लवयानुरोधात् (धृतानुमितयो-भृतसम्बन्धो बलीयान्) इतिन्यायः तिरस्कृत्य, एङ्हस्वयोरनुमितस्याऽप्यङ्गस्य विशेषणत्वमभ्युपेयम् । परञ्च हस्यात्ताङ्गात्परत्वाभावेन न तत्र सम्बुद्धिलोपः । नचाङ्गात्परा-या-सम्बुद्धिस्तदवयवो-यो हल् स च लुप्यते-सा च सम्बुद्धिरेङ्हस्वाभ्या परीभूता-चेदित्यर्थः । अदिति सम्बुद्धेरङ्हस्वात्परत्वाभावेनैव तत्रत्यातिव्याप्तिदोषव्यावृत्तिरसम्भवे एङ्हस्वयोरनुमिताङ्गविशेषणत्वे किम्फलमित्यत आह-हे कुलोति । उक्तार्थस्वीकारेऽत्राव्याप्तिदोषापत्तिः, तथाहि, अत्र 'स्थमानपुसकादि'त्यत प्राक् परत्वात् 'अतोऽमिति स्तोत्रमादेशे 'अमि पूष' इति पूर्वरूपस्य उभयत आधयणेऽन्तादिघङ्गायाऽप्रवृत्त्या तदभ्युपगमेऽपि ह्रस्वसम्बुद्धयो पीर्यापर्यव्यवहारासम्भवनं तादृकस्यस्याऽतिदेष्टुमशक्यत्वेन च सम्बुद्धेः हस्यान्ताङ्गात्परत्वाभावात् लोपो न स्यात् । अतोऽन्याक्षिप्तस्याऽप्यन्यत्रान्वयः, अर्थादेङ्हस्वयोरङ्गविशेषणत्वमङ्गीकार्यं तथा सति मूलोक्तार्थसम्पन्नत्वेन लोपो पपत्तिः सुलभा । नच (२) (एकदेशगृहीतमनन्यपत्) इति न्यायेन

(१) धृतानुमितयोरिति । भृतनैव सम्बन्धो नानुमितन प्रकरणादिप्राप्तेर्नैव । प्रकरणादिन भृतेर्यल्लक्षणात् इति भावः ।

(२) एकदेशगृहीतमिति । प्राग्दीर्घान् इति सूत्रभाष्योक्तिरेवास्या शोभिता । तत्र हि दीर्घानि शब्दैरङ्गस्य एङ्हस्वात्परत्वात्परत्वाभावात् किमपि

दीर्घाभावमाशङ्क्य तदनित्यत्वेन समाधत्ते—कृष्येति । न च रामा
येत्यत्र यत्रादित्वसापेक्षदीर्घादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वेन सन्निपात
विधाताभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्त्यानित्यत्वाभ्युपगमो विफल इति
वाच्यम् । (१) परिभाषया दीर्घस्यासिद्धत्वबोधनेन सन्निपातविधा
ताभावऽपि वास्तविकतद्विधातस्य जायमानतया सन्निपातपरिमा
याप्रवृत्तेर्दुर्गतरत्वात् । किञ्च बहिरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिर-
ङ्गासिद्धत्वस्यैव बोधो क्रियते ननु बहिरङ्गशास्त्रे प्रवृत्ते तदसिद्धत्वं
प्रतिपादनमपीति सन्निपातविधातस्य परिभाषया दीर्घस्याऽसिद्धत्व
प्रतिपादनद्वारा दूरकर्त्तुमशक्यतया विधातस्य स्पष्टत्वेन सन्निपात
परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यत्वं विना वारणोपायम्यादृष्टत्वात् । नचाऽनित्य
ताप्रयोजकनिर्देशस्य 'अरुत्सार्वधातुकयोः'ति दीर्घेणैवोपपत्तौ तत्र
ज्ञापकत्व तस्य कथमिति वाच्यम् । तस्यापि सन्निपातपरिभाषया
ऽप्रवृत्ते । अनित्यत्वे तु सर्वं सुपपन्नमिति भावः । (२) किञ्चोक्तदीर्घं
विधायकशालस्याऽदृष्टि पश्युदासेनासुप्येव प्रवृत्तिरिति दिक् ॥

बहुवचने किमिति । इत्थमेतदभिप्रायः, 'बहुवचने भूतेषु यदि त्यत्र
बहुवचनप्रहणाभावे राम इत्यादौ नेत्यापत्तिर्दोषः । प्रत्यय परस्मैत्या
दिनिर्देशे 'इवुवेड् सम्बुद्धेरे'तावनेन सूत्रेण सिद्धे हराग्रहणे च
सापेक्षस्य भवतीति कथ्यताम् । न च तन्भावे रामस्येत्यत्रोक्तदोषो
दुर्वार एवेति वाच्यम् । 'टाटसिद्धतामिनात्स्या' इत्यनेन डस्र स्थाने
ऽस्य त्रिषय मरूपे कृते रूपसिद्धादोषात् । नचोक्तसूत्रेण डस्रोऽ
स्यविधाने इदमशब्दान्वासि निष्पन्नस्य अस्येति रूपस्य सिद्धिर्न
स्यादलादित्वाभावेन हलिलोपाप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । 'आपि रोप इति
न्यासेन 'टोसोरनक' इति न्यासेन च त्रिषयविभागादुक्तलोपोपपत्तौ
रूपमिदं । न च रामाभ्यामित्यत्रैव दुर्वारमिति वाच्यम् । सुपिन्ने
त्यस्यास्मसामर्थ्यादेवोक्तदोषस्य निवृत्ते । नचोक्तसूत्रस्य रामाये
त्यत्र दीर्घविधानेन साफत्यास्मसामर्थ्यादित्युक्तिरतीतासगतैति वाच्यम् ।

(१) परिभाषयेति । अन्तर्गतपरिभाषयेत्यर्थः ।

(२) किञ्चेति । ननु क्षीबाग्नीयादित्यादावपि सन्निपातपरिभाषाविरोधा
दीर्घाप्रशया मूदयैवर्धन सामर्थ्यापरिभाषावाधनादृष्टि दीर्घेणैव निर्देशोपपत्ता
वन्निश्चये तासीं आपक इत्यरुचेराह किञ्चेति ।

'देरय' इति सूत्रकरणादकारोच्चारणसामर्थ्ये पररूपस्य याचादीर्घेणैवोक्तप्रयोगस्योपपत्तौ सूत्रवैयर्थ्यस्य स्पष्टतया सामर्थ्यादित्युक्ते सुमगते । एवञ्च बहुवचनग्रहणाभावे कुभाष्यदोषाद्वाङ्मानीयन्तदिति प्रष्टुराकृतम् । रामेभ्यःत्यादावेतदधिधानस्य चरितार्थतया रामाभ्यामित्यादाविव रामेभ्य इत्यादावप्येत्य बाधित्वा वीर्ष्वापत्तिरतस्तत्करणमावश्यकवृत्ते च तस्मिन् सामर्थ्यादित्यमर्थ न दीर्घ इति न कापिशङ्काफलकणिकेति सत्त्वे ॥

ननु 'बहुवचने भूयेदि'त्यत्र भूलग्रहणाकरणे 'उत्तो बुद्धिलुकि हला त्यतो हली'यस्यानुवृत्त्या बहुवचने हलादावेव तन्तदधिधाताप्रथमा बहुवचने रामा इत्यादौ दोषाभावेन भूलग्रहणमावश्यकमेवेति शङ्कोत्थिता समाधत्ते-भूलि किम् । रामाणामिति । अयम्भाष्यभूलग्रहणाभावे हलादौ यद्वचने सुप्ये यमित्यर्थे रामाणामित्यत्र वापत्तिरतस्तदावश्यकम् । न च सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च तत्रोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । भूलग्रहणसामर्थ्यादे उच्यते सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तिवत्त्वेनैव तत्र तदापत्तेस्तादृशस्थात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं भूलग्रहणवर्त्तयमेव वृत्ते च तस्मिन् दोषो नकारस्य भूलत्याभावात् । एतत् सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तेरेव, 'अद् सर्वपाणि त्यादिनिर्देशसङ्गतिरित्यतम् ॥

ननु स्वार्थमात्रालाघवाय 'बहुवचने भूलीक्' इत्येवास्तु सूत्रमिति चेन्न । तथा सति 'ओसिचै त्यत्रेकोऽनुवस्या ओसि परे अकारस्ये गगम स्वादित्यर्थे हानयोरित्यादौ 'इकोऽचि विभक्त्यधि'ति जुमापत्तेः । न चान्तरङ्गत्वात् 'आदगुण' इत्यनेन गुणे जाते इग-तत्याभावादेव जुमोऽपत्तिरिति वाच्यम् । (१) (वर्णविज्ञान बलीय) इति न्यागेन प्राङ् जुम एव प्रवृत्ते । न च समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्येवयोक्तव्यायप्रवृत्त्यङ्गीकारात्प्रवृत्ते जुमगुणविधायकयोरसमाननिमित्तक

(१) घाणादाद्यमिति । यन्निमित्तककार्वाक्यनिमित्तिकाप यश्च ७ वतीत्यर्थं तथा च वर्णस्वभ्याम्यधमावच्छिन्नोद्देशककार्वाक्यत्रावच्छिन्नाद्देशककाय यश्च इति फलितम् ।

अत्र नापक् तु अभ्यासस्याऽसन्नर्थाऽत्रया सवर्णग्रहणमेव, तथाहि परिभाषाऽसदभावे ईयवुरिचादवन्तरङ्गेन सवर्णदीर्घेणैव यो याचादुक्त रूपसिद्धौ स्वार्थमसवर्णग्रहण परिभाषा उपपत्ति । अपवादात्प्राप्तेय

त्वेनोक्तन्यायस्याविषयत्वेनाऽप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे नुमोऽप्राप्त्या न दोष इति वाच्यम् । आङ्गवार्थयो समानकार्यित्वे एव तत्प्रवृत्ते-
सिद्धान्तितत्वादिहोभयोस्समानकार्यित्वाद्यायप्रवृत्त्या दोषस्य तादव
स्थ्यात् । प्राक् प्रदर्शितो न्यायप्रवृत्तिविषयो नैव समीचीन , तथा सति
दीर्घवृद्धयोस्समाननिमित्तकत्वेन न्यायाऽप्रवृत्त्या इयाय, इयेपे येत्यादे
रसिद्ध्यापत्ते । सिद्धात्ते तु द्वित्वे हृतेऽन्तरङ्गसवर्णदीर्घस्य न्यायेनैव
वाधादृद्धौ रूप सिद्धयतीति भाव । 'बहुवचने भ्रूलोद्' इति न्यासे
तु बहुवचने भ्रूतीति सप्तम्या अचरितार्थत्वाज्भ्रूलादौ बहुवचने सुपि
अठ इदित्यर्थे 'आद्यन्तो टकितादि'त्यनेन टित्कार्यस्याऽऽद्यवयव-
स्वरिधानादकारात्प्रागिति रामेभ्यो रामेप्तिस्थाद्यसिद्ध्यापत्ते । नच
'यत्तदेतेभ्य' इत्यादिनिर्देशात्सप्तमीनिर्दिष्टपदाना पष्ठ्यन्तत्वफलपनमत
इति पष्ठ्यन्तस्य च पञ्चम्यन्यतत्त्व सप्तमीनिर्देशश्च (१) (यसिन्वि-

व्याहृत्यर्थमसवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वे ज्ञापकस्य न सम्भरताति नाऽऽशङ्क्यम् ।
सत्य पेननाप्राप्ति-यायेनेवर्त्तान्यादिसकलस्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निणयात् ।
इति प्राञ्ज ।

नम्यमते तु भव्यासस्याऽसवर्ण इति सम्पूर्णसूत्रमेवास्या ज्ञापकम् इयाय
इयेपेत्यादावियद्विधानाथ सूत्रस्यावयवकत्वे ज्ञापकत्वमसम्भवीति नाशङ्क्यम् ।
तत्र सूत्रसत्त्वेऽपि पूर्वप्रवृत्तगुणवृद्धोद्विर्बधनेऽपीति रूपातिद्वेनापहाराद्वित्वे हृते
पुन प्राप्तगुणवृद्धोर्वाधन विधायाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्ते । इति व्यर्थीभूत
सूत्र परिभाषा ज्ञापयति जायितायां तु तस्या सवर्णदीर्घापभ्या गुणवृद्धोरेव प्राव
रयासूत्र सार्थकमिति भाव ।

(१) यसिन्निति । यस्मिन्विधिस्तदाशङ्कग्रहण इति परिभाषास्वरूपम् ।
यसिन्नस्त्रग्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तदलादौ शोष्य अस्मात्प्रवृत्ति
विषयताप्रयोजके सप्तम्यन्ते विशेषणताप्रयोजक पद यो विधि' स तदलाद्
शोद्धय इति यावत् । इय परिभाषा वाचनिकवेव नतु ज्ञापकसाध्या भाष्ये यच्चन
रूपणैवैषा पठिता नत्वत्र ज्ञापकमुपन्यस्तमिति भाव ज्ञापकविज्ञासा चेदुप्या
अत्र नत्वपीतिसूत्र ज्ञापकम् । तथाहि परिभाषाऽस्यै प्रदायेत्यादौ तदन्तविधं
हन्तकि प्रययपरवाभावाद्वेत्ताप्राप्त्या तस्यावृत्त्यर्थमुक्तसूत्र व्यर्थं स्यात्परिभाषा
ज्ञापकम् ।

धिरिति परिभाषाप्रवृत्तिसम्पादकत्वाच्चारितार्थस्तथा च भूलादेर्वहुवचनस्य सुप इडागम इत्यर्थे न दोषस्तत्रेति वाच्यम् । तथा सति एभ्य इत्यादौ हलिलोपानापत्ते । गङ्गे इत्यादौ सम्बुद्धितोपानापत्तेश्च । 'सम्बुद्धौ चे'त्यत्रोऽनुवृत्त्या तेन तद्विधानात्तस्य गुणं तस्य च पञ्चमासमासेन स्थानिप्रज्ञायात् 'एङ्ह्रस्वादि'त्यस्याप्राप्तेर्यवधानात् 'ह्रस्वावि' त्यस्याप्राप्तेश्चेत्यल पञ्चवितेन ॥

सुपि किम् । पञ्चवमिति । अयम्भाषा, सुपिग्रहणाभावे पञ्चधर्मित्यत्र भूलादिवहुवचना धूमि परं एत्वापत्ति । नच 'बहुवचने रभ्येदि नि न्यासे न तत्र दोष इति वाच्यम् । तथा सति (२) सङ्गस्य रक्षितपञ्च सकारादिवहुवचने तदापत्ते । नच भादिसाहचर्येण सकारादिवहुवचनस्यापि सुप्रत्ययस्यैव ग्रहणादुक्तप्रयोगं दोषाभावात्प्रयमेव तद्वृत्तिमिति वाच्यम् । पट्टी, मृच्छीत्यादौ गुणाऽभावात् 'घेडिनी' त्यत्रानुवृत्त्यत्रेण तस्य साफत्यात् । नच टाप स्थाने टीप् इति न्यासेन नोत्पत्तौ कश्चिदोष इति वाच्यम् । सवगानेकाऽनेकस्वरपतापेक्षया सुपिग्रहणकरुण एव साधवादिति दिक् ॥

जस्त्वमिति । अयम्भाषा (७) (येन नाप्राप्ति) न्यायेन अत्रस्थाने विधायमानस्य चर्तस्य पदात्तजश्रवापरावत्यात्मानेव चर्तत्वं तदा जश्रमिति । जश्रोत्तर चर्तार्पणायसस्तु न युक्त उक्तयुक्ते । अत एव जश्रमिति प्रताकमुपादाय बाधित्वेति शेष इत्युक्त नागेशेन न तु जश्रात्तर चर्तमुक्तमिति सक्षप ॥

ननु रामस्येत्यत्र 'अनधि चे त्यनेन सरकारस्य द्वित्वे तस्य 'परिच'ति चर्तत्वं तकारव्यवर्णार्पितस्म्यादित्याशङ्का निराकरोति—सस्य द्वित्वपक्षे खरिचेति चर्तत्वंऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तस्यारोऽन्वप्राणतया प्रयत्नभेदादिति । सकारस्यावसूत्रेण चर्तत्वंऽपि स्थानेऽन्तरतम' इत्यत्रत्य तमवग्रहणा स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमेनैवा

(१) सङ्गस्य रक्षितमिति । सम्बुद्धौ चे'त्यत्रोऽनुवृत्त्या तेन तद्विधानात्तस्य गुणं तस्य च पञ्चमासमासेन स्थानिप्रज्ञायात् 'एङ्ह्रस्वादि'त्यस्याप्राप्तेर्यवधानात् 'ह्रस्वावि' त्यस्याप्राप्तेश्चेत्यल पञ्चवितेन ॥

(२) येन नाप्राप्तीति । यननाप्राप्ते चो विधिरारभ्यत स तस्य बाधो भवतीति न्यायस्वरूपम् ।

देशेन भाव्यमिति योधनादन्तस्थानजन्यत्प्रसमानाधिकरणनिवृत्त
त्वरूपाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नत्प्रसमानाधिकरणमहाप्राणरूपवाह्यप्रयत्नत्
सकारस्य स्थाने तादृश सकार एवाऽऽदेशो जातो ननु तकारस्तस्य
सकारेण समानस्थानिकत्वेऽपि स्पृष्टरूपाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नत्तया अल्प
प्राणरूपवाह्यप्रयत्नत्तया च तेन भेदादिति भाव । स्थानप्रयत्नाभ्या
माऽऽन्तरतम्यस्याऽऽश्रयणे प्रमाणमाह—अत एव स' सीति तादेश
आरभ्यत इति । उभाभ्यामाऽऽन्तरतम्यस्याऽनाश्रयणे खरिचेति
चत्वंनैव (१) उत्सृतात्यादि सिद्धौ 'स स्याद्धालुके' इत्यस्य धैयर्था
स्यादिति तद्भाषा । नचोक्तसूत्रसरर यत्स्यतीत्यादौ (चयो द्वितीये)
ति वार्तिकेन हिमायादेशे पक्षे यकारघटित रूप सिद्ध्यति तन्नेदानीं
स्यात् खरिचेति चत्वंस्योक्तवाचितकट्ट्याऽसिद्धत्वेनाऽऽदेशाप्राप्तेरिति
तदर्थमुक्तसूत्रस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम् । 'न मुने'
इत्यत्र नेति श्लोक विभागेन हविश्सिद्धत्वेनेति कट्टणात्परिचयति
चत्वंऽपि यकारघटितरूपसिद्धौ बाधकाभावात्सूत्रधेयर्थस्य स्पष्ट
तयोक्ताये ज्ञापकत्वसम्भवादित्यलम् ॥

ननु रामशब्दादामि तस्य जुष्टागमे रामनामिति स्थितौ 'नामी'ति सूत्रापेक्षया 'सुविचे'त्यस्य परत्वेऽपि दीर्घऽपि नामा-यनद्वितपूषत्वविशिष्टाऽज-तत्प्रकृपादेश्यत्वसत्त्वात् (पञ्चन्यघञ्जदाणप्रवृत्ति) इतिन्यायेनामोत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवेन कृताकृतप्रसङ्गित्वरूपनित्यत्वस्य सद्भावाद्द्वेनेन दीर्घो न तु तेन परत्वापेक्षया नित्यत्वस्य घञ्प्रकृपात्, एवञ्च मूलाक्तशङ्कासमाधानप्रयासो विफल इति चेन्न । (२)(शब्दांतरस्य प्रानुबन्धिधिरनित्य) इति न्यायेन नामीत्यस्य नित्यत्वप्रतिष्ठातात् । १ च (एकदेशविकृतमन्यवत्) इत्यनेन न तस्य नित्यत्वहानिरिति वाच्यम् । तस्य न्यायस्य शब्दान्तरम्येति यावद्विषये प्रयुक्तेरनङ्गीकारात् । अन्यथाऽस्य न्यायस्य सर्वथा वेयर्थ्यापत्तेरिति भावः । नच नामशब्दमुच्चार्य दीर्घविधानात्प्रतिपदोक्तत्वेन नामोत्यस्यैव प्राक् प्रवृ

(१) यत्स्यतीति । यस् धातोर्लटि रूपम् ।

(२) शब्दान्तरस्येति । एषा च परिभाषा शब्दे शिते इति सूत्रभाष्ये स्पष्टा यच्चनरूपेण पठितेत्यर्थः । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विक्रमेण कृते विकरणान्त स्याद्भङ्गते विक्रमे घातुमात्रस्याद्भङ्ग इत्यदमित्य इत्युक्तम् ।

न्य गणे पाठाभावात्सर्वनामसमकत्वाभावेन प्रताद्युत्पत्तिर्न स्यात् तद-
न्तविधो तु सर्वाद्यन्तस्यापि तत्त्वेन सुलभ एव प्रलादिरिति भावः ।
न चात्र प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्त्या सर्वनामस्तद्विशेषणत्वेन तदन्त-
विधिसिद्धौ क्षापकादिना पुनस्तदाश्रयणप्रयासो विफल एवेति वा-
च्यम् । समासप्रत्ययविधो प्रतिषेध इति तद्विषयेन क्षापकमूलकतदन्त-
विध्याश्रयणस्यावश्यकत्वात् । न च परमसर्वत्रेत्यत्रावयवनिष्ठसर्वनाम-
त्वेन सुमुत्पत्तित्वात् प्रागेव प्रलादिभिर्द्धावरामेतेन तदर्थप्रयासेनेति वा-
च्यम् । सर्वनामप्रवृत्तिरनुयन्तात्तलादयो भवन्तीति तद्विधायकसू-
त्रार्थे परमसर्वेति समुदायस्यैव सुबन्तत्वात् 'दृष्टे चे'ति प्रथमार्थे सप्त-
मीति समुदाय एव सञ्ज्ञानिषेधपर्य्ययसान् नावयवे, अन्यथा धर्णाश्र-
मेतराणामित्यादौ सुहापत्तिः, सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य
सञ्ज्ञासौलभ्यात् । अवयवस्य सञ्ज्ञानिषेऽपि समुदायस्य सर्वार्थवा-
चनसर्वाद्यन्तत्वेन सुलभैव समेति दिक् ॥

ननु 'अनेकाल्पित्सर्वस्ये'त्येनदृष्टकशिङ्गहणेन ज्ञापितया
(१)(नानुबन्धकृतमनेकाल्पमिति) परिभाषया तु इत्यत्रानुबन्धकृताने-
काल्प्याभावाद्येनानुबन्धकृते श्यादेशस्यापि तथा तथा बोधनेन मूलोक्त-
मतीरासमञ्जसम्' सवादेशेन विना शित्यस्यासम्भवेन शित्यात्सर्वदेश-
इत्यपि यक्तुमशक्यमिति चेन्न । इत्सञ्ज्ञावरमनुबन्धत्वमिति प्राची-
नाभिमतानुबन्धत्वाङ्गीकारेण प्रवृत्ते शकारस्य तत्प्राभावाद्गुणपरिभाषा-
ऽप्रवृत्त्याऽनेकाल्पस्याक्षतत्वेन मूलोक्तस्य समञ्जसत्वादित्याशयेनाह-
अनेकाल्पत्वात्सर्वदेश इति । अयम्भावा यथा तिप म्याने डाणलौ-
सर्वादेशो भवत, आदेशविधातोस्तरमतिदेशेन प्रत्ययत्वमाधित्य ङका-
रणकारयोरित्सञ्ज्ञा प्रवर्तते न तु तत् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेनेत्यविधेर-
प्राप्ते, तदानीमित्सङ्कत्वाभावेन (नानुबन्धकृतमनेकाल्पमिति) परि-
भाषाऽप्रवृत्त्याऽनेकाल्पस्याक्षतत्वात् । तथेहापि विधानात् प्रागेनेका-

(१) नानुबन्धकृतमिति । अत्र शिद्ग्रहणं ज्ञापकं तथाहि परिभा-
षाऽभावेऽनुबन्धकृतोक्तान्वयस्य ग्रहणादनेकाल्पत्वादेव सर्वादशसिद्धौ व्यर्थं णिद्ध-
हणं परिभाषां ज्ञापयति, ज्ञापितायामस्यां तु अनुबन्धकृतानकाल्पस्याग्रह-
णसवादेशाय शिद्ग्रहणं स्वांशं चरितव्यमिति भावः ।

ल्यस्य सस्यान् अर्बणस्तु इत्यादी-तु विधानात्प्रागेवेत्सङ्गाप्रवृत्त्या
 फकारस्यानुबन्धत्वेन तद्वहितस्य तत्कारमात्रस्यानेकाल्पाभावात्
 सर्वादेश इति प्राञ्चः ।

नयास्तु, इत्सङ्गायोग्यत्वमनुबन्धत्वात्प्रमित्यभ्युपगच्छति तन्मते
 शकारस्येत्सङ्गायोग्यत्वेनाऽनुबन्धत्वात्परिभाषयाऽनेकात्पाभावो ध
 नाभूलोकासङ्गत्या शित्वात्सर्वादेश इत्येवोचितम्, इत्सङ्गायोग्यशका
 रश्चरमेवैतन्मते शित्वमित्यलम् ।

ननु उभशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तत्वे 'उभादुदात्तो नित्यम्'
 उभशब्दस्य सधनामत्वे कोऽर्थ इति सूत्रकारमाश्रयकारप्रयागविराध
 इति चेन्न । अथपरस्यैवाकशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तत्वं न तु स्वरूपा
 नुकरणापरस्य तस्येत्यभ्युपगतेरित्याशयेनाह मूले—उभशब्दो द्वित्व
 विशिष्टस्य वाचक इति । उभश्चासौ शब्दश्चेति विग्रहः, अत्र शब्दे
 त्यस्य पूर्वनिपातो नाशङ्कनाय, व्याप्यस्यापकयोर्मध्ये व्याप्यस्यैव
 पूर्वनिपातो न तु शब्दत्यस्येति भावः । स्वार्थद्वयलिङ्गसध्याकारवेति
 पञ्चविधप्रातिपदिकार्थस्य सिद्धातसिद्धत्वेन द्वित्वविशिष्टस्य वाचक
 इत्यस्य द्वित्वसस्याप्रकारकसत्येयविशेष्यकार्याभिधायित्वर्थः । ननु
 पञ्चविधप्रातिपदिकार्थस्य सिद्धातितत्वात्प्रवृत्त्यैव सफलार्थबोधस्या
 पपत्ता विभक्तेः, एषेकयाद्विवचनैकवचने इत्यादेशेनैकैक्यापत्तिरिति
 चेन्न । विभक्तेर्योक्तत्वेन स्यस्य च नियमार्थत्वेन सार्थक्यादित्या
 शयेनाह—अत एवेति । द्वित्वविशिष्टस्य प्रवृत्तार्थत्वादित्यर्थः,
 अजम्बिनार्थकविभक्तिरपनापेक्षयाऽनुगाद्विभक्तेर्यव न्याय्यत्या
 दाह—नित्य द्विवचनान्त इति । द्विवचनात् एवेति तदर्थः ।

ननु स्मायादिसर्धनामकाव्याणामेकवचने बहुवचने च विधानद
 शांतादुभशब्दस्य गणे पाठो विफल एव, न च 'सर्धनास्मरतृतीया चे'ति
 सूत्रेण उभाभ्यां हतुभ्याम्, उभयोर्हत्वारिति पठ्यी वृत्तोया च तत्फल
 मिति धान्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनमिति 'हेता
 रिति सूत्रमाभ्योक्त्यातिक्तरतयागतार्थवात् । न चातृतीयातिक्तरस्य
 'सर्वगाप्रस्तुताया च'ति सूत्रे धात्तिकत्वा पठित धेन तस्य सर्वनाम्न
 एव सर्वविभक्तिप्रापकत्वं नत्वन्यस्येति धान्यम् । भाष्ये 'हेताधि'ति
 सूत्रे तद्विभक्तिर्यव पठितत्वात् । पञ्चश्लोकवत्या गणपाठफलस्य सिद्ध
 त्यादिहोभशब्दपाठो व्यर्थ एवेत्याशयः समाधत्ते—तस्यैव पाठस्तु

उभकावित्यकजर्थ इति । गणपाठेन तस्य सर्वनामत्वात् (अयं सर्वनाम्नामकजि) ति भावः ।

ननु कप्रत्ययेनार्पाष्टरूपस्य सिद्धौ गणोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठो व्यर्थः, न चाकचि कृते स्वरे विशेष इति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तस्यैव सत्वेनाविशेषात् । अकचि कप्रत्यये वा कृतेऽन्तोदात्तस्वरस्यैव विधानमिति न कश्चिद्विशेष इति भावः । न च सुयन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिसिद्धा तादृक्चि सत्प्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुयन्तस्य के तु प्रकृतेस्त्वदिनि स्पष्ट एव विशेष इति वाच्यम् । तद्धितत्रिधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तस्यैव प्रकृतित्वेनाविशेषात् । प्रातिपदिकमेवाकच प्रकृति स च (अवयव सर्वनाम्नामि) ति न्यायवलेन सुयन्तात्परो भवतोत्यन्यदेतत्, (श्रौकारसकारभकारादौ सुपि-सर्वनाम्नामि-प्रागकजि) ति न्यायेन युष्मदसङ्गविषये तु सुयन्तस्यैवाकच प्रकृतित्वं तस्यैव द्वे प्रागकजित्ववसेयम् । नचार्कचि (१) (तन्मध्यपतित) न्यायेनाभशब्दप्रहणौ तस्य प्रहणादुभकावयवयुगी यस्येत्यर्थे उमादुदात्तो नित्यम्, इत्ययच्च उभयक इति रूप कप्रत्यये तु तादृश रूपमेति विशेष इति वाच्यम् । कञ्चेदानीं काकचोर्विशेष इति 'सवादानाति सुप्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तादृश रूपानभिधानेन विशेषाभावादित्याशयेनाशङ्कते—न च कप्रत्ययेनेष्ट सिद्धिरिति । समाधत्ते—द्विवचनपङ्खाभावेनेति । द्वे पृथमकचा जायमानतया (तन्मध्यपतित) न्यायेनोभप्रहणेनाकज्यशिशिष्टस्य प्रहणादुभशब्दस्याकचा न द्वित्रचनपरत्वविधात, कप्रत्ययस्य तु प्रातिपदिकात्परत्र जायमानतया द्वयवधायकत्वेन तस्य द्विवचनपरत्वविधातकत्वं रूपमेव, एवञ्च यथा उभशब्दात्स्वार्थे प्रलि तसि च

(१) तन्मध्यपतितेति । तन्मध्यपतितस्तत्प्रहणेन गृह्यते इति स्वरूपम् ।

नेदमदसोरकारिति सुप्रोक्तेरिति निषेधोऽस्या शापकः । तथा हि, एतदभावेऽकच-विशिष्टेदमददश-दत्वाभावादव ताभ्यामुत्तरस्य भिन्न ऐस्त्वप्राप्त्या तस्यास्त्वर्थमकोरिति निषेधो व्यर्थः सुप्रकृतमर्थं आपयति, आपितेत्वसिद्धयेऽकज्यशिशिष्टयोरेदमदसोरिदमददशदत्वाभ्यां प्रहणात्तदुत्तरस्य भिन्न ऐस्त्ववारणार्थमुक्तनिषेधश्चरितार्थ इति भावः ।

परेऽयम् भवति तथा प्रवृत्ते कप्रत्ययेऽपि स स्यादिति समाधानुरभि-
 प्रायः । एषांतेऽयम् प्रसङ्ग प्रदर्शयति, 'उभादुदात्तो नित्यमिति
 मूल विभज्यते तत्र उभादुदात्त इत्येको योग, अत्र यागेऽस्थरित्येन
 'द्वित्रिभ्यामिरेपतो येत्यस्य नाऽनुवृत्तिः, तत्र अत्रयवृत्ते सप्त्या
 याचिन उभयशब्दादयययिन्यर्थेऽयम् स्यात्, उभयो मणि, ततो
 नित्यम् उभयशब्दादनुवृत्तिविषये स्थाय्ये नियमयच् स्यादिति
 उभयत उभयत्रेति सिद्धम् । ननु वृत्तिविषये स्थाय्ये नियमयच्
 भगवतीयस्योक्तत्वेन वृत्तेऽप्येकचि युयार पचायजिति चम् । योगधि
 भागस्येष्टसिद्धयर्थे 'उभौ माभ्यामस्येति निर्देशो च यत्र १
 द्विवचनधराण तत्रैवायच् ननु वृत्तिविषये इति तदाशयात् । न च द्वि-
 पचनपरत्वाभावेऽयम् नष्ट इत्यत्र किम्प्रमाणमिति वाच्यम् । यद्य-
 माणवार्त्तिकस्यैव प्रमाणत्वं । इत्याह—उभयोऽन्यत्रेति ।
 स्वार्थिकाऽयजन्त उभय सोऽन्यत्र द्विजनपरत्वाभावे प्रयुज्यते
 न तु द्विवचने । यत्रोभयशब्दपक्षद्विवचनस्य तुका तपहास्ततोऽ-
 न्यत्रायजिति वार्त्तिकार्थः । इत्यत्रैवाऽकजर्थं सर्वाविगण उभय-
 शब्दपाठ स्थितः, भाष्ये तु प्रयान्यात उभयशब्दपाठः, स्वार्थिका-
 प्रत्ययाऽप्रवृत्तितोऽत्रिशिष्टा भवन्ताति केऽप्यन्यत्रेण द्विवचन द्विवचन
 परत्वमरगादयचोऽप्रवृत्ते । अत एव उभयोऽमौ उभौमावित्यादौ
 त्रयच् प्रत् तन्निष्ठ विगायतस्य स्थाय्ये प्रिद्धिर् इति तत्तत्कारक-
 शक्तिप्रधानावेवेति नयोद्विजसन्ध्याप्रकारकस्येवविशेष्यकबोधक-
 स्वरूप द्विवचन नति, उभयशब्देनोभयशब्दप्रत्ययवदवात्तिने एभिमाह
 विमयोऽमयोद्विजचायोर्ग्रहणमित्यलम् ॥

उभयोऽन्यत्रेति वात्तिकस्योभयो मणिगमये वेद्यमनुप्या इत्येक-
 पचायहुचनयोरेव भाष्योदाहरणादुभयशब्दस्य 'तद्धितश्चेति
 सप्तत्वेन प्राप्ताययसञ्चारणाय (तसिलादय) इति परिगणनाद्यो-
 मयशब्दस्य द्विवचने, रूपस्याऽनभिधानमित्यतो नास्त्युभयशब्दस्य
 द्विवचनमिति कैयटः । उदाहरणमनादरणीयमिति भाष्योक्तवचनेन
 पचतिरूपम्, पचतिकल्पमित्यादाययववारणाय परिगणनस्य
 चारितार्थ्यादस्य द्विवचने रूपाभावे विनिगमकाभावाद्वाति
 हरदत्त—इति भावः ॥

ननु उभयशब्दाज्जसि उभय जसिति स्थितौ नयप्स्वातिकाऽय-

जादेशस्य स्थानित्वेन तस्य तपश्प्रत्ययान्तत्वात् 'प्रथमचरमे'ति विकल्पसङ्गा दुर्गारेत्यत आह—तस्माज्जस्ययजादेशस्वेति । अयम्भाव विकल्पसङ्गाया विभक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम्, नित्यसङ्गायास्तु तद्विरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्तरङ्गत्वाधित्यसङ्गाया एव प्रवृत्तिरिति न दोषः, न च नित्यसङ्गाया सर्गार्थबोधकत्वरूपार्थस्य निमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वमिति वाच्यम् । तादृशार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वात् । अर्थ कृतयबहिरङ्गत्वस्यानाधेयत्वाच्चेति प्राञ्च । 'अन्यास्तु—भाष्येऽयं च प्रत्ययान्तरत्वेन स्थानित्यस्य दुर्लभम् । किञ्च 'प्रथमचरमे'ति विकल्प विधायकशब्दस्य पक्षेऽभावाद्येव कान्येन निषेधे तात्पर्यात् (१) (निषेधाच्च—बलीयास) इति परिभाषया विकल्पसङ्गाया एव प्राप्तिः । किञ्च युगपन्मात्रसम्भवात् (अन्तरङ्ग—बलीयाः) इत्यस्य नेह विषयः, सङ्गानामन्योऽन्य बाध्यबाधकभावो नास्तीति प्रातिपदिकसङ्गा समकालमेव सर्वनामसङ्गाप्रवृत्तिः । अत एव सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभाशेषपक्षेति । किञ्चान्तरङ्गपरिभाषयाऽपि समाधानमसम्भवं । अन्तरङ्गे कृते बहिरङ्गासिद्धत्वबोधनस्याऽनया कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मादत्रोक्तरोत्या यथोद्देशपक्षाधरणस्यैवोचित्यादित्याहु रिति दिक् ॥

ननु 'न बहुप्राहावि ति सूत्रे गृह्योहावित्थत्र विषयसप्तमा तेन गृह्योहावित्थत्र इत्यर्थस्तत्फलितमाह—बहुव्रीहौ चिन्नीर्षित इति । विषयसप्तम्याधरणे किञ्चलमित्याह—सकृ पित्ता यस्येति । अयमाशयः, बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्गा नेत्यर्थस्वीकारे युष्मद्भूषु पितृस्वित्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासाप्रागन्तरङ्गत्वात्कचि समासे कृते सर्वनामसङ्गानिषेधे कृतेऽपि जातस्याकचा निवृत्तिर्न स्यादप्याऽति भयकानिरयनः, तथा सति सुपो लुकि मपर्यन्तस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्यादेशे'नद्यतश्चे'ति समासात्कपि त्वकत्पितृक इत्यापद्येत्, न चाहृत्युहपरिभाषया समासोत्तर सर्वनामसङ्गानिषेधन निमित्त विधातस्य जायमानस्याप्रागेवाकच् न स्यात्किञ्च जातस्यापि तस्याऽनया निवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य अनित्यत्वादसङ्गाशोका पक्षेर्दुर्वारत्वात् । विषयसप्तम्या उक्तार्थस्वीकारे तु युष्मद्भूषु इत्य

१. (१) निषेधाच्च बलीयास इति । अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलवत् इत्ययम् । विष्णु-मूकनाम प्रवृत्तिरस्या बीजम् । एतत्परिभाषासत्त्वादेव द्वे द्वे च विभाषा जसीनि धरिताथम् ।

वत्सायामेव बहुधाहेद्विकीर्णितत्वात्सर्वगतमसंज्ञानियेधे नाऽक्वोऽ
 प्रवृत्त्या फण्यत्यये युष्मत्कस्तु पितृसिति स्थितौ समासादिष्वप्ये कृते
 त्यक्तपितृक इत्यादिसिद्धि फलम् । भाष्यकारस्तु, यकच् स्वरो तु
 कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुत्तसशयमित्युक्तेस्त्वफत्पितृको मयत्पितृक इत्येव
 रूपे इष्टापात्तिं कृत्वा प्रत्याघ्नस्यावेतत्सूत्रम् । ननु सूत्रकारभाष्यकार
 मतेन निषेधविधिरूपत्वाद्द्विपरपस्यैवौचित्येन प्रत्याख्यानमयुक्तमि
 त्याशङ्क्य समाधत्ते—यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति । सूत्रकारा
 पेक्षया धातिककारस्यैतदपेक्षया भाष्यकारस्य प्रामाण्यम्, एवञ्च
 प्रवृत्ते भाष्यकारात्प्रकार एव ज्यायानित्त बोध्यम् । अत्र प्रमाराञ्च,
 'धिन्यिहृण्योर खे'ति सूत्रेऽकारविधानमय, तथा हि तत्र लोपस्याऽ
 नुपृत्तौ यलोपविधानेनैव 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इत्यनेन निषेधात्
 गुणाभावेन घिनातात्यादिसिद्धानकारविधानं व्यर्थं सङ्ग्रापयति—
 यथोत्तरं मुनीनामिति । क्षापिते च तस्मिन्, उक्तनिषेधसूत्रस्य भाष्य-
 कृता प्रत्याख्यातत्वेन गुणाभावार्थं तत्राऽकारविधानम्यावश्यकस्ये
 म्भाष्ये चारितार्थ्यं जातमिति दिक् ॥

ननु सयगामसंज्ञाविधानमत्रिंशत्सर्वत्र स्यादत आह—(संज्ञो
 पसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः) संज्ञाभूता उपसर्जनीभूताश्च ये स
 न्ति ते नवनानामन्त्रका न भवन्तीत्यर्थः । यथा, कस्यचित्सर्व इति
 माम तस्य चतुर्थ्येक्यचने प्रवृत्तधातिवेन सर्वनामसंज्ञानियेधात्स्मै
 कार्यस्याभावेन सर्वाय देहात्वेन ननु सर्वस्मै, एवमुपसर्जनत्वे,
 यथा, सर्वमतिशान्तोऽतिसर्वस्तस्य चतुर्थ्येक्यचने उत्तरात्या स्मा
 दादिकार्याभावादतिसर्वायेत्येवेत्यलम् ॥

उक्तमार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—महासंज्ञाकरणेन तदनुगु-
 णानामेव गणे सन्निवेशादिति । अयमन्वाय, लघ्वत्तर हि सङ्गाफ
 रणमिति भाष्येण टिप्पुमसंज्ञावत् स इति सर्व इति घाऽत्पाक्षरसंज्ञा
 करणादेवेष्टसिद्धौ सर्वनामेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थमिय
 सशेति विधायते सर्वेषां नाम सर्वनामेति, तथा च, स्वप्रवृत्तिनिमि
 त्तसमानाधिकरणवृत्तनधर्माश्रयवाचकत्वरूपसर्वायत्रचिफत्यविशिष्टा
 नामेव...गण्ये-पाठांसेषामेव सूत्रेऽनुकरणत्वावश्यकत्वेन संज्ञाविधान
 मितरेषा गणेऽपाठादनुकरणन्यासम्भवेन न तेषा संज्ञाविधानम्,
 एवञ्च संज्ञोपसर्जनीभूतानां गणे पाठाभावादसर्वनामत्वेन म्यापदे

सप्ताशयस्य ऽदृष्टादेस्तर्गणकार्यस्य चाप्रसक्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्त्यानिर्गन्तव्यमिति दिक् ॥

ननु अकस्मिन्स्वरौ तु कर्त्तव्यो प्रत्यङ्ग मुक्तसशयमिति भाष्योक्त्या प्रकरणविषयस्मरणादेतत्प्रकरणस्य सप्तमानीं प्रथमार्थकत्वं तथा च, 'दृष्टे चेत्प्रथमार्थे सप्तमी दृष्ट सर्वनामसङ्को न भवतीति तदर्थः, तत्र दृष्टशब्दस्य समुदाये शक्त्या समुदायस्यैव सप्तानिपेधो नावययस्य । नचास्यत्र तन्निपेधोऽस्तु समुदायस्य मास्त्विति ग्राह्यम् । तथा सति घटयमाणदोषापत्तेः तथा हि अवयवमात्रस्य सप्तानिपेधे तु सर्वार्थवाचकसर्गाद्यन्तत्वेन समुदायस्य सप्तानिपेधो वाचकाभावात्तत्वेन यणाश्रमेतराणामित्यत्र सुडापत्तिः, अवयवस्य निपेधोऽपि सर्वार्थवाचकसर्गाद्यन्तत्वेन तत्प्राप्तेः सुनभत्वात् । न च व्यपदेशिष्वङ्गादवयवस्य दृष्टे त्रिधमात्वात्समुदायस्य च निपेधो भवत्विति वाच्यम् । सत्येवमवयवस्य निपेधे फलाभावात् । एवञ्च पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इत्याशयेनाह—समुदायस्यैवाय निपेध इति ॥

ननु समुदायस्यैव सप्तानिपेधस्योक्तत्वावयवस्य तन्निपेधाभावात्तस्य तत्वेन सर्वनामान्ताङ्गात्परस्याम सुडित्यर्थे प्रवृत्ते सुटो दुर्यात्त्वमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नचैवं तदन्तविधिनामुद्गमसङ्ग इति । सर्वनाम्नो विहितस्याम सुडिति तद्विधायकं शास्त्रस्य ध्यायानकरणेन प्रवृत्ते आम समुदायविहितत्वादवयवमात्रात्सर्वनाम्नोऽविहितत्वेन नोत्तापत्तिरोशोऽपातिभावः । नचाऽवयवस्य सर्वनामत्वादव आपत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् । अवयवमात्रेण कुत्साधाप्रतीतौ तदप्राप्तेरिति दिक् ।

ननु जराशब्दस्य जरसादेशविधानेन निर्जरशब्दस्य न स्यादित्यत आह--पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति । पदमङ्गश्च विशेष्य विशेषणेन च तदन्तविधिरित्येतत्सिद्धमिदम् । नन्वेव निर्जरसमुदायस्यैवादेशापत्तिरित्यत आह (१) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति ॥

ननु सूत्रे जराशब्दोपादानाद्विजरशब्दस्य जराशब्दत्वाभावादादेशो न स्यादित्यत आह—एकदेशविकृतमनन्यवदिति ॥

(१) निर्दिश्यमानस्येति । अत्र पठस्थाने योगेति सूत्रं प्रमाणम् ।

वृत्तिकृतेति । वृत्तिवृत्ता यत्वेयाधिश्रमासुत निर्जरसि र निर्वर-
 सान्ति तेयामयमाशय, 'विप्रतिषेधे परमि ति सूत्रं परशब्द इष्ट
 याचो तत्काव्यञ्च पूर्वविप्रतिषेधे विमर्शयादेशे, भाष्यवृत्ताऽस्यैव
 तिज्ञातितत्वात्, तथाहि, 'अस्या जरसन्यतरस्यामि ति सूत्रे
 भाष्येऽजरसीत्यत्र जुमजरसो प्राप्त्याविप्रतिषेधे जरसित्युक्तं त
 द्विभक्त्यादेशस्यैवकाव्यत्व सत्येय सङ्गच्छते, अन्यथा भयत्राया
 शोभायात्प्रागेव जरस्य प्रवृत्तौ नदाना सधनामस्थानाभावाद्भ्रमोऽ
 प्राप्या चेत् सह विप्रतिषेधविचारस्य भगवता वृत्तस्य स्पष्टंयासङ्ग
 ति स्यात् मग्य तु जरस्य प्राक् शमाधे जातं मग्य सधनामस्था
 तयो जुम प्रसङ्गावने जरसो विप्रतिषेधविचारा भाष्यवृत्तम
 सङ्गत एव, एवञ्च प्रगते विमर्शस्यादशजरसादेशया प्राप्ता पूर्व पुन
 विप्रतिषेधा विमर्शस्यादश एते तन एभि कर्त्तव्ये एस्फरणस्य, अदा
 देशे कर्त्तव्ये आचरणस्य च (१)(सन्निपात) परिभाषाऽनित्यस्ये वि
 निगमकृत्यात्तत्प्रवृत्ता अग्नि निजरसिन् निर्जरसादितिम्प निर्वा
 धमनेति, तमताऽनुयायिगेऽप्यधमवाह, परमेतन्नाप्यधिऽजम्
 तथा हि, भाष्यवृत्ता 'बहुवचने भवेत्' 'आसि च' आदि च' 'आप
 मस्युद्धौ चेति मनेण सूत्रपाठमङ्गोदृत्त्याऽऽदिपर पत्रमिरयर्थन
 रामेण, अकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपस्य बाधे दीर्घेण रामादिनि
 चोपपाद्याऽऽति दाद्याच्चारणमिने इकारोच्चारणञ्च प्रत्याख्यातम् ।
 उत्तरुधस्येप्रत्ये तु अतिजगैरिति अत्रित्वस्य सन्निपातपरिभाषयेति
 भाष्यात् प्रत्याख्यानपरभाष्याच्च विरोध इयात् । तदुक्तं फलैक्य
 प्रत्याख्यात सम्भवति न तु फलभेद इति, प्राग्निभक्त्यादेशे इकारा
 चारणसत्य निर्जरसिन् इदानीं निर्जरेण, यद्यमाति दीर्घाच्चारणसद्बाधे
 तथाहि 'वर्लम्बाने पाग नि सूत्रमावतत तत्र द्विर्मायस्यावमथ, एही परय प्राय
 यमहणपरिभाषया पठ्यन्तमित्यर्थ निर्दिश्यमानमितिपदस्याख्यादात्, तथा च
 पठ्यन्त निर्दिश्यमान स्थाननिष्पितसम्ब जेन युज्यते सूत्रे निर्दिश्यमानस्याचाय
 माणस्य पठ्यन्तस्य कावासम्भवन त सजार्त व गृह्यते, अत सिद्ध निर्दिश्यमान
 स्येति ।

(१) सन्निपातेति । सन्निपातलक्षणा विधिरनिमित्त तद्विधातरथति
 परिभाषाम्परम् ।

निर्जरसात् अधुना निर्जरसदिति फलमेदात्प्रत्याख्यानासम्भवेन
विरोधस्य स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तमतमिति भावः । नच 'नकारोच्चारणप्र
त्याख्याने अनेनेत्यत्र हलि लोपापत्तिर्दुर्गतिरिति वाच्यम् । 'टौसोरनक'
'आपि लोप' इति सूत्रवखणेनोक्तापत्तेरभावात् । किञ्च, 'अनाप्यक'
इति सूत्रे, अ इति नपुंसकनिर्देशात् नकारे आपि च परे अनादेश इत्यर्थे
विशिष्य नकारेऽनादेशविधानसामर्थ्यादुक्तलोपस्य बाधादिति दिक् ॥

ननु प्रत्ययिपचित्यादौ पररूपस्य स्थानिगद्वावादकारव्यवधान
द्वारा जुम्भायायाऽऽवश्यमेव 'अच परस्मिन्' इत्यत्र पूर्वविधाधित्य
स्याऽऽवृत्त्या लब्धेन पञ्चमीसमासेन दोष्ण इत्यत्राऽकारलोपस्य
स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्यकारस्य पकाराऽयवहितात्तरत्वाभावेन
एतत् न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—इह पूर्वस्मादपीति । उत्तरीत्या
स्थानिगद्वावादकारव्यवधाने तु 'अदृक्प्याद्' तुमि'त्यनेन तत्र एतत्
मिति बोध्यम् । किञ्च प्रविगल्येति भाष्योदाहरणसिद्धये पञ्चमा
नमासस्याऽतित्यत्वाऽभ्युपगमः तु 'रथाभ्यामि'त्यनेन एतत् सुलभम्
मिति नै कश्चिदपि नक्षति'त्यत्र च पुरातनभाष्योदाहरणमेव मानम्,
अथवा 'नक्षति' इति स्थानिगद्वावेनाऽनारयवधानात्तद्युपूर्वकत्वाऽभावेन
एतत्पि लक्ष्यपूर्वोक्तिरित्येवमर्थो न स्यात्, अत एव हे गौरित्यत्र
बुद्धे स्थानिवत्त्वेन सम्बुद्धिलोपो नेत्यभिप्रायेणाह—इतिपक्षेति ।
अनियतसूचक एव तु शब्द प्रयुक्त इति भावः ।

पुत्रत्रासिद्धेनेति । अतिदेशशास्त्रहृष्ट्या त्रेपादिकशास्त्रस्यासिद्ध
रान्यायसिद्धाऽयम् । तत्फलन्तु यतिघटितानामतिदेशान्तगणा
त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरूपम् तेषां तत्र प्रवृत्तिस्वीकारादेव, अमी, क्षीर
पणेत्यादौ मातृगणत्रे भवतः, अथवाऽतिदेशहृष्ट्या मीत्रणत्वयोश्च
पादिकत्वेनाऽसिद्धत्वात् न स्याताम् । अत्रैकारस्याद् शब्दसम्ब
धि'त्र प इत्यस्यैकाहृत्तरपदत्वज्ञातवद्भावाधीनमिति भावः ॥

तस्य दोष इति । वाचनिकमेवेदन्नतु द्वापकसिद्धम् । न च 'नमुने'
इति सत्रे ने इति योगविभागेन द्वापितमस्तु तत्राचनिकवचन
भयुक्तमिति वाच्यम् । भाष्ये यागविभागस्यादर्शनेन द्वापकसिद्धत्व
स्यासम्भवात् । अत एव वाचिकदृष्ट्या सिद्धकाण्डमारब्ध 'न लोप
सुधिति सुत्रञ्च सूत्रदृष्टा दृष्टम् । अस्योदाहरणानि च, चक्षुष्य-
निगात्यते मायवपनोत्यादीनि बोध्यामीति दिक् ॥

ननु-भाष्ये ककुब्ब दोषचेति द्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेन औ विभक्तौ 'पद्वि'ति सूत्रेण, आबित्यस्य शसादित्याभावाद्दोषनादेशो न स्यादत आह—प्रभृतिग्रहण-प्रकारार्थमिति । प्रकारो भेदसादृश्य, तच्च, साधारणधर्मसम्यग्धप्रयोज्य, साधारणधर्मस्त्वञ्चोपमानोपमेयोभय वृत्ति, उपमानस्य च साधारणधर्मवस्त्वेनपदितरपरिच्छेदकत्वम्, उप मेयत्वमप्येवमेव, तथा च, साधारणधर्मस्य सुप्त्यस्य स्यादौ शसादौ च वृत्तिर्यात्तेनैव सादृश्यग्रहणञ्च तु शब्दत्वेनेति बोध्यम् । सुप्तेन-सादृश्यग्रहणे ककुब्बोपणीति-भाष्यप्रयोग एव मानम्, तथाहि, शस्प्रभृतिष्यित्युच्यतेऽशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ककुब्बोपणी या च ते महादेय इत्युक्तम्भाष्ये, तेन सुप्तेनैव सादृश्यग्रहणे भाष्यवृत्तात्पर्यम् । अत एव 'हृदयस्य-हृत्तेपयदग्लासेषु' 'वा शोफप्यम् रोगोप्य'ति सूत्रद्वय सङ्गच्छते, अन्यथा, शब्दत्वेन सादृश्यग्रहणेनैव हृत्तेप, हृत्तुल्य इत्याद्युपपत्ताउक्तसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यं स्यात् । १ च सुप्तेन-सादृश्यग्रहणे स्यादावपि सर्वत्र पदाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम् । सुप्रभृतिष्यित्यस्य घक्तव्यत्वे शस्प्रभृतिष्यति-कथनात्कचिदेवाऽयत्र तद्विधानात् । णञ्चाबित्यस्य स्वरूपेण शस्निष्कर्ष, सुप्तेन तत्सा दृश्यञ्च, ततस्तस्मिन्परे णपद्यादेशे ककुब्बोपणीति-निर्दिष्टम् । फलञ्च, पदङ्घ्रिधरणोऽस्त्रिया स्यात् इमानस मन इत्यादौ 'न लुमते' त्यस्याऽनित्यत्वात्प्रत्ययलक्षणेनाऽन्तरात्तिविभक्त्या सुप्परत्वेन पाद शब्दस्य पदादेशो हृदयस्य हृद्गात्रस्य सुपपद्य इति दिक् ॥

ननु-विध्वपाशब्दस्य -प्रथमाद्वितीययोर्विवचने प्राप्तपूर्वसवर्ण दीर्घस्य 'नादिचा'त्यनेन निषेधाज्जसि सत्यपि तस्मिन्नादोपाद्येष्ट रूपसिद्धौ 'दाघाज्जसि' चेति सूत्र व्यर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते—यत्रप्यादि नादिचीत्येव सिद्धमिति । अयम्मात्र, उक्तसुप्रामाये गौर्या गौर्य इत्यादौ नादिचीत्यस्य प्राप्त्या निषेधाभावात्पूर्वसवर्णत्वेऽनिएरूपापत्तिरिति तन्निषेधार्थमावश्यक दीर्घाज्जसि चेति सूत्र मिति । न च 'यूर्याप्यौ नदी' 'रादिभ्य' इत्यादिनिर्देशादिक् प्रत्याहाराऽचप्रत्याहारयोरेव निरुद्धलक्षणान्नाकारादार्थस्याच्यवाभा वेन गौर्यादित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घाऽप्रसक्त्या निषेधसूत्र व्यर्थमेवेति वाच्यम् । अतःप्रिषेधसामर्थ्याद्वेगज्जमिन्प्रत्याहारव्युत्पन्नलक्षणा स्वीकारात् । अत एव, शसि गौरीरित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घसिद्धिः, अथथोक्तस्या न स्यात् । किञ्चित् 'प्रथमयो पूर्वसवर्णदीर्घ' इत्य

स्याऽनन्तर दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यर्थकदीर्घाच्छसीत्येव सूत्रकरणाद्यकाराकरणेन नेत्यस्याननुवर्त्तनेन च लाघवमित्याहुः । केचिच्च शसि पूर्वसवर्णदीर्घश्चदीर्घादिवेति - त्रिपरांतनियमधारणाय 'नृपे' कानाम्नेडिते' इत्याद्यनुसन्धाने ज्ञानगौरवाद्यथोक्तन्यास एव युक्तियुक्त इति वदन्तीति दिक् ॥

ननु—'धात' इत्येव सूत्रमस्तु लोपानुवृत्तावाकारान्त यदग भ तस्य लोप इत्यर्थे विश्वप इत्यादिसिद्धौ धातोरिति व्यर्थमित्याशयेन शङ्कते—धातोः किमिति । समाधत्ते—हाहानिति । अव्युत्पन्न मिदम्, हाहा ह्रस्वेऽमाद्या इत्यमराके । अत्राऽऽकारलापेनेष्टप्रयोगा नापत्तिरिति तदर्थमावश्यक धातुग्रहण तस्य सस्ये धातुत्वाभावात् तत्राऽऽकारलोप । नचाऽस्य हेति कष्ट जहाताति व्युत्पत्त्या क्रिया— शब्दत्वालोपस्येष्टरे प्रत्युदाहरणदानमयुक्तमिति वाच्यम् । तथा सति सानित्यस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात् । अकारो पाप्मदेवस्तौ सह वर्तन्त इति सास्तान् सानिति तदुपपत्तेरिति प्राञ्च ।

नयाम्नु 'क' अ इत्यादिसौत्रप्रयोगोपपत्तये वातिककृताप म्यस्तस्य (धातो नाप) इति वात्तिकस्य धातो धातोरित्यत्राऽऽत इति योगविभागेनोक्तसौत्रप्रयोगोपपत्ति विधाय भगवता प्रत्याख्या करणादुक्तप्रत्युदाहरणप्रयोगस्याभिधाने तु लोपस्येष्टपत्तिरैव । न चैव व्याघस्याभावेन सूत्रे धातुग्रहणमेव तदा व्यर्थमिति वाच्यम् । आ धन्तनित्यर्थं तस्याऽऽशयकत्वेन सार्यक्यात् । नचाऽऽकारातेभ्य आचारणिपि तदन्तात्कर्तृकपि तत्र लोपार्थमस्तु धाताग्रहणमिति वाच्यम् । तादृशप्रयोगस्याऽनभिधानादित्यलम् ॥

ननु नित्यत्पोलिङ्गयोर्दार्घ्यद्वन्द्वयो 'यूस्वयाण्यौ नदी'त्यनेन नदीत्वविधान दीर्घेद्वन्द्वयो श्रीलिङ्गयोर्ह्रस्वेद्वन्द्वयोः डिति ह्रस्वश्चे' त्यनेन वैकल्पिकतद्विधान प्ररुतेऽपि यूहृस्वपदयारनुवर्त्तना सा मायतस्तत्र घिसञ्ज्ञाविधानादिष्टरूपापपत्तौ शेषग्रहण व्यर्थमित्यभि प्रायेण शङ्कते—शेष' किमिति । उत्तरयति—मर्त्ये इति । अयमभि प्राय अत्र नदासञ्ज्ञापत्ते धित्वात् 'आणनद्या' इत्यादि गुणाऽऽदे शयोर्द्वन्द्वपत्तिरिति समाधानुरभिप्रायः । धस्तुतस्तु पुङ्गिने नपु लके च सात्रकाशया घिसञ्ज्ञाया परत्वात्पदादत्वाच्च नदीसञ्ज्ञया पाथेन तदप्राप्ती शेषग्रहण व्यर्थं, नच गवा पत्यै स्त्रियै इत्यादौ सञ्ज्ञायास्सायकाशत्वात्पदादत्वासम्भवेन धित्वस्य तथा

पक्षी प्रातःशौचं यावत्त्यर्थं शेषप्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । नहोक्
मुदाहरणं योगारम्भं प्रयाजयतीति भाष्यात् 'पक्षिः स्त्रियामिरपने' इति
वाच्ययोगसिद्धौ सामान्यसूत्रस्य धैर्यार्थेनापवादत्वाद्वाद्ये तद्वैय-
र्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । इत्याशयेताह—एकसङ्गाधिकारात्सिद्धे शेषप्रहणं
स्पष्टार्थमिति । अधिकारश्च 'कङ्कालं कमधारय' इत्येतदधिक-
रणत्वात्तमेवाधिकारस्य बुद्धिप्रियत्वात् । नहोक् पुरुषपरममप-
वन्त्ययोरेकत्र समावेशात्तापस्त्रिगतापस्त्रिंश गुणशीलतयोर्गोष्ठिभिः
शयोश्चैकत्र समावेशमिति वाच्यम् । पूर्वत्र 'शुद्धो यो योतिः क्षापका
देव तदुपपत्तेः । एतच्च धर्मस्य लघुगुणसमे तद्वत्तस्य च धिनदा
मने इति भिन्नाऽधिकार्येन समावेशादित्यतम् ॥

हस्तौ निम् । वातमस्ये । हस्तप्रहणकरणे यू इत्यनुवृत्तौ
दोषयोरित्येव धित्वविधानात्तन्धर्मयोरेवास्या मूलोक्तप्रमुदाहरणात्
इति । न न्य 'नयोच्यमत्ता' एवमाऽसत्प्राति पर्युक्तमपदत्वात् 'पक्षिः
समास एवेत्यभ्यारम्भनामध्यांश्च हस्तयोरेव धित्व न द्वीधयोरिति
न दोष इति वाच्यम् । इन्द्राक्यजन्तात्मनायते क्षिपि निष्पन्ने लघौ,
पक्षारित्यत्र धित्वाभावात् नयाधारिताभ्याम् । 'न च 'शब्दो'
इत्यागारम्भसामर्थ्याद्द्वधर्मयोरेव तस्यादिति वाच्यम् । अनेकपद-
कल्पनाऽपेक्षया हस्तप्रहणकरणस्यैव लघौयस्त्वदिति भावः ॥

ननु 'इति' इत्यन्तेत्यतोऽनुवृत्तेन हस्तप्रहणनय समोदितरूपा
पक्षौ प्रवृत्तसूत्रे यूपप्रहणमनावश्यकमेवेत्यत आह—यु निम् । मात्र
इति । अग्रभावे, यूपप्रहणभावे उक्तप्रयोगे धित्वं गुणापरत्वा-
नेष्टरूपसिद्धिरिति तत्र धित्वाभावात्तार्थमाशङ्क्यतत् । 'न च 'शब्दो'
न्यायसामर्थ्याद्द्विधयो गुणश्चेद्वायेवेति नियमाधयणा प्रवृत्ते दो-
षाभावेन परिच्छेदव्याचिमातृशब्दस्य तृतीयैकवचने धित्वे नात्वापरत्वा-
मात्रेतेव प्रमुदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । उक्तगुणविधायकता
रूपस्य यूपप्रहणाऽपेक्षायेव तात्पर्यग्राहकत्वादित्यनमतिविस्तरेण ॥

दीर्घात्किम् । निष्काशाम्बि, अतिस्वद्व इति । अस्याय-
म्भावे, दीर्घाभ्यां निष्कात्, खट्वामतिर्वाते इति विग्रह पूर्वत्र
(निरादयः प्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) इत्यनेन परत्र च (अत्यादयः
काताद्यर्थे द्वितीयया) इत्यनेन समासे 'गोस्त्रियोरिति' हस्त उक्तप्र-
योगद्वयसिद्धिः । अत्र दीर्घादित्यस्याग्रहणं स्थानिर्वाचनं द्रव्यान्त

त्मात्ततः परस्य सोर्लोपापत्तिः । न च समस्तस्य इयाद्यन्तत्वाभावेन न तत्र दोषः । न च ह्योप्रत्यये न तदादिनियम इति वाच्यम् । अतः परसर्जने तदभावेऽप्युपसर्जने तत्सत्त्वे वाच्यकामावात् । अन्यथाऽति कारीपगभ्यापुत्र इत्यत्र व्यहन्तपूर्वपदलक्षणप्रसारणपक्षेर्दुर्वारित्वादिति वाच्यम् । उत्तरपदस्य इयाद्यन्तत्वेन सोस्तत परत्वेन दीर्घग्रहणाऽभावे सुलोपस्य दुर्निवारत्वात् । न च इयाद्यग्रहणस्य विहितप्रिशेषणत्वाभ्युपगमे न तत्रोक्तापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम् । तस्य विहितप्रिशेषणत्वात्तदोकारेण दोषस्य तादवस्थ्यात् । न च इयाद्यग्रहणस्य परप्रिशेषणत्वे आत्मनो गङ्गामिच्छति गङ्गीयति ततः किपि, आलोपे यलोपे च गङ्गोरित्यत्रेकारे स्थानिवद्वाचादायन्तत्वेन दीर्घग्रहणस्य स्वाध्यत्वेन च सुलोपापत्तिः, न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन सोराप परस्याभावाच्च दोष इति वाच्यम् (कौ लुप्त न स्थानि घदि) इति स्थानित्वात्निषेधादिति वाच्यम् । डी इ आ आरिति प्रत्ययेण दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादिहाऽऽरूपस्याऽऽपोऽभावेनोक्ता पक्षेऽयोगादिति दिष्टम् ॥

ननु 'हरइयायि'ति सूत्रे पूर्वग्रहणग्रहणाभावेऽपि दार्ढ्यभूतान्द्वया यन्तात्परस्य सोर्लोप इत्यर्थेनेव सकलेऽसिद्धिः, न च तदभावे लिट् धुगित्वादौ सुलोपानापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र 'सयोगान्तस्य लोप इत्यनेनेव तदुपपत्तेः पञ्च व्यर्थमेव तद्ग्रहणमित्याशयेनाशङ्कते- प्रथमग्रहणं किमिति । समाधत्ते-राजेति । अयम्भावः, अत्र सयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नलोपानापत्ताद्युक्तरूपाऽसिद्धिरिति तदग्रहणमात्रशेषः तस्मिन् सति प्रकृतसूत्रेण सुलोपेऽस्य नलोपदृष्ट्याऽसिद्धत्वाऽभावेन नलोपे रूपसिद्धिरिति । न च 'न टिसम्बुद्धयोरिति' सूत्रस्यसम्बुद्धिग्रहणेन नलोपे कर्त्तव्ये सयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाभावापत्ताच्च दोषः, अथवा सम्बुद्धौ हे राज्ञित्यत्राप्युक्तलोपस्यासिद्धत्वेन नलोपाऽप्राप्त्या तदर्थं कृतस्य सम्बुद्धिग्रहणस्य रूपमेव यैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ज्ञीये हे ब्रह्मणित्यत्र 'स्वमोर्नपुसकादिति' सुलुकि तदृष्ट्या नलोपस्य सिद्धत्वेन प्राप्तनलोपव्यापृत्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेन सार्वक्यात् । न च (सम्बुद्धौ नपुसकानां नलोपो वा वाच्यः) इतिवार्तिकेनैवोक्तप्रयोगसिद्धौ सम्बुद्धिग्रहणस्य युक्तमेव ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति गोमानित्यत्रापि नलोपापत्तेः । न च ज्ञापकसाक्षात्प्राप्त्यापत्तौ ज्ञापनस्य सम्बुद्धिविषयक

त्याभ्युपगमेन नियमात्तऽऽमान्तस्यात्सयोगात्तलोपस्याऽसिद्धत्या
 ऽभावाऽभावेन नोक्तदोषस्य सम्भव इति याच्यम् । तदप्याऽनुगोचरे-
 सामान्याऽपेक्षस्य क्षापनस्य सम्भवे विशेषापेक्षस्य तस्य त्याज्यत्वान्
 एवञ्च सामान्याऽपेक्षानियमेन न यत्तत्प्रश्न-नलोपाऽनुपपत्तिः, न चैवं
 गामानि-यत्राऽपि नलोपा दुर्घाट एवेति याच्यम् । क्षापकमाजात्यन-
 यत्र-नकारविभक्त्योरानन्तर्यं सङ्घिष्यकाऽयमियम इत्यभ्युपगमेन
 प्रवृत्ते तकारव्यग्रधानाप्रकारविभक्त्योरानन्तर्याऽभावेनाऽदोषात् ।
 एवञ्च पुनर्यथमेव हलप्रहणमिति चेदुच्यते तदभावेऽभिर्नोऽग्रन्त्यत्र
 सयोगात्तलोपस्याऽसिद्धत्वे 'सिपि क्श्चे'ति कृतापत्तिः, सति तु
 तस्मिन्ननेन लोपेऽस्य कथदृष्ट्या सिद्धत्वात् तदनुपपत्तिः, न च
 रोक्तव्ये कत्तज्ये न सयोगान्तलोपोऽसिद्ध इत्यधिकेन (सयोगान्तलोपो
 रोक्तव्ये) इति धात्वेकैत्रेयाऽभिर्नोऽग्रन्त्यत्र सयोगान्तलोपस्याऽसिद्ध-
 त्वाभावेन दोषाऽभावाद् यथान्तदिति याच्यम् । अपिभर्भयान्, अजा
 गर्भशानितयत्र नलोपाऽनुपपत्तिवारणाय तदनुपपत्त्यात् । तस्मादा-
 ऽऽपश्यक हलप्रहणम् । तदन्तम् । सयोगान्तस्य लोपे हि नलोपा
 ऽऽदिर्न सिद्ध्यति । यत्तु तेषां लोपः स्याद्वत्तत्तत्ताद्विधोयते इति
 न च 'रात्सस्य नि सूत्रे तकारस्याऽपि प्रश्लेषेण तत्र लोपोपपत्तायकि-
 चित्कारमेव तदग्रहणमिति याच्यम् । प्रश्लेषे प्रमाणाऽभावेन तदुपप-
 र्थं तस्य सापत्त्यात् । प्रश्लेषाऽभ्युपगमे अयत्तदित्यत्र तलोपापत्ते-
 र्भवेति विष् ।

ननु गोमन सद्यति विग्रहे 'राजाह सपिभ्य' इति दक्षि सुसख
 इत्यत्र रूपस्य नलखमममत्तत्वे सुसखेति रूपाह्लेखस्य कथं सद्यति
 रिति चेर्मयम् । न पूजनाद्वि ति निषेधन दृष्टोऽप्रवृत्तेरित्यत आह-
 शोभन सखा सुसखेति । ण्यमतिशयित सखाऽनिसमन्त्यत्रापि
 दृष्टोऽप्रवृत्तिरिति याच्यम् ।

ननु 'अनङ् सा' वित्यादौ सखिशब्दस्य ग्रहणात्तस्यैवाऽनङादि-
 काप्यं स्यात् ननु सुसखिशब्दस्य तत्र तस्याऽग्रहणादित्याशङ्क्य समा-
 धत्ते—आङ्गत्वात्तदन्तस्याऽप्यनङिति । अनङादिकाप्यंस्याऽङ्गाधि-
 कारीयत्वेनाऽङ्गस्येत्यधिकारेण त प्रति सखिशब्दस्य विशेषणत्वात्
 'येन त्रिधिसदन्तस्येति तदन्तरिधो सखिशब्दात्तस्यानङित्यर्थे
 सुसखिशब्देऽप्यनङादिकाप्यस्य सौख्यमेवेति भावः । नचैव सखि

शब्दस्यैवाऽनडादिकार्यं न स्यात्केवलस्य तस्य सखिशब्दान्तस्याऽ
भावादिति वाच्यम् । केवले तस्मिन् व्यपदेशिवद्भावेन तत्तत्कार्यं
प्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु—‘शेषोऽध्यसखा’ति सूत्रेऽसमर्थसमासादिदोषभिया प्रसज्य
प्रतिषेधायस्य नप्राऽग्रहणेन पर्युदासस्य ग्रहणात्तस्य च सदृशग्रा-
हित्वेन सखिमादृश्यञ्च समुदायस्य नास्तीत्यभिप्रायेणाऽऽचष्टे—
समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादित्यादि । एतस्या इत्थमाशय उर्ण
यति नामेश, तथा हि असखीत्यस्य सखिभिन्नाषययोरिदुतामित्य
मिति वर्णसङ्गापक्षऽर्थ, सखिभिन्नाऽयवो याविकारोकारौ तदन्तयो
र्धित्वमिति तदन्तसङ्गापक्षे चार्थ । तथा च समुदायस्य सुसखीत्य
स्य सखिभिन्नत्वात्सुनभेय घिसङ्गा । भाष्यकृन्मते तु प्रवृत्ते घिसङ्गा
नैव लभ्यते सखिशब्दस्य तदयववे लक्षणया सख्ययवभिन्नयोरिदु
तोस्तदन्तयोर्धा धित्यमि यथ सुसखिघटकेकारस्य सख्ययवयत्येन
तद्विन्त्याभावात्सूत्राऽप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

ननु परमश्चासौ सखाचेति विग्रहे पूजार्थस्याऽगम्यमानत्वेन
न पूजनादिति निषेधाप्रवृत्त्या ‘राजाह सखिभ्य’ इति टच् द्युर्गार
इत्याशङ्क्य समाधत्ते-परम सखा यस्येति विग्रह इति । तत्पुरगे
टच्च प्रवृत्तिरयन्तु बहुमाहिरिति नोत्पापत्तिलेश इति भाव ॥

ननु परम सखा यस्येति बहुव्रीही प्राचीनमतसिद्धस्यैतरपदा
र्थनिष्ठविशेष्यतानिर्णयितप्रकारत्वाप्रयोजवत्वरूपगोणत्वस्य स्मरणात्
(१)(गौणमुख्य) न्यायप्रवृत्त्या कथमनटादिकार्यप्रवृत्तिरिति सन्देहस्य
प्रादुर्भावे तन्म्यारयति-गौणत्वेऽपीति । यथा गौणेऽपि परमाऽस्थ्या
दिशब्दे भवत्यनटादिरतद्वदिहापीति भाव । न च शब्दादलोक्तया
यस्य बाधकरूपस्य सखादनडादिकार्यं न स्यादिति वाच्यम् प्रवृत्ते
यदवमाणगौणत्वाभावादुक्तन्यायाप्रवृत्ते । अप्रसिद्धत्यगौणत्वात्तल्लिङ्ग

(१) गौणमुख्येति । गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्योपसङ्गश्च-इति तत्त्व

रूपम् गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्योपसङ्गश्च-इति तत्त्व
कार्यप्रवृत्तिरित्यर्थ । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया

प्रवृत्त्या तदग्रहणेनास्या अपि सत्रैव प्रवृत्तिरुचितेत्येव भीष्मम् ।

त्वोभयविधस्यैव गौणत्वस्याभ्युपगमाम् । विज्ञोक्त्यापस्य पदवा
न्यविषयकत्वात् श्रोत्यागिमित्तकत्वे सति तु विभक्त्यागिमित्तकस्य रूप
त्वाप्यत्याभावात्तदप्रवृत्तेः । माधोक्तं मन्त्रं तु पसर्जनस्य न तु
गौणत्वम्येति । तादृशगौणत्वम्येह ग्रहणमियत्नम् ॥

ननु 'सक्यश्मि'ति भाषायामिति टात्तदपि सप्तीशब्दे
(१) (लिङ्गविशिष्टे) प्रतिभाषया सविशन्दवाच्यस्याऽनङ्गादेशात्ते
रित्यत आह—अनिन्तत्वादिनि । अत्रियमे प्रमाणम्, (शक्तिमाङ्ग-
तात्कुजानोमरयद्विषयद्वयो) ग्रहणेऽप्यिति वास्तविकं घटशब्दात्पृथक्
घटीग्रहणमप्येति ॥

ननु वाचकाभावादविशेषोपसर्जनदपि त्रयादेशः स्यादित्यत
आह—गौणत्वं तु नेतीति । उपसर्जना इति तदर्थं, । आमि सर्वपात्र,
इत्यस्य 'यथाऽनुपसर्जने एव प्रवृत्तिना सादृश्यव्याप्त्यापि तत्रैवेति
भावः ।

ननु साधार्थस्थानार्थत्रिवय गृह्यातस्य सादृश्यार्थप्रयत्ने
दृढतरप्रमाणञ्च नाम्नीयद्वयेराह—यस्तुतस्तु त्रियत्रयाणामिति ।
न च गौणमुक्त्यभ्यासस्य तु जागरूकत्वाच्चमत्र त्रयादेश इति वाच्य
म् । अत्र लिङ्गत्वगौणतात्पण्यरूपायतरकृपगौणत्वाभावात्तद
प्रवृत्ते 'अत एव वास्तविकृतापसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्ध
अयथोक्त्यापनेधापसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेधसिद्धौ तन्निषेधश्च
नस्य वास्तविकृता एतस्य रूपापमेव येदर्थं स्यात् । किञ्च तस्य पद
कार्यत्रिपयकत्वेनात्र तस्याभावादप्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु शुभमदसदाविशुद्धिर्निहितैरात्पत्यत्वलोपैर्बाधेन विम वादेश
विधानन स्वात्माऽप्राप्त्या दोषाऽभावाद्द्विषय्य-तग्रहणं व्यर्थमित्यभि
प्रायेण गृह्यते—द्विषय्यन्तानां-किमिति । समापत्ते—भवानिति ।
अयम्भावः, भवन्तु इति स्थितौ तकारस्याऽन्ते 'अतो गुण' इति पर
रूपे 'उगिद्वचामि'ति तुमि 'सर्वं नामस्थाने चासन्मुञ्जायि'ति द्विषे
'द्विष्यायि'ति मुलोपे 'नलाप प्रातिपदिका'तस्येति नलोपे भवेति
रूपापत्तिः । किञ्च विनुरणते शमी शमितायित्यादौ तुमोऽभावाय
भक्तग्रहणस्यापकर्षणाद्गुणित्तमलन्तस्यैव तुम्विधानेन प्रवृत्ते भ्यानि
वर्धनोक्तिरेऽपि भलतत्वाऽभावात्तुमोऽप्राप्त्या रूपापत्तिः, अत

(१) लिङ्गविशिष्टेति । प्रातिपदिकग्रहणे-लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति

स्वरूपम् ।

स्तदाऽप्यसति च तस्मिन् नत्प्राप्तिरिति न कश्चिदोप- । ननु त्यदा दित प्रागेव भञ्ज्यस्य पाठकरणान्न प्राग्प्रदर्शितलक्ष्यासिद्धि रित्यत आह—भवन्ताविति । त्यगादित पूर्वं भञ्ज्यस्य पाठे (त्यदादीना मिथ सहानौ यत्पर तच्छिष्यते) इत्यनेन भञ्ज्यस्य शेषापत्तिरता यथोक्तपाठ एव समादरणीय , तथा सति पूर्वप्रदर्शित शेषापत्तिर्दुर्वाग्वेति द्विपर्येतप्रहण कर्त्तव्यमेवेति दिक् ॥

ननु बहुधेयसीशब्दादौ तस्याऽऽमि बहुधेयसा आमिति स्थिता 'हसनद्यापा नुडि'ति नुडापत्तिर्दुर्वाग्वेति शङ्का समाधत्ते—इह परत्वा दिति । आद्गुटो प्राप्तयो परत्वादादा गुटो ग्राधेन न नुड् । नचाऽऽ टानुटो घात्रेऽपि बाधके प्रवृत्ते बाध्यस्य नुट् प्राप्या स न्यादिति वाच्यम् । (१) (सकृद्वृत्ति) न्यायेन बाधे पुनर्ग्राह्याप्रवृत्ते । नचाऽपघादा नुगदीर्घत्वस्येति 'रीधोऽकिन इति सूत्रस्यभाष्यादागमाऽऽशयार्थे बाध्यबाधकभावाऽभ्युपगमेन निरवकाशेनाऽऽमाऽऽटो बाध पुन राटोऽप्राप्या नुटा सहाऽऽट विप्रतिषेधविचारान्नङ्गनि सर्वधेवेति वाच्यम् । निरवकाशरूपापवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुत्सगशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाऽभावनोक्तदोषाऽनवकाशादिति भावः ॥

ननु 'लक्ष्मर्मुद्' चेत्प्रीणादिष ई प्रत्यये लक्ष्माशब्दस्य निष्पन्न त्वात् 'हलङ्घ्याधि' त्यस्याऽप्राप्तिरित्याशयेनाह—अद्वयन्तत्वात् सुलो पः, अतिलक्ष्मीरिति । (वृद्धिकारादक्तिन) इति टोषि न सुलाप इह एव, अन एव, लन्मी लक्ष्मोर्हृतिप्रियेत्युपपन्नमित्यलम् ॥

कुमारीति । नन्वत्र क्यचोऽकारस्य स्थानिवद्भावादचपरक त्वेन यणापत्तिर्दुर्वाग, न च पदान्तरिधौ तन्निषेध इति वाच्यम् । 'न'क्ये' इत्यनेन 'तान्तस्यैव पदत्रयिधानादिहातथात्वेन निषेधाऽप्र वृत्ते । न च (कौ लुप्त न स्थानिवद्दि) त्यनेन स्थानिवत्त्रनिषेधान्न

(१) सकृद्वृत्तीति । सकृद्वृत्तौ विप्रतिषेध यद्वाधित तद्वाधितमेवेति तत्स्वरूपम् । विप्रतिषेधे सति सकृत् यद्वाधित नत् गतौ प्राप्ती सार्यामपि बाधित मेव न प्रवर्तते इत्यर्थः । उभयरूपेण एवमाद्ये सक्रोच इति भावः । तत्र, क्वचिद रितार्थयोरेकस्मिन्पुनरुभयो बाधयोस्तम्भयेन बाधकाभावापवायेन प्याद्यद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्वृत्तिन्यायसिद्धिः ।

गलापसिगिति चाख्यम् । सन्नुगामान् पदस्यश्च हीं नुममिति नृणां
निर्यानिपुताप्यद्वारवलेतित्यर्थ हीं नुमम व्यापिउदितस्य प्रवृत्ते
रिति अथ । मुनिविग्रादिमाप्तादाहगोपपदार्थमन्यथाऽनुस्मि
पञ्चपदस्यद्वारादिति भावः ॥

ननु सिधिरु धारिरेति मूषादनुपूतस्य धातुपदस्याऽऽहूतस्य
मयापिरोपलभ्यमानस्य मयागम्य च तत्र तदोपदिशेत्तत्र फलमात्र
धातुना संयोगस्य विरोपणानिति । तस्याहविजगत्तत्र ननु इति,
इतिरितिवादिस्तिदि, अत्रथाऽहम्यधातुपदस्यमयागपूर्वमिसेवर्णा
नन्त्या प्रथमं प्रथमं इत्यादिपि पूर्वपदं पदस्यनन्त्याश्च धाधिव्या
पणानिति इत्यान् । यन्मि मयागमपूतस्याहस्य धातुपदस्यमयागमिभ
पूर इत्यथस्तद्विस्तार च धातुपदस्यमयागमपूतस्य धातुपदस्यमयागमिभ
इति तत्र च उदितवापिप्राज्ञा १ वाच इति भावः ॥

ननु गतिरित्यनेतरपूतपदकस्यैव यतो निषेधानुपपत्त्यस्य
इतिवाच्यस्यप्राज्ञा १ गतिरिति गतिरिति इत्यादी गतिरितिपूतपदं यन
कतो न यानि धातुते—कथन्तर्हीति । नमागने—दृ म्यिता धीर्यं
गामिति । नुनित्यस्य नृणाधोपात्त नुनित्यस्येवार्थः धीर्यं प्रती
त्यस्य धीर्यार्थं प्रतीत्यर्थं यत्तद्विद्यापुत्र इत्यस्य तस्य धातावाच्य
या विद्याया मुना इत्यर्थ एवञ्च यत्तद्विद्यापुत्रियया मुना प्रादय
स्तद्विद्यापुत्रिययाप्रत्येय तेषां गतिरितिमिति फलितम् । तथा च
प्रवृत्त नुनित्यस्य स्थितिप्रियाप्रत्येय गतिरित्येन धीर्यार्थमिति तस्या
मापात्तपूर्वञ्च यत्तद्विद्या । एव नुनित्यतमपादानत्यमादाय धीर्य
मपावेऽपादानमि त्यनेनैवेणसिद्धिमाप्तादाहगोपपदार्थमिति अथ भा
व्यहृता प्रत्येयपातयेनाऽऽसत्तात्तादृशाऽपादानस्याऽधिवदत्तेन पार
वर्त्यत्वाभावात्परतःऽपि नातिऽऽपत्तिः, तत्र सम्यग्धसामान्य
पठ्या समाभाः, अथवा नृभिः सम्यग्धिनो मो नृभिःभीरित्युत्तर
परलापसमाभा याध्य इति भावः ॥

ननु सखायमिच्छति मर्णावति तत विपि 'अतो लोप' इत्य
लाप 'लोपां द्योर्त्वंलांति' यलोपं च सखायित्यस्य सिद्धिः न च
गलापस्य म्यानिवर्त्तनं स १ स्यादिति चाख्यम् । यलोपे तन्निषेधात् ।
न च 'वेरपूते' इत्यनेन विपि लोपे बलपरत्वाभावेन यतोप एव
कथमिति चाख्यम् उक्तसुत्रविहितलापात्मात्रबलिलोपस्यैवेष्टत्वात् ।

नचाऽहोपस्य स्थानानिवरणाच्चपरत्वेन 'परनेकाच' इति यणादेशो
 दुर्गार, नचाऽन्तरर्तित्या विभक्त्या सतिशब्दस्य पदत्वेन '१
 पदान्ते'ति सूत्रेण पदातविधौ यणि कच्चन्ये स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चो
 नापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम् । 'न क्यं' इति नियमो यच्चि नान्त
 म्येष पदत्वादिहोच निषेधाऽप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वस्य दुर्गारतयोत्तापत्ते
 स्तादवस्थ्यात् परपदस्थाऽजादेशस्येव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ।
 न चाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्ग यणि कच्चन्ये विषयेक्षरत्वेन घहिरङ्ग
 क्यसम्प्रधियलोपस्थाऽसिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वनिषेधमन्तराऽप्युक्तदोषो
 न स्यादिति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन दोषस्य दुरद्धर
 त्वादित्यत आह—कौ लुप्त न स्यानिवदिति । तुममिति 'नपुसके
 भावे क'लोप इत्यर्थः । गोमत्यते क्विपि गोमानितिभाष्योक्तेरेतदपि
 क्वचित्स्वीकृतव्यम् । सार्वत्रिकन्तु को विधिं प्रति न स्थानिवदित्ये
 वेति दिक् ॥

ननु 'एत्यादि ति सूत्रे प्रयोगस्थस्य विवृतस्याऽनुकरणेनाऽचि
 शेपाद्ब्रह्मदीर्घयोर्मयोर्ब्रह्णमित्याशयेनाह—दीर्घस्यापि ब्रह्णा-
 त्पत्यादित्युत्तमिति ।

लुनिरित्यादे 'एादिभ्यश्च' 'पचा थ' 'शुप क' 'प्रस्त्योऽन्य
 नरस्यामि'त्येनै सूत्रैर्विहितेषु नत्ववत्यत्वमत्वेपु तत क्यचि 'अहोपे
 यलोपे च सिद्धि ॥

ननु-न्युत्पत्तिपक्षे तुभ्रन्तत्वात्तज्जन्तत्वाद्वा दोर्घे सिद्धे नप्पादिग्र
 हण व्यर्थमित्यत आह—सूत्रे नप्पादिग्रहण नियमार्थमिति । तथा चाय
 नियमः, उणादिनिष्पन्नाना तुत्तुचप्रत्ययान्ताना सहाशब्दाना दोर्घ
 श्वेधप्रश्नादानामेवेति, तेनाऽन्येषामुणादिनिष्पन्नाना सहाशब्दाना
 पितृमातृप्रभृतीना नैति, नेप्पादीनामप्युणादिनिष्पन्नत्वादिरूपहेतो
 सत्त्वेन दीर्घसिद्धिः । अयु पत्तिपक्षे तु एप्पादिग्रहणस्य विध्यर्थत्व
 मेव, अत्र पक्षे पितृमातृप्रभृतीनामत्र सूत्रे पाठाऽभावादेव दीर्घशङ्का
 निराशः । ननु उद्गातात्तृशब्दस्यौणादिकृतप्रत्ययास्तत्त्वेऽपि नियमेन
 न्यावृत्त्या दीर्घो न भ्यादित्याशङ्क्य नमाधत्ते—भाष्यप्रयोगादिति ।
 उद्गातार इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रयोगादित्यर्थः, एवञ्चोद्गातृशब्द
 स्यौण दिपु निष्पत्तिरप्रामाण्येति भावः । केचित्तु उद्गातृशब्दस्यौ
 णादिकृतमहोदृत्य भाष्यप्रयोगवत्त्वेनैव दीर्घमभिलष्यन्तीति तत्र

भाष्यरूपाऽयमयोगस्योदाहरणं नैव भाष्यप्रयोगस्या
भाषादिति दिक् ॥

ननु श्रोष्टु आमिति स्थितौ नुमृज्वद्भाषयो प्राप्तयो 'विप्रति
पक्ष पर कार्यमिति मृत्रयत्नेन वृत्तये स्यात् । न च वृत्तयेत्याया नुदा
नित्ययादय एव स्यादिति याच्यम् । वृत्ते वृत्तभाषे (मणिपात)
परिभाषया नुदोऽप्राप्त्या तस्य नित्यस्याऽभावात् । एवञ्च परत्यात्
निकृतापत्तिर्दुर्गारिषे वाशयेनाऽऽशङ्कते-परतात्तज्जन्तावे प्राप्त इति ।
समापत्ते—(नुमन्तिरेति) नुमन्तिरेवृत्तभाषाया बाधित्या पूर्वविप्रतिपे
क्षे न नुदो मयतोति तदर्थं । नुदा नुमान्तिबाधस्य कलानि घाटीणाम्,
तिष्ठणाम्, श्रोष्टुनामित्पादौ नुमन्तिरेवृत्तभाषायाऽभावरूपाणि बोध्या
नि । न च 'अधिर श्रुत' इत्यस्यापवादत्वेन बाध्यसामान्यचिन्ताऽभ
यणे स्वविषये प्राप्तस्य मयस्याऽपि बाधकत्वम् अत एव गुणदीर्घो
'घानामपवाद' इति मगच्छते । एवञ्च विशेषाऽपदेशेन नुदोऽपि बाधा
दुसर्गाऽपवादगोरसमानमगपत्वेन विप्रतिपेक्षविधाराऽसंगत इति
याच्यम् । एतदेव 'न तिसृ' इति प्रापक्यत्वेन नुदा नुमन्तिरेवेनेति
वृत्तत्वे भाष्योक्तं । एवमहि नुमृज्वद्भाषामित्येव वृत्तमिति
भाष्य ॥

नुदीर्घं श्रुकारातत्परात्तयो प्राप प्रयागाऽभावादनुकर
णशब्द निरूपयति—कृत् इत्यनयोरनुकरणे तिति । 'यत्तद्विभ्य'
परिमाणे इति सूत्रे घतेभ्य इत्यत्र त्यदाद्यनुकरणादनुकरणस्य प्र
तिपक्षमित्येतत्सिद्धमाह—मकृतिरनुकरणमिति । अनुकरणस्य
शब्दमात्रोच्चारणे तात्पर्यविषयत्वादनुकार्यशब्दस्वरूपमात्रयोधक
त्वम् । प्रत्ययाऽनुकार्येण नुत्य घर्तते इति तदर्थं । तत्रैवैकशेषाऽ
दृशनात्तिस्य इत्यादौ धात्यनुकरणे विभक्तिकरणाच्च वैकल्पिकत्वमिय
म आह—वैकल्पिकाऽतिदेशादिति । (१) अनुकरणस्याऽनुकार्यश

(१) अनुकरणस्येति । अनुकार्यानुकरणयोर्नन्दानुकरणेन बाधाया
नान्वयिकत्वं वाच्यमित्यस्यापवादत्वेन सर्वमुपपद्यते । अत एव भुयो पुमि
त्यादेः सङ्गतिः । तयोरनन्दे तु, अनुकार्यनिरूपितकर्मण्येवाऽनुकरणेनाऽपि बोधा
भवनीयानुकरणस्य, क्षणिकत्वात्स्यात्तदभावाभावेनाऽऽतिपदिकत्वाच्च विभक्त्यु
त्पत्तिः, अत एव, भूतत्तायामित्यादि सङ्गमिति तद्विषयः ॥

वदरूपार्थेनार्थवत्यात्प्रातिपदिकत्वेन तत् सुवृत्पत्तिः सुलभा । तत्रेव
'भू सत्तायामि'त्यादावपि विभक्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । एतन्निर्दे-
शादेव ऋचिदनुकरणाद्विभक्त्यनुत्पत्तेरपि स्वाकारात् । 'भूला जश्
भूसा'त्यादौ जश्त्वाभावाद्गवित्ययमाहृत्यत्र वान्तस्येजानुकरणा-
दनुकार्यम्यरूपस्याधिरूतत्वाय न बलोप इत्यलम् ॥

ननु-इना सह वर्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुत्पयाग इतिगृह-
प्राहौ 'द्योपसर्जनस्येत्यनेन सहस्य सभावे 'आद्गुण' इति गुणे स
इति सिद्ध्यति 'अत्रैकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वादेव्ययत्वेन सुपो लुङ् दु-
र्गार इति चेन्न । अयमिति महासहाया अन्यर्थत्वादुपसर्जनेऽप्य-
यत्वाऽभावेनाऽद्योपात्त । न चैवमपि सह ॥ इति स्थितावन्तरक्तत्वा-
द्गुणे एकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तवद्भावे तु
सहशब्दस्योत्तरपदत्वाऽभावादुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावात्स्याऽ-
निष्टत्वाच्च सहशब्दस्य सादेश एव न स्यात्किञ्च सादेशात्प्रागन्तरक्त-
त्वादगुणे तत् सादेशेऽदन्तत्वस्यैव सम्भवादेकारान्तत्वाऽभावेन
नोक्तापत्तिलेशोऽपीति वाच्यम् । 'नेत्रस्य परस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिप्रति-
षेधेन प्राक् पूर्वात्तरपदनिमित्तकं कार्यं तत् एकादेश इति सामान्या-
ऽपेक्षज्ञापनादेकादेशात्प्राक् सादेशे तदुत्तरमेकादेशे पूर्वप्रदर्शिताऽऽप-
त्तेस्तादृशस्यात् । एवञ्च प्रागुक्तसमाधानेनैव द्योपव्यावृत्तिरित्यत्र
सयम् ॥

ननु से शब्दाच्चसि से असिति स्थितायेकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन
पदान्तत्वादयादेश बाधित्वा 'पट पदान्तादति' इति पूर्वरूपाऽऽपत्ति-
रिति चेन्न । अस्य 'थास से' इति से अत्रत्य मेशब्दाऽनुकरणात्वा-
देकारस्य पदान्तत्वाऽभावेनोक्तापत्तेरभावादिति भावः ॥

ननु ओकारान्तात्तद्धितस्य शसोऽसम्भवात्सुप एव तस्य सम्भ-
व इत्याशयेनाह- शसा (१) साहचर्यादिति । कैयस्तु तद्धितस्यापि श-
स सत्तात्तेनाऽपि साहचर्यग्रहणस्य कस्य शक्यत्वेन शसा साहच-
र्यादम सुप एव ग्रहणे किं विनिगमकमिति सन्दिह्याऽर्चीत्यधिका-
रादजादिशस सुप एव सम्भवा ननु तद्धितस्येति तदाशयमभिहित-
वान्, तेन, अचिनवम्, असुावमित्यादावमिपरं नात्वापत्तिर्दोषः ॥

(१) साहचर्यादिति । सहचरितसहचरितवोमप्य सदृशितरपेव
पठनमिति परिभाषयेत्यर्थः ।

ऽऽधयणे नम्य (१) (मध्येऽप्यादा) इति न्यायेन हीनोत्पयोरेवाऽप-
 घादस्य न्यायः तु गुणस्येति तस्येहाऽऽधयणम्, अस्य च पक्षस्य न्याय-
 जातिरिति पक्षयस्तदयापुनरुपाधयस्याऽन च रादेशस्य प्रियतिष्ठे
 यदा साधयशत्वादपघादस्य कथमिति चात्र्यम् । यथा गतापत्त्यात् ।
 यत्र रादेशेन तिस्रस्तिष्ठतीत्यत्र 'असि चेति गुणस्य तिष्ठ पश्य
 न्नात्यत्र 'प्रथमयोरिति पूर्वमत्रर्णद्वीर्घस्य प्रियतिष्ठे न्यमित्यत्र 'अत
 उन्त्स्युत्यस्य बाध इत्यलम् ॥

स्त्रियामित्यस्य सामीप्याद्भविचतुर्गेश्च विशङ्गत्वसम्भव
 स्तत्राऽङ्गविशेषणचे स्त्रिया—वर्तमान यन्निशब्दात् चतु शब्दात्
 आङ्ग नदप्रत्यययोर्निर्दिश्यमागो त्रिचतुशब्दयोस्तिष्ठतत्रादेश
 इत्यर्थे प्रियाग्रयत्राणि या यम्येति विगहं प्रियत्रिणिग्रय त्रिशब्दा
 न्नाङ्गस्य स्त्रिया वर्तमानत्वेन तिस्रादशापत्ति, त्रिचतुर्गेश्विशेषणचे
 नूतविग्रहं तयो स्त्रिया वर्तमानताभावाशोकापत्ति । प्रमाणञ्चात्र
 (धृताऽनुमितयो भूतसम्बन्धो बलघानि)ति न्याय एवेत्याशयेनाह—
 स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुर्गेश्विशेषणत्वाच्चेति ॥

ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत्तुलमिति विगहे त्रिशब्दस्य स्त्रिया
 विद्यमानत्वेन तिस्रादेशे प्रियतीति रूपत्र स्यादित्यत आह—स्वमोर्लु
 का लुप्तत्वेनेति । ययम्भाज, प्रियत्रिशब्दात्परस्य सो 'स्वमोर्लु
 सकादि'ति 'किं नम्य न तुमनाऽङ्गस्येति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाऽभा-
 वेन विभक्तिपरत्वाऽभावात् तिस्रादेश इति, उक्तनिषेधसूत्रस्याऽति-
 त्यये तु प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरत्वात्तिस्रादेशे प्रियतिष्ठिति रूप
 समप्रत्ययेन पतदित्यचे प्रमाणं तु 'एकोऽचि विभक्तावि'त्यत्राऽचि
 ग्रहणमेव, तथा हि, अजादिभिन्नविभक्तिपरतो 'तुमोऽभावाय सत्रे
 तद्ग्रहणं परञ्च भ्या भ्यसादिषु सत्यपि तुमि नलोपः 'प्रातिपदिकान्त
 म्येति नलोपे विरतरूपाऽभावाद्द्वयर्थमचिग्रहणं ज्ञापयति न तुमता
 ऽङ्गस्येति सूत्रमनित्यमिति । न च 'न द्विसंयुद्धोर्णि'ति निषेधेन

(१) मध्येऽप्यादा इति । मध्येऽप्यादा पूर्वोन्विधीन्वाचने नोत्तरान्
 इति तत्स्वरूपम् । मध्यवर्तिनोऽप्यादा पूर्वोपस्थितान् विधीनान् बाधत ननु
 पश्चादुपस्थितान् विधीनित्यर्थः । पूर्वोपस्थितावाधेनैराकाङ्क्षमत्वां वीतम् ।

सम्बुद्धौ नलोपाऽसम्भवाच्च नुमापत्तिव्यावृत्त्यर्थमचीत्यस्याऽऽय
श्यकत्वमिति धान्यम् सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वाऽभा
वादेय तत्र नुमोऽप्रवृत्ते । न च तथाऽपि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपर
त्यसम्भवात्प्राप्तनुम्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति धाच्यम् । न लुमता
ऽङ्गस्येयस्याऽनित्यत्व विना प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्ते । नचोत्तरार्धत्वेन
प्रापकत्वमन्तस्य न स्यादिति धाच्यम् । तथा सति लागवात्तस्यैव कर्त
व्ये इह करणे धेयर्थस्य स्पष्टत्वेन प्रापकत्वम्य युक्तत्वात् । एवञ्चा
भ्योक्तनिषेऽपराग्रस्याऽनित्यत्वप्रापतात्सम्बुद्धौ नुम्यावृत्त्यर्थमात्र
श्यकत्वेन स्वांशे धारितार्थमिति भावः । न चाऽनित्यत्वम्य सम्बुद्धि
गुणमात्रविषयकत्वे कथं प्रवृत्ते निर्गह इति धाच्यम् । लक्षणाऽनुरोध
त्वविदम्यपि तदभ्युपगमनेनेष्टसिद्धे । अत एव वैयादेनाऽपिमूलोक्त
रूपद्वयमङ्गीकृतमिति दिक् ।

रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति । प्रियतिखणौ प्रियतिसूणी ।
माप्योदाहरणमेवाऽत्र प्रमाणम् । अथवा 'न निख चतन्नि'ति प्राप
वात्सामान्यतो ताऽऽगमविषये गदेशप्रवृत्तिः, अत एव प्रियतिखणा
मित्यत्र नुट्, अथवा रादेशे ह्रस्वात्तस्माऽभावात्स न स्यादिति भावः ॥

ननु किञ्चिन्नात्र विभक्तिसमभिध्याहारे द्वि औ इति स्थितौ 'त्यदा
नीताम' इत्यधे टापि 'औट आप' इति श्यादेशे गुणे द्वे इति
सिद्धिरिति, अत्र (सनिपात) परिभाषया विभक्तिसन्निपातेन जायमा
नस्याऽत्रम्य टापूनास विभक्तिविजाते निमित्तत्वाऽभावेन टापोऽप्रऽ
वृत्त्या नेष्टरूपस्य सिद्धिरिति चेन्न । 'न यासयोरिति निर्देशेनोक्तपरि
भाषाया अप्रवृत्ते । नचाऽन्तररूपपरिभाषयाऽन्तररूपटापूहृष्ट्या बहिरङ्गा
ऽसिद्धत्वाद्वा न स्यादिति धाच्यम् । अस्या अयुक्तनिर्देशेनेवाऽनि
यत्वात् । न च (अङ्गुत्त) परिभाषया टाब् नेति धाच्यम् । 'द्वयारे
कस्य निर्धारणे' इत्यत्रैतन्निर्देशेन तदनित्यत्वेनाप्रवृत्ते । एवञ्च धा
धकाऽभावादुक्तगत्या रूपसिद्धिरित्याशयेनाह-द्वेस्त्वे सत्याविति ।

विभक्तौ-लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति-। विभक्तिनिमित्तके कार्ये
कर्त्तव्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमेति तदर्थः । अत्र घटघटा
ग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वमेव मूलमिति भावः ॥

ननु ह्यस्याप्येऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धाग्रिशब्दावयवभिन्नहस्ये
अर्थास्तस्य नदासन्नेत्यर्थं कथमनित्यमिति इत्यथ नदीसङ्गाप्राप्तिरित्या

शयेनाह—अस्तीति सिति । अत्र हेतुमाह—तत्सम्बद्धस्यैवाऽनुवृत्ते-
रिति । इयदुपलब्ध्या निसम्बद्धस्यैवाऽनुवृत्तेरित्यर्थः । अस्तीत्यत्र न
प्रसज्यप्रतिषेधो बाध्यमेदाद्यापत्ते ननु इयदुपलब्ध्या नाधित्येनाऽपि
हस्यस्य निषेधः कुता नत्याशङ्क्य समापत्ते—दीर्घस्यैवाऽप्य निषेधो
न तु हस्यस्येति । तत्र हस्यपदाऽभावादिति भावः ॥

मधीशब्दस्येति । वृत्तिफारादोनाम्भते प्रधाशब्दस्य तदीसमा
धिधौ पदान्तर-धियाऽपि स्थिरा-धुर्तमान्ध नित्यत्वात्तम् । अत एव
आप्यै प्रप्यै ब्राह्मण्यै इति (१) भाष्य सङ्गच्छत । अन्यथा कैयटाक नित्य
स्यात्वाभावात्तदसङ्गतं स्यात् । अतः—स्मादिपयाधेय यौ यू नित्यमिति
भाष्ये एवकारा मिश्रणम् नित्यमेवत्यस्य पदांतर धियाऽपीत्यर्थः ।
उक्तभाष्यप्रयोग न बहुब्राहि कयापत्ते, किन्तु आयायति प्रकृष्ट
प्रायतीति ध्युत्पत्ति, अस्याश्च ध्युत्पत्ता लिङ्गातराऽनभिधायकत्वा
ऽसम्भवेन नित्यस्यात्वाऽभावादुक्तभाष्यप्रयोगाऽनुपपत्ति, एतश्चाक
व्युत्पत्तिकस्य तुधीशब्दस्य लदमीशब्दयदेव रूपम्, वृत्तिफाराद्युक्त
नित्यत्वात्वादिति भावः । घस्तुतस्तत्तभाष्यप्रयोगे बहुब्रीहिरेव वस्तु न
वृत्ते प्राग् यस्य नदीत्य तदुत्तरपञ्कादेव कपो विधानात् अस्ताह
चर्यात् । ततश्च नित्यपदस्य रगारसिकाऽर्थत्यागेऽतिथिप्रवृष्टाऽर्थ
परत्वे प्रमाणाऽभावेन लिङ्गान्तराऽनभिधायकत्वं नित्यत्वात्त्वमित्यय
युक्तमिति कैयटमतम् । अस्मिन् मते नित्यत्वात्वाऽभावेन पुषदेव
रूपमित्यलम् ॥

ननु अशब्दस्योपलब्ध्या नित्येन समुदायम्याऽपि तत्स्थानित्वात्
नेयदुपलब्धि'ति निषेधेन तदीत्याऽप्राप्त्या सम्बोधने हस्यत्यत्र स्या
दित्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कते—कथं तर्हि, हे सुभ्रु इति । समापत्ते-प्रमाद
एवेति । अनप्रधानरूप एव प्रमादः । स च काये पुष्टिकरत्वेन गुण
प्येति बहव (२) (नञ्घटितमनित्यमिति) परिभाषया निषेधगात्राऽ
नित्यत्वयोधनाप्राप्त कथिदोष इति केचित् ॥

(१) भाष्यमिति । आप्यै प्रप्यै ब्राह्मण्यै, इत्यत्र नदीपञ्चानिषेधमाश
क्य यत्र नदीकाव्याग्रयेऽङ्गे—बाधकाऽपिनेयजद्विस्थितित्तत्रैव निषेध इति
समाधानपरमाप्पमित्यर्थः ॥

ननु 'एवाभ्या नोण समानपदे' इत्यतो एकारानुष्ठत्यैव सिद्धौ 'नकाजुत्तरपदे', इत्यत्र एग्रहण इत्यर्थम् । न च 'वा भावकर्णयोरि न्यम्माद्वाग्रहणाऽननुष्ठत्यर्थमस्तु तदिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्या देय निश्चयसिद्धे । अन्यथा 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेत्येव सिद्धौ तस्य स्पष्टमेव वेद्यम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—आरम्भ सामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धौ एग्रहण स्पष्टार्थमिति ॥

'न तिसृचतन्नि नि नामि दीर्घत्वप्रतिषेधज्ञापनेन टीयभाषा पपत्तौ न्यच्चादिगणे तिसृचतन्ना पाठो विफल एवेति 'हन्मेजन्त इत्यत्र कथं । इत्यजन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

अथाऽजन्तनपुसकलिङ्गप्रकरणम् ।

ननु 'अतोऽमि त्यत्र लाघवाय मित्येव छेद इति चेन्न । तथा सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपिचे ति दीर्घापत्ते । न च (सन्निपात) परिमाणयैव तत्र दीर्घव्यावृत्तिद्वितीयकत्रचो च 'आदे परस्ये'ति आदेरादेशेऽन्य मकारस्य सयोगात्तलोपे रूपमिष्ट सिद्धवत्येवेति वाक्यम् । सत्येव हे ज्ञानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपाऽनापत्ते । प्रत्ययलोपेन मकारमिसक्त प्रवृत्तिप्रत्ययसन्निपातविधातस्य आयमानत्वात् । परत्र सयोगान्तस्य क्लृप्त्य लोप इति व्याख्यानेन लोपाऽनापत्ते । अतो नाऽत्र मिति च्छेद कित्वमित्येव, अमिति छेदस्य मूत्रकाराऽभिप्रायविषयत्वादेव, ज्ञानेत्यादौ मलोपाऽर्थ हेकतरदित्यत्र सम्बुद्धिलोपाऽर्थश्चाङ्गाक्षेप व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये न तु मिति छेद उक्त इति भाष्यविरुद्धकल्पना नाभ्युपगम्येति दिष्टम् ॥

ननु हे ज्ञान सु इति स्थितौ परराजत्सम्बुद्धिलोप बाधित्वा सोर मादेशे 'अमि पूर्व' इति पूर्वरूपत्वे च जाते सम्बुद्धेर्हस्याऽन्ताङ्गात्परत्वा ऽभावेन लोपो न स्यादिति चेन्न । पूर्वाऽन्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टेऽङ्गत्वसत्त्वात् । न चैवमपि पूर्वरूपत्वेनाऽमोऽकारस्याऽपहारात्सम्बुद्धे रङ्गात्परत्वाऽसम्भावेन लोपो न स्यादिति वाच्यम् । अमोऽकारस्या ऽपहारेऽप्युत्तरीत्या तद्विशिष्टेऽङ्गत्वसत्त्वाद्ग्रन्थात्ताङ्गात्परो य सम्बुद्धययवो हलित्यर्थकरणेन सम्बुद्धेरङ्गात्परत्वाऽभावेऽपि तदवयवस्य हलो मकारस्य तथात्वेन लोपस्य सुलभत्वादित्याशयेनाऽऽह—
पृष्ठस्यादिति हन्मात्रलोप इति ॥

ननु षडङ्गादेशस्थोऽङ्गादेशेन नान्येनाऽपि वा हेतुतरवित्यस्यो
पपत्तां हित्यरण्यमर्थमियाशयः समाधत्ते—द्वर्तुमत्तादिति । अय
म्भाय अदादेश 'प्रथमयोरिति' पूर्णसवर्णदीर्घाऽऽपत्तिः, दादेशे तु
ह्रस्वापरघञ् 'पट्टह्रस्वादि'ति गम्बुद्धिनोपापत्तिश्च स्यादिति
द्वित्कण्यमाप्रक्षयः कृतः तु तस्मिन्प्रवृत्त्यकारस्य लाघे च दीर्घलापयो
रापत्तिरिति दिक् ॥

ननु अजरशब्दात्सुप्रत्यये तस्याऽमादेशोऽजर इति स्थितान्
जातिपन्थाज्जरतादौ स्यादिति सन्देहे समाधानमाह—सन्निपात
परिभाषया न जरसिति । आकारात्तन्निपातेन जायमानस्याऽमा
देशस्य जरमाऽऽदेशाद्वागोक्तसन्निपातविघातकत्वञ्चोच्यते मुपजोष्य
। आरोधान् जरमादेशेन स्थाप्य पयः सन्निपातविघात इति भाष्य ॥

अनु अजरशब्दाज्जसि तस्य द्यादेशोऽजर इति स्थितौ नुमजर
सादेशयो प्राप्तौ षत्तरस्य प्रवृत्तिरिति सन्देहस्य जायमानादाह—
परसाज्जरसि कृते क्लृप्तत्वाद्यमिति । 'विप्रतिषेध सूत्रे पराब्द
स्येष्ट्याधिधर्मिष्वकाशत्वञ्च' पूर्वविप्रतिषेधेन विमर्शयादेशस्यैवेत्ये
तत्सर्वं निर्जरशब्द प्रागुपपादितमेवेत्यलमत्र तदुपपादनेनेति दिक् ॥

वस्तुतस्तु-प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थमिति । अपम्भाय 'पदप्र
इति सूत्रे प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थम्, प्रकारेण—दसादृश्यम्, साद
र्यञ्च, तद्विभक्त्ये सति तद्वतभूया धर्मवत्त्वम् । तथा च, शसादिभिर्ज्ञे
शमादिसदृश-प्रत्यये पदाग्रादेश इत्यर्थः सम्पन्नः । शसादिसादृश्य
सुत्पत्तेरैव प्राश ॥ न तु पदत्वेन तथा सति 'हृदयस्य हृत्तेर' त्यादर्वैगर्थ्या
पक्षे । शमादिपदत्वञ्च न—'नुमते'त्यस्यऽनित्यत्वाद्वाच्यम् । एवं
व्याख्यानेन मासपञ्चया उपाया इति भाष्यप्रयोगे उत्पन्नयेत् मास
शब्दस्य मासित्यादेशापपत्तिः सुलभयेति । च लुम्पेदप्रत्ययः कृत्ये
तुल्यममनसोऽपि । समो वा हिततयोर्मासस्य पश्चित्युद्धृष्टा ॥ इत्यने
नैव सिद्धावित प्रकारार्थप्रभृतिग्रहणेनेति वाच्यम् । ल्युङ्-त उत्तरपदे
तेन विधानादयम्भयादिगणे पाठेन 'अयस्मात्प्राद्यादीनि ह्यन्ति' इति भस
त्रया पदसङ्ग बाधेन पञ्चमस्योत्तरपदत्वाऽभावात्तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

ननु 'पदप्र' इति सूत्रे 'जीपै'द्युन्दसीत्यतश्चन्द्रोग्रहणाऽनुवृत्त्या
द्युन्दस्यैव पदाग्रादेशणामा लोके पदाद्यदेशः कथमिति चेत् । माट्टि-
शरद्विदुर्दोदरन्तेवेत्यस्य सिद्ध्यर्थं 'अपाभिरित्यत्र (मासश्चेन्दसो)

ति चार्त्तिकेन छन्दोग्रहणाऽनुवृत्त्यावश्यकत्वादन्त्यछन्दोग्रहणाऽप्युच-
र्त्तनेनैव पदम् । इत्यत्रापि छन्दसि विधानलाभे तत्र शोषश्छन्दसीत्य-
ऽतोऽनुवृत्त छन्दोग्रहणं व्यर्थं सत्त्वापयति लोकेऽपि कचित्पदाद्यादेशा-
भवन्तीति ज्ञापनेन सिद्धेरित्याशयेन पक्षिमिमामवतारयति—पदम्
इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवृत्तिरिति तथापीत्यादि ॥

— ननु धिय पाति यत्कुलमिति विग्रहे श्रोत्रशब्दाच्चानर्थक्यवचने
इयि ङकारस्येत्य लोपे च 'इय्ये' इति यादेशे 'सुपि चे'ति दीर्घे
धोपायेति मिथ्याति । अत्र यकारे पूर्वस्य भगत् 'आतो धातो इत्या-
कारलोप कुतोनेति' चेत् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा हि,
अत्रजातीयमुपजाव्य जायमानस्य यादशस्य भसद्वाद्वा तज्जातीया-
ऽऽकारत्रिधातनिमित्तस्य न स्यादुपजीव्यविरोधात् । उपजाव्यविरोधो-
न न्याय्य इत्युक्तत्वात् । न च रामाये यत्र सुपि चेति दीर्घार्थमुक्तपरि-
भाषाऽनित्यत्वाऽभ्युपगमादिहाऽपि तदप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् ।
कष्टायेति निर्देशेन दीर्घ तदप्रवृत्तापि लोपे तदप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वा-
वित्पभिप्रायेणाह—अत्र सन्निपातपरिभाषया आतो धातोरित्याका-
रलोपो नेति ॥

✓ ननु धारिश्वात्सम्बुद्धोक्तवचने सौ तस्य 'पङ्क्त्यादि'ति लोपे
तस्य प्रत्ययलक्षणं प्रवृत्ते परवात् 'ह्रस्वस्य गुण' इति प्राप्तगुणस्य
न लुमताङ्गस्येति निषेधे हेतुवशात् ननु हेतुवारे इति तथा च, हे त्रपोदे
त्रपु इति भाष्याद्वाहरणासङ्गत्यापत्तिर्दुर्वारंति पूर्वपक्षप्रादुर्भावे समा-
धत्ते—न-लुमतेत्यस्याऽनित्यत्वादिति । अयम्मात्र अस्याऽनित्यत्वे
कोऽपि विभक्त्यावित्यत्राऽचिग्रहणमेव ज्ञापकम् तथाहि, 'हलादौ
नुमभावायैव सूत्रे तद्ग्रहणं स च नुमभावस्तद्ग्रहणं विनाऽप्युप-
पन्नं हलादौ सत्यपि नुमि लोपेन तद्व्यावृत्ते । न च सम्बुद्धो 'न
डित्सम्बुद्धोरिति' निषेधेन नलोपाभावाच्चकारश्चरणापत्तिवारणार्थं
मर्चात्यस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । न लुमतेति
निषेधस्य जागरूकत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभावेन विभक्तिपरत्वाऽभावाच्च
तत्र नुमोऽप्राप्तावतद्व्यावृत्त्यर्थं कृतस्याऽचोत्यस्य वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वस्य
सुस्थत्वात् । नचोत्तराऽर्थत्वेन तस्य ज्ञापकत्वासम्भवं एवेति वाच्यम् ।
ज्ञापकत्वमेव कर्तुमुचितत्वेनेह वरणे वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । एवञ्चो

नतिपेधसूत्रस्याऽनित्यत्वेऽचिप्रहणस्य ज्ञापकस्य युक्तमेव । तथा च, अनिरयत्यपरे तदप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धिपरत्याहुतेः हे पारे इत्यपि साधु सत्येव प्रयासमन्तरैर्गोतभाध्यप्रयोगोपपत्तिरित्यल पक्षधितेन ॥

तु भाषितपुरस्त्रेयस्य भाषित पुमान्येन शब्देनेत्यर्थकरणेऽना दिशब्दे तत्तत्त्वेऽपि पीलुशब्देनाऽपि पुंसो भाषितत्वात्तत्र पुषद्भाषाणि प्रयत्नोदुर्गारत्नागाभाषित पुमायसिप्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे इति यद्वा ग्रीहि । प्रत्यासत्त्या भाषणमियया स्वरणान्येनाक्षितशब्दश्च ज्ञापितेन समागाऽपुर्वाकः समागाऽर्थश्च गृह्यते, ततोऽशादित्यादयि भाषित पुस्क इति, स फरितमाह—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । तत्रञ्च धाच्य त्वे सति धाच्यवृत्तित्वे सति यात्र्योपस्थितीयप्रकारत्वाधयत्तम् एक सिप्रवृत्तिनिमित्तं भाषितपुस्कस्य शब्दस्य पुंरद्भाष इति तदर्थं यस्य शब्दस्य पुनपुसकयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुषत्प्रमिति एव्यंयसि तोऽर्थ । तथा च, अनादिशब्दस्य पुंसि लोय चाऽऽरोपिताऽऽदित्य प्रवृत्तिनिमित्तमेकमेवेति भवत्येव पुषत्प्रम । पीलुशब्दस्य तु वृत्त वृत्तत्रयाव्यजाति प्रवृत्तिनिमित्त फलत्रयाव्यजाति प्रवृत्तिनिमित्त मित्युभयत्रैकजातेस्तत्त्वाऽभावेन न पुवरामि-यभिप्रेत्याह—पीलुने अत्र न पुरत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति ॥

तनु प्ररि आमिति स्थितायच्परत्येन प्राप्तनुम बाधित्या नुमान रेति नुटि ततो हत्परत्वात् (एषदेशनिवृत्त) न्यायेन शयो हलीत्याचे प्रराणामिति भाषय । अभ्यायम्माय नुणनिमित्तोभूतहस्योयसन्नि पातो दीर्घेणाऽवश्य विनाश्य इति सन्निपातपरिभाषाया अविषयत्वे नाऽप्रवृत्त्याऽऽत्ये बाधयऽभावाद्युक्तमेवोक्तं रूप सामान्यतो नुट्यिपये उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति तद्भाष । तच्च रामाणामित्यत्र नामीत्यनेन नुणनिमित्तहम्वसन्निपातविधातस्याऽश्व जायमानत्वा दुक्तपरिभाषाऽविषयत्वेन सुपि चेति दीर्घे कथमुक्तपरिभाषाप्रवृत्ति रिति धाच्यम् । नामीति दीर्घेण नित्यत्वात् सुपिचेति दीर्घस्य धाघे नाऽप्रवृत्त्याऽऽत्येकत्वेनोक्तपरिभाषयेव तदप्रवृत्तिक पनादिति । पर मेतदाशय 'आचलोप इत्यत्र धातुभाष्यकैयटविरोधादुपेत्य, तत्र हि अम-शकारोच्चारणाभावे नाचलोप इति न्यासे यज्ञानामित्यत्र दीर्घनलोपयो ग्राभा धत्वाचलोप इत्युक्तम्भाष्ये । सामान्यापेक्षज्ञा

पो नु मलोपापेक्षया सुपिचेति दीर्घस्य परत्वादस्यैव प्रवृत्तौ तद-
मङ्गत न्यादिति मामीति दीर्घं कर्त्तव्यम् । एषोक्तपरिभाषाऽनित्यत्व-
नान्यत्रेन्यरुचे 'कष्टाये'ति निर्देशेनाऽनित्यायाः सन्निपातपरिभाषा-
या सुपिचेति दावेऽप्रवृत्तिवत्पनेऽपि सामान्यतो दीर्घेऽप्रवृत्तिवत्प-
नाया न किमपि विनिगमकमित्यरुचेष्टाह-वस्तुतस्तु, प्ररीणामिति ।
इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गा ॥ ५

अथ हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

{ ननु 'दादेधानोघ' इत्यत्र भाष्ये धुगित्यत्र ढत्वमाशङ्क्याऽप्याह-
त्येन समाधाय, अथवा एष घद्यामि होढोऽदादेरिति ततो धातोर्घ-
इति दादेरिति घतते नेति निरुक्तमित्युक्तम् । एषञ्चाऽदाविधातुहका-
रस्य ढन्यपिधानेनेऽदादिधातुहकारस्य घट्टसिद्धौ भाष्यरूपाऽनुवृ-
त्तस्य आदिपदस्योत्तरयोगे फलान्तराऽभावेन सामर्थ्यादादिपदमाप-
देशिकत्रादित्प्रधुपलक्षकमित्यभिप्रायेण फलिताऽर्थमाह-उपदेश इति
न च दान्तिभिन्नधातुहकारस्य ढत्वमित्यर्थकस्य होढोऽदादेरिति न्यास-
स्याऽभ्युपगमे धडित्यादौ दान्तित्वेन तद्विश्रत्वाऽभावाद्दृष्टानापत्ति-
रिति वाच्यम् । 'घा दृहमुहे'ति सूत्रे धाप्रणहस्य समुच्चयार्थकत्वेन
ढस्याऽनुवृत्तौ तद्विज्ञानाऽदोषात् न चैवमपि दादित्त्वेन दामलिङि-
न्यत्र ढवन्न न्यादादिभिन्नधातुहस्यैव तद्विधानादिति वाच्यम् । उक्त-
रयोगे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्प्रवत ण्व ग्रहणेन पूर्वयोगेऽप्यर्ग-
ऽधिकाराऽनुरोधात्तादृशस्यैवाऽदादिघट्टकदादिपदस्य ग्रहणेन नदुप-
पत्ते । उक्तव्याख्यानलघोपदेशपदग्रहणे किमफलमित्याह-उपदेश-
किमिति । (१) अ-याप्त्यति-याप्तिदोषव्यावृत्त्यर्थमाश्रय्यकमुपदजपदम् ।
नया हि, अधागित्यत्राऽङागमे दादित्याऽभावादुक्तं ने-पद्याति,
दामलिङित्यत्र दादित्वेन घट्ट स्यादित्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु सम्मतिरिति सामनाधिकरणये घयधिकरणयमन्याथ्यमिति
सिद्धान्तः, तथा च लाघवात्सामानाधिकरण्या-त्रयस्याऽभ्युपगम ए-
षाज्ञो यो धातुर्भणन्तस्तदययस्य प्रशो भविष्यर्थे गङ्गादित्यादौ भय-

(१) अ याप्तीति । लभ्ये लभ्यताऽगमनम-याप्ति अन्वय लभ्यतागमनमिति

व्याप्ति ।

भावो न स्यात्तस्याऽनेकाच्चादिनि वैयधिकरण्याऽन्वय एव युक्त
इत्याशयेनाह—एकाचो धातोरिति ॥

भ्रूतीति निवृत्तम् । एवोर्गहणसामर्थ्यादिति ॥ न च धुग्भ्या
धुत्वित्यादौ भ्रूभावाय भ्रूतीत्यस्यावश्यकत्वेन मूलोक्तमसमीचा
मिति वाच्यम् । पदान्ते इत्येव तत्र तदुपपत्ते । न च धुवुधिष्वे इत्यत्र
भ्रूभावनिवृत्त्यर्थं ध्वमो भ्रूतीति विशेषणम्याऽऽवश्यकत्वेन निवृत्त
मित्युक्तिरसंगतेति वाच्यम् । इदो ध्वमययउराऽभावेऽपि भ्रूभावनि
मित्तध्वशब्दानवयवत्वादेकाच्चाध्वशब्दयोरिदो व्यवधानेन स्वत एव
अपभावाऽप्राप्त्या दोषाऽभावेन भ्रूतीति विशेषणम्यानावश्यकत्वेन
मूलोक्तस्य सुसंगतेरिति भावः ।

ननु ह्रहर्घत्वे धात्ववयवमेकाज्जुप द्रु इति उघिति च तत्राऽऽद्यो
न भ्रूतोऽन्त्ये न घश्च द्रुघिति तु नाऽवयव इति अपभायो न स्यादि
त्यत आह—(१) व्यपदेशिप्रज्ञावेनेति । एकस्मिन्नसहाये व्यपदे
शिना मुख्यव्ययहारवता नुत्यो व्यपदेशो भवताति तदर्थः ।

ननु धुगित्यादे प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वाऽभावेन तत्कार्यं भ्रूभा
यो न स्यादिति चेन्न । 'अत्रसन्नस्य चाऽधातोरिति सूत्रेऽधातोरिति
निषेधसामर्थ्येनाऽप्रधानक्रियावाचकस्यापि धातुत्वयोधनेन तदुपपत्ते
न च (२) (धातोर्द्वयमात्रकार्यं तत्प्रत्यये) इति परिभाषया धातुश
ब्दमुच्चार्य विहितप्रत्यये एव तत्कार्यविधानादिहाऽनधात्वेन धातु
कार्यज्ञ स्यादिति वाच्यम् । भ्रूभावनस्य धातुकार्यस्य पदातनिमि
त्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्ते । प्रत्यये परे धा
तोर्द्वयमात्रकार्यं धातुशब्दमुच्चार्य विहितप्रत्यये एव भवताति परि
भाषाऽर्थ इति भावः । अत एव 'नष्टद्वयप्रशानि ति सूत्रेऽप्रशान्प्रहणं
चरितार्थम्, अन्यथा 'भो नो धातोरि' त्यत्राप्युक्तपरिभाषा प्रवृत्तौ नत्वा
प्राप्त्या सन्नासम्भवेन नष्टावृत्त्यन्तर्ग्रहण व्यर्थमेव स्यात् । न चो

(१) व्यपदेशिवदिति । व्यपदेशिप्रज्ञायेऽप्रातिपदिकत्वेन परिभाषास्व

पम् । पूर्वसूत्रादिनिरिकथोऽप्यत्र कतय पृथग्योग्यकरणमस्या शङ्कम् ।

(२) धातारिति । धातोर्द्वयमात्रकार्यं तत्र धातुविहित प्रत्यये

भवतीत्यर्थः । अत्र औपनिषद्वयसम्प्रविधानमस्या शङ्कम् ।

क्तपरिभाषाप्रवृत्तौ सुधियाप्रित्यादाधियङ् न स्यादाप्रित्यस्य धातु
सशब्दनन प्रिहितप्रत्ययानामादिति धान्यम् । वस्तुत इयटाऽङ्गस्यै
धान्यमानन्त्येन धातोर्भावेनातपरिभाषाऽप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ननु 'बहध्वे'ति सूत्रे 'उन्दसि सह' इत्यतश्चन्द्रो ग्रहणाऽनुवृत्त्या
बहेरपि छन्दस्येव लिङ्प्रधानेन लोके विश्वग्राहशब्दस्य कथं प्रयोग
इत्यत आह—छन्दस्येव शिवरिति पक्षे तु शिजन्ताद्विजिति । शिज
न्ताद्विश्वशब्दपूर्वकाढाहेर्विचि लितापे ताक्षेपि विश्वग्राहशब्दप्रयोग
उपपन्न इति भावः । नचाऽङ्गभससाऽऽक्षिप्तप्रत्ययेन चाहो विशेषणेना
जादिप्रत्ययपरकाऽव्ययहितपूर्वस्य चाह सम्प्रसारणमिष्ये लिलोप
स्य स्थानिग्रहेन व्ययधानात्सम्प्रसारणं न स्यादिति धान्यम् । त्रिच
क्षिपापलक्षकत्वेन षो लुप्त न स्थानिवदिति स्थानिग्रहनिषेधेनाऽद्वौ
पात् । न चोक्तस्थानिवत्तन्निषेधवचनस्य सकृच्चितविषयत्वेन षो
विधिं प्रति न स्थानिग्रहितस्य क्षिप्शब्दसशब्दनेन प्रिहितप्रिधावेव
प्रवृत्त्यभ्युपगमनं धन्यादिभ्यो विहिने किति सम्प्रसारणमिति 'अचि
सुपीत्यस्य व्याख्यानेन शिजन्तात्क्षिपोऽप्रिहितत्वेन निषेधाऽप्राप्त्या
स्थानिग्रहस्य दुवारत्वाव्ययधानेन सम्प्रसारणं न स्यादिति धान्यम् ।
'विभाषा पूर्वादि'ति सूत्रेभाष्ये प्रष्टोह आगमनं प्रष्टवाङ्कृत्यमिति ला
क्षिकविग्रहयाम्य प्रष्टोह इति प्रयोगान्गर्जनेन लोकेऽपि वचिणिग्रहिते
कटपनेनोक्तपक्षेत्यांगादिति दिक् ॥

ननु सामान्यविहितस्य व्यापकविषयताकस्याऽऽमोऽपेक्षया नुमो
प्रिषेपप्रिहितत्वेन व्याप्यविषयकत्वात्तत्राश्रयमूलकेन (१) (येननाप्राप्ति)
न्यायेन नुमाऽऽमो बाधे पुनरामोऽप्राप्त्याऽनङ्गानिति एव सम्बन्धने
नुमाऽमो बाधेन हे अनङ्गमिति च तोषपद्येतेत्याशङ्क्य समाधत्ते—
आदित्यधिकारादिति । 'आच्छीनद्योर्नुमि'त्यतस्तदनुवर्त्तनावनङ्ग
हशब्दाऽन्यावर्णात्परो नुमित्यर्थेऽम उपजीव्यत्वाच्च तत् प्राङ्नुम
प्राप्तिरिति न कश्चिदोषः, उपजाव्योपजीवकयोर्गर्भ्यवाचकमात्रो न
भवति यथा पितुरुत्पन्नं पुत्रं पितर न हन्यात् एव पिता पुत्र न
हन्यादिति भावः ॥

(१) येन नेति । येन नाप्राप्ते यो विधिराच्यत ननस्य न प्रो भवतीति

यावन्मूलम् ।

ननु आङ्गानियन् नकारस्य न्त्युतो नेत्याशयः समाधत्ते—
 नुम्विधिसामर्थ्याद्रियुम्वस्विति दत्तं नेति । विधानसामर्थ्याद्विहृ-
 तं ननु पुमा मयं न भवितव्यं नु विहृतेऽ, अन्यथा विधानस्य नैरथ-
 यापत्तेः । नकारस्य दत्त्वेऽऽशयमेव पुमा विहृतत्वापत्तिरिति न दत्त-
 मिति भावः । न च विधानमामर्थ्याग्रमो दत्तव्याग्लेऽनङ्घ्रास्तत्रेत्यत्रा-
 ऽपि कथानापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोपदेशार्थव्याऽभावात् । य विधि-
 प्रत्युपदेशऽनर्थकः स विधिर्वायते यस्य नु विधेनिमित्तमासीदा-
 भ्यत इति । न च प्रति नुम्विधेरनर्थकत्वेन पुमा दत्तव्याधो जान, न च
 प्रति पुमा निमित्तत्वेन न तत्र न्यायः इति भावः ॥

इदं अनङ्घ्रिमिति । न च सम्बुद्धिलोपऽदृश्यं प्राप्तेऽम आरम्भा-
 दमाऽपवादोदना सम्बुद्धिलोपवाधेर्न न द्विपदे सम्बुद्धिलोपा न
 स्यात् । न च विषयभेदे वाच्यवाचकभावाऽभावेन नोक्तदोष इति
 मत्तम् । विषयभेदेऽप्यचिरदेशस्य नुपपत्त्यादिति सत्तमे भाष्ये
 शङ्कितमिति चेन्न । प्रत्यक्षलोपविधायकशास्त्रं प्रत्ययाऽनुपपत्तेरेषा-
 ऽप्यापदानेनाऽपवादस्य वाच्यमिति भावः ॥

ननु सुधारित्यन स्थानिवत्त्वेन मोर्हल परत्वाद्धट्यायिनि लापो
 दुषा इति सन्देहः निरुचयति—अन्विधित्वेन स्थानिवद्भावा-
 द्दण्डपारित्यमुलोपो नेति । अतिरिक्तव्यञ्जने पञ्चमीसमासस्या-
 ऽऽधयेणाल्ल परस्य त्रिधा न स्थानिवदित्यर्थे स्थानिवत्त्वनिषेधात्
 दोष इति भावः ॥

ननु एतापेक्षया द्वित्वस्य परत्वेन पूव द्वित्वे तता एतत्वे एतत्
 द्वित्वमिति मूलात्तमयुक्तमिति चेन्न । 'पूवप्रासिद्धिमित्यनेन पूर्वत्र
 क्तव्ये परस्याऽसिद्धयर्थोचनाएतद्वृष्ट्या द्वित्वस्याऽसिद्धत्वेन
 प्राक् एतत्त्वस्यैव प्रवृत्ते न च (१) पूवप्रासिद्धीयमद्वित्वे इति परिभा-
 षया द्वित्वमिदं प्राप्य क्तव्ये उक्तशाराप्रवृत्तेर्निर्णीतत्वेन प्रवृत्ते
 द्वित्वस्यैव क्तव्यत्वात्तद्वत्प्रवृत्तो परत्वादद्वित्वे प्राक् प्रदर्शितदोषस्य
 तादृशस्यमेवेति वाच्यम् । सर्वेने यत्र त्रियकारवरूपसिद्धयर्थ

(१) पूवप्रासिद्धीयमिति—द्विबन्धे पूर्वत्र क्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः ।
 पूवप्रासिद्धमित्यविचारभयं शास्त्रमस्या सिद्धम् । यत्र च सिद्धप्रासिद्धयर्थो फल-
 १. एतत्त्वस्याऽप्यतिरिक्तं बोध्यम् ।

मात्रशक्तेन द्वित्वे परसम्बन्धस्य सिद्धवृत्तान्तम् इति वार्तिकेनोक्त
परिभाषाया वार्तिकित्वेऽप्रवृत्तिकत्वात्, अन्यथा द्वित्वं प्रत्युक्तप
रिभाषया पूर्वत्रेत्यस्याऽप्राप्ते परसम्बन्धस्य सिद्धत्वेन द्वित्वे कृते भाष्यो
क्तप्रयोगोपपत्तायुक्तवार्तिक स्पष्टमेव व्यर्थं स्यादेतच्च द्वित्वे
कर्त्तव्येऽपि पूर्वत्राऽसिद्धमित्यस्य प्रवृत्तो द्वित्वस्याऽसिद्धत्वेन एतत्
म्येव प्रवृत्तायुक्तदोषाऽभावात् । न च वाक् वाक् इति भाष्योदाहर
णोपपत्तये वार्तिकित्वेऽप्युक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरावश्यकी अन्यथा पूर्वत्रेत्य
नन चत्वात्प्रागस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चत्वं पूर्वत्र गन्धवशापेक्षि । न च
खरिचेत्यनेन पूर्वगम्य चत्वं तत्सिद्धिरिति वान्यम् । अत्रान्न चत्वं
स्यासिद्धत्वेन खरपरत्वाऽभावाच्चत्वाऽप्राप्त्या गन्धवशाऽऽपत्तेर्दुर्वार
त्वात् । न च कस्य द्वित्वेऽप्यवसाने चत्वंस्याऽसिद्धत्वाद्भकारे भृशि
परे पूर्वस्य अश्वत्वे उक्तवत्त्वे चत्वाऽभावाद्भकारे दुर्गारमिति
वाच्यम् । 'नमुने' इतिषत्पूर्वत्राऽसिद्धायमित्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि
प्रत्यासत्त्या द्वित्वाऽऽध्यस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वनेत्यथेऽत्रान्न
चत्वंस्याऽसिद्धत्वाऽभावेन भृशपरत्वाऽभावात्पूर्वककारस्य अश्वत्वा
ऽनापत्त्या गन्धवशाऽऽपत्तिरूपदोषस्य विलयापत्तेः । एतच्च प्रवृत्तप्र
त्ययस्य कथं सगतिरिति चेन्न । द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यदसिद्धं द्वित्वं त्व
सिद्धमेवेत्युक्तपरिभाषाऽर्थकरणेन द्वित्वात्प्राङ्गत्वे ततो द्वित्वे
तत्तन्मतेरिति भावः ॥५॥

ननु 'पट् चतुर्भ्यश्चे'ति सूत्रे (१)(गीणमुख्य) न्यायेन मुख्यार्थवा
चकचतुर्गुणस्यैव ग्रहणात्प्रियचतुर्गुणस्य गीणत्वेनाऽग्रहणाद्युक्तं
न स्यादित्याशयेनाऽऽह—गीणत्वे तु नुट् नेप्यत इति । केचित्तु सूत्रे
बहुवचननिर्देशसामर्थ्याद्बहुवचनार्थकस्यैव चतुर्गुणस्य ग्रहणादेक
वचनार्थवाचकस्य तस्याऽग्रहणेन नुट् नेति वदन्ति तत्र, बहुवचननि
र्देशस्य लाघवाद्यत्वेन तस्मादुक्तकल्पनाया कर्त्तुमशक्यत्वादित्यलम् ।

ननु कमलशब्दाच्चत्वरिति तदाऽऽचष्टे इति शिचि, इष्टवद्भावेन
दिलोपे तत कर्त्तरि क्विपि 'ख रनिर्डी'ति शिलोपे तत प्रातिपदि
कत्वेन सौरुत्पत्तौ तस्य 'हृड्यादि'ति लोपे कमलिति सिद्ध्यति
अत्र अक्ष परसिद्धित्यत्र पञ्चमीसमासाभ्यन्तरोपनिर्लोपयो
पानिवस्येन सोर्हल्परत्वाऽभावात्लोपो न स्यादिति चेन्न । पूर्वत्रा

(१) गीणमुख्येति । गीणमुख्ययोर्मुख्ये काप मप्रत्यय इति

ऽमिन्ने तन्निष्पन्नाऽदायादिति मायः । यन्नुतस्तु न हि यदास्ता पदे
ऽण सति, ननु स्वापमसि कस्य हर्मिनि त्वत्सुखमभाप्यान् भा
भागा इति त्वत्सुखमाप्यस्यैव देयुर्गम्येन कृण्व कम्मिन्पादेनभि
धानमशेषादिति दिक् ॥

ननु कथं तदप्राप्तमोक्षदुष्टयोः सुपि पूर्वोत्तरयोः सापेक्षं
लाभयोः स्थानियश्चेन व्यपघातात्तराऽनाऽऽपत्तिरिति चेत् । पूर्वं
प्राऽपत्तिदे न स्थानियदिति न निषेधेन तदपपत्तेरित्याशयेनाऽऽह—
पर्वं कथं लिखति ॥

ननु 'न्यदादा'गम इत्यस्यास्यदादेर्निष्पत्त्यर्थं त्वदादीनामिम
स्य स्यादित्यर्थेनैवपमिच्छा 'विम क' इत्यत्र ककारोच्चारणविकृतम् ।
न च न्यदादिप्रयुक्तवाक्यस्य द्विपत्यन्तागमेधेष्टयेन विमस्तद्वहिर्भूत
स्याऽऽपत्तिप्रयोगो नोपपद्येतेति वाच्यम् । हे प्राक् विम पाठनयोपपत्ते
न च इम इत्यस्य यत्प्रोभिर्दिष्टाऽन्ताऽन्त्यपरिमाणोपस्थितान्तरस्य स्या
दशापत्तिरिति वाच्यम् । नान्यथेऽलोऽत्यत्रिधिरित्येन तन्निषेधान् ।
न च हे प्राक् विम पाठाऽभ्युपगमे न च कश्चेत्येकशेषे विम शेषापत्ति
रिति वाच्यम् । साकचकाश्चित्रिघातपरिमाणप्रामाण्येनैकशेष न्यदा
दीना द्विपत्यन्तागमिति नियमस्य बाधार्त्तादशययोगानभिधानाच्च ।
न च 'युतिहोरि'त्यागर्थं विम ककारोच्चारणमयथेन कान्तेनैव त्वयश्च
यणापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रा 'युतिहोरिति न्यायेनैव निर्वाहान् । न च
'वातो'त्यर्थं ककारोच्चारणम यथामदायाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र
प्राप्तीनिन्यासेनैवाशेषात् । यत्र च व्ययमेव ककारोच्चारणमित्याशङ्का
समाधत्ते—शकचसहितस्याऽप्ययमादेश इति । अर्थं ककाराणा
रणप्रापयति साकेचकस्य विम कादश इति अथवाऽकजिघृक्षिष्ट
स्य तस्येव आदश कक इत्यापद्येत यथा न्यासे तु साकचकस्याऽपि
तस्य (१) (तमध्यपतिते) न्यायेन किमप्यन्वारसुलभ यथादश इति
भाय । न च भिन्नसोत्पन्नाऽकचि विन्नन प्राप्नोति निदिश्यमानप
रिभाषयेत्याशङ्क्याऽतरकृत्वादिभ्ये तनोऽकजिति भाष्यात्साकचक
स्य निर्दिश्यमानवाऽभावाद्यध्यायासंऽपि कथमादेश इति वाच्यम् ।
विम क इत्यस्याऽऽपत्त्या एवेनाऽकजहितस्य द्विनायेन साकचकस्या
देश इति कैयटात्समाधानेनाऽऽदेशस्य सौलभ्यादिति भावः ।

(१) तमध्यपतितेति । तमध्यपतितस्तत्प्रवृत्तेश्चकते इति तन्मध्यपत्त्यम् ।

यस्तुतस्तु अश्वि धित्व न प्राप्नोतीति भाष्यस्य अश्वचरत्तक धित्व
न प्राप्नोति, निर्दिश्यमानपग्निभाषया सम्पूर्णस्य न्यादित्याशयः, अत
एव 'अनाऽप्यक' इत्यत्राऽकोरिति चरितार्थम्, अन्यथा तन्मध्यपतित
न्यायगृहीतस्यानिर्दिश्यमानत्वेनवादेशाऽप्राप्तौ तस्य स्पष्टमेव वेद्यर्थ
मित्यलम् ॥

ननु इदं न इति स्थितिं न्यायाऽऽदेशात्पत्त्वादनादेश (१) (सकृ
द्वगति) न्यायेन पुन स्मायादेशो न न्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—
नित्यत्वान्देः स्म इति । (२) एताऽऽतप्रसङ्गिनो विधेनित्यत्वेन स्मायादे
शस्याऽनाऽदेशे कृतेऽएते च प्राप्या नित्यत्वाद्नादेश बाधित्वा स्माया
देश एव जात न चाऽनादेशस्याऽप्युत्तरूपनित्यत्वस्य सत्त्वाद्यमेव पुनो
नेति वाच्यम् । लस्याऽनुरोधेन बाधनाऽबाधितकृताऽतप्रसङ्गित्वरूप
नित्यत्वेन्याऽभ्युपगमात् । 'अनाऽप्यक' इत्यस्य 'हलि लोप' इत्यनेन
बाधेनाऽतथात्वादिति भावः ॥

तनु अनुनासत्प्रविधानेनैव त्वाद्यत्वे हलि लोपेनाऽऽभ्यामित्यादि
समीहितरूपोपपत्ताजलमश्वि गौनेयाशस्य समाधत्ते—अश्वचन
सारुक्काऽर्थमिति । जित्वादफज्जिशिष्टस्याऽऽदेश इति भावः ।
न च 'त्यदावीनाम' इत्येतद्विहिताऽकारस्याऽकारविधाननामध्यादेः
सर्वादेशत्वसिद्धौ शिक्कग ध्यर्थमेवेति वाच्यम् । अकारविधानसाम
र्थ्यात्सर्वादेशस्तुपिचेति दीर्घाऽभाजस्यापि प्रापनसम्भवात् । प्वञ्च
स्पष्टार्थमेवाऽशप्रणमिति भावः । केचित्त अनुदात्तस्यार्थमेवाऽकार
विधानमिति सन्नेह बाधस्यार्थमशप्रणमिति घटति । यस्तुतस्तु अश्व
इति प्रश्लेषादकारद्वयविधाननामन्यान्सर्वाऽऽदेश उमिजावशप्रण
ध्यर्थमेवेति बोध्यम् ॥

नलोप, राजेति । ननु राजानि यस्य प्रत्ययलक्षणं सुचन्
त्यात्पदत्वेऽपि तेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्यय इति नियमेन
प्रातिपदित्वाऽभावाज्जलोपो न स्यात्प्रातिपदिकसङ्गत्वात्पद नदन्त
नकारस्यैव लोपविधानादिति चेत् । अप्रत्यय इत्यत्रे पर्युदासात्प्र
त्ययान्तभिगस्य प्रत्ययान्तमदृशस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थं यथोद्देशपक्षे
माकृता प्रातिपदिकसंज्ञामादाय नलोपोपपत्तेः । न च कार्यकालपक्षे

(१) सकृद्वतीति । सकृद्वती विप्रतिपद्यद्वाधित तद्वाधितमेवेति
स्यम्पम् ।

(२) एतादृतेति । तदुक्तं बह्विभूतानामसङ्गमाग्रणापि नियतानि ।

तान्धर्म्यमेवोक्तदापस्येति वाच्यम् । व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतर
पक्षेण लभ्यसिद्धावितरपक्षेण दोषदानस्य भाष्ये काऽप्यनुपन्यासात् ।
न चाप्रत्यय इत्यत्र प्रसज्येप्रतिषेधाऽऽश्रयणे प्रत्ययान्तस्य प्रतिपदि
कत्वाऽविधानादत्र पक्ष लापेनैव जातनिवृत्तेरपि घत्तु शक्यत्वोक्त-
त्वापो द्युवार एवेति वाच्यम् । 'न डि मम्भुजयोरिति निषेधसामर्थ्या
प्रत्ययलन्तेन प्रत्ययात्तरमादाय न निषेधप्रवृत्तिरिति शपनेनाऽ
दोषादिति भावः ॥ १

ननु राजज्झज्जाच्छ्रुतिं लशब्देति शस्येत्वे 'यन्निभमिति
भत्वे 'अहोपोऽन' इत्यहोप राजन् असित्युत्पायाम् 'अच पर
सिन्नि त्वत्र पञ्चमासमासाऽश्रयणादरत्नापस्य स्यादित्यनेन 'यवधा
नाच्छ्रुत्वाऽप्राप्तौ राज इति न सिद्धेदित्यत आह—नचाहोपः
स्थानिवदिति । पूयत्राऽसिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिधरनिषेधात्
श्रुत्वाऽनाऽऽपत्तिरिति भावः । न च पञ्चाऽध्यायस्थ बाहुऊठि ति
मूदस्थाद्ग्रहणेन आपितयाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे श्रुत्य कर्त्त-ये
षहिरङ्गाऽहोपम्याऽसिद्धत्यत्रोचनात्पूर्वात्तस्य श्रुत्वाऽनाऽऽपत्तिरूप
दोषस्य तादृशस्थमेवेति वाच्यम् । यथादेशपक्षे उक्तपरिभाषाम्प्रति
श्रुत्यविधायकशास्त्रस्याऽसिद्धत्वाऽन्तरङ्गशास्त्राऽभावेन प्रतिपाद्याऽ
भावापरिभाषाऽप्रवृत्ते, तथा च श्रुत्ये कस्याऽपि 'यवधानरूप
प्रतिषेधकस्याऽसत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिः सुलभः । न च काव्यकाल
पक्षे विधिशास्त्रप्रदेशे काव्यार्थं परिभाषाऽपकर्षणादस्या उक्तशास्त्र
दशस्पत्रादिमात्रप्रत्यन्तरङ्गशास्त्राऽसिद्धत्वाऽभावेन परिभाषाप्रवृत्तौ
बाधकाऽभावात्पूर्वोक्तदोषस्तद्व्यस्य एवेति वाच्यम् । एकतरपक्षेण
लभ्यसिद्धौ पक्षाऽन्तरमवलम्ब्य दोषदानस्य भाष्ये काऽप्यनाऽऽश्रय-
णात् । घस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेऽप्युक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरुक्तत्वा
च्चेति दिक् ॥

ननु प्रतिदिवन् शब्दाच्छ्रुतिं शस्येत्वे भत्वे अहोपे प्रतिदिवन्
अम् इति स्थितौ पञ्चमासमासाऽश्रयणादत्र परसिन्निति स्थानिव
त्वादिकारस्योपघात्वाऽऽभावाद्धलि चति दीर्घाऽप्राप्तौ प्रतिदीर्घ इती
एरूपस्य सिद्धिर्न स्यादिति स देह जाते समाधानमाह—नचाहो-
पस्य स्थानिवत्त्वमिति । 'न पदात्'सूत्रेण दीर्घविधौ कर्त्त-ये स्थानि
वत्त्वनिषेधादीर्घे इष्टप्रयोगसिद्धिः, न चाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गेदीर्घे

कर्तव्ये घहिरक्षाऽज्ञापम्याऽसिद्धत्वेन पूर्वोक्तदोषस्य तादृश्यमिति वाच्यम् । यथादेशपक्षे पाष्ठीमुक्तपरिभाषाप्रति दीर्घस्याऽसिद्धत्वा दन्तरक्षाभावेन प्रतिपाद्यम्याऽसत्त्वात्परिभाषाया अप्राप्तेरिति भावः ॥

ननु वृषत्र इत्यत्र (?) (अन्तरस्येति न्यायेन 'अ'पुत्रस्येत्यस्य 'ह'तेरिति स्येत्यधिकत्वेन निर्णीतत्वात् 'एकाञ्चुत्तरपद' इत्यनेन प्राप्त एत्ववारणाऽसम्भवाण्यत्र दुर्धारमेवेत्याशङ्क्यामाह—योगविभाग सामर्थ्यादिति । ह'तेरत्पूर्वस्येत्येकेनेव योगा एत्वसिद्धा पृथग्यो गकरणसामर्थ्यादुक्तम्याय यधिरस्याऽत्पूर्वस्येत्यननाऽत्र प्रवृत्तियोग्य एत्वविधायकशास्त्रमात्रस्य बाधात्र एत्वम् । नचाऽकारस्य तापेऽत्पूर्वत्वाऽभावात्कथं निषेध इति वाच्यम् । पूर्वम्माष्ठिधिरिति पञ्च-मांसमासाऽऽश्रयणात्स्थानियत्वेन निषेधप्राप्ते सुलभत्वात् । तचाऽज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्र कथमिति वाच्यम् । नकारे परे कुत्रविधानसामर्थ्यादज्ञोपस्य स्थानियत्वाऽभावबोधनादिति भावः ॥

यत्तु वृषत्र इत्यादौ एकैकिक एत्व माधवेनोक्तमिति । अस्या यमभिप्रायं भस्त्रायांमज्ञोपेऽल्वधित्वेन स्थानियत्वाऽभावादुक्त रूपदस्याऽनन्तत्वात् 'एकाञ्चुत्तरपदे' इत्यस्याऽप्राप्त्या 'प्रातिपदिकान्त' नुम्भिभक्तिषु चेत्यस्य प्रवृत्तौ रूपद्वयमिति—तद्भाष्यविरुद्धमिति । (कुत्रवाये हादेशे एत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) किम्प्रयोजनं वृषत्र स्त्रुम प्राधानि ह'तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यमभवतीति भाष्य उक्तम् भाष्यवार्त्तिकयोर्णत्वाऽभावे तात्पर्येण एत्वे तु रूपद एव विरोध इति भावः । न च सूत्रस्ये प्रघनाघन इत्यत्र एत्व तदस्ये तन्न न्यादिति वाच्यम् । अत्पूर्वग्रहणस्य हस्यानिककथनाऽभावाच्च ह'तेरुपलक्षणत्वे नाऽदोषात् । अत एव योगविभागमूलकवार्त्तिके प्रत्याख्यातेऽपि फलभेदो नेति दिक् ॥

ननु मघयन्शब्दात्सौ 'मघया बहुलमिति' मकारस्य प्रादेशे 'उगिदचामि'ति नुमि 'हल्ङ्यावि'ति सुलोपे 'सयोगान्तस्ये'ति तकारलोपे मघयमिति स्थितौ सयोगात्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नान्तत्वाऽभावादीर्घो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—इह दीर्घे कर्त्तव्ये इति । मघया बहुलमेतत्सूत्रस्थबहुलग्रहणेन दीर्घे कर्त्तव्ये सयोगान्तलोपो नास्ति इति करपनादुक्तदोषाऽवकाशो नेति

(?) अन्तरस्येति । अन्तरस्य विविधो भवति प्रतिषेधो वेति न्याय्यमस्त्वम् ।

समाधातुर्भिप्राय । बहुलग्रहणस्याऽनेकार्थकत्वेन विपरोक्षमि-
यमस्यापि सम्भवात्तेन मूलोक्तनियम एव कल्पनीय इत्यत्र प्रमाण
दर्शयितुमाह—तथा च बहुलत्वादिभिर्यादि । अयमभाष उक्तसूत्रेण
महाशता चन्द्रप्रत्ययाऽयुगाऽऽगमघकारिणां न मघया मघयाना
दित्यादि धनार्थकमघशब्दान्मनुषि मकारस्य वकाराऽऽदये 'अन्वय-
स्तम्भे'ति शीर्षे मघशब्द मघयताविभक्त्यादि च द्विविधरूपमित्य-
न्वसाध्य मघया बहुलमिति सूत्र कथं प्रत्याख्यातवान् । एवं च
बहुलग्रहणनाऽमिडस्याऽभाषस्याऽवतपनादारम्भे मघयन् प्रत्याख्यान
मघयानिनि पलभेदस्य स्पष्टत्वेन प्रत्याख्यानानामकृति स्यात्, फलैक्यं
प्रत्याख्यान सम्भवेति । तु पलभेद इति भाष्यात् । तथा च बहुलग्रह-
णेन तथा कल्पनीय यथा फलभेदो न स्यात् । अतएव (१) अर्थेण
स्तम्भेनश्चेति श्लोकवार्तिके सहच्युते, जनेन च मघयनशब्दस्य
श्लोकऽनभिधान बोध्यम् । बहुलग्रहणेन तथा कल्पनाया प्रमाणात्तर-
कविप्रयोग दर्शयितुमाह—हविर्यत्तितीत्यादि ॥

ननु 'अ सम्प्रसारणमित्यत सम्प्रसारणपदाऽनुबृत्त्येव सिद्धा-
यतत्सूत्रस्य सम्प्रसारणपदस्य सामर्थ्यात्सम्प्रसारणमात्रनिपेधकत्वेन
दूरस्थस्याऽपि श्रवणेत्यस्य व्यथो लिटीत्यस्य च निषेध । न च ।
सम्प्रसारणमित्यत सम्प्रसारणपदस्य व्यथो लिटीत्यत्राऽनुबृत्त्याव्य-
धि-यधिप्रभृतिधाता चरिताद्यत्वेन युन इत्यत्र प्राक्कृतस्य मघणदी-
र्घरूपैकादेशस्याऽच परमिति स्थानित्वादुकारेण व्यवधानात्म-
+ सम्प्रसारणपरत्याऽभावेन निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । व्यथोऽभ्या-
सस्य सम्प्रसारण स्यात् तु वकारस्येत्यर्थेन व्यथो लिटि न य-
इति न्यासेनैव सिद्धौ सम्प्रसारणग्रहणस्य युन इत्यत्र वकारस्य सम्प्र-
सारणनिषेधकत्वेनैव धारिताध्यस्य वक्तव्य वेत्यवधानाऽप्येतन्निषेध-
प्रवृत्तेरङ्गीकारात् 'युनस्तिरिति निर्देशाच्चेत्याऽऽशयेनाह—इति वकार-
स्य नेलमिति ॥ न च कोऽर्थकानपत्ते श्रवणेत्यत्रोपस्थितस्येव्यण-
सम्प्रसारणमित्यस्य निर्देकवाक्यतयाऽन्वय भसन्नानिमत्तस्य यणाऽ-
न्वयेन यवाराद्यजादिकप्रत्ययाऽधिस्वाद्यसर्वनामस्थानपरकाऽयव

(१) अर्थेणस्तम्भेनश्चेति । अर्थस्तम्भेनश्च न तिथ्य छान्दस हि-
ता । मनुष्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदशनादिति श्लोकवार्तिकस्वरूपम् ।

हितपूर्वत्वमिति शिष्टस्य यण सम्प्रसारणमित्यर्थे (१) (येन नाव्यवधानं)
न्यायेन पूर्वस्य सम्प्रसारणाऽप्राप्त्या व्यर्थमेव सूत्रमिदमिति वाच्यम् ।
उक्तपक्षेऽपि सङ्गासन्नाया प्राप्यभेदेनैव सम्प्रसारणस्योक्तत्वेन सम्प्रसा-
रणविधायकेषु यण-इत्यस्याऽसत्त्वेन निमित्तस्य यणाऽन्यथेनाऽ
दोषात् । अत्रेति निषेधशास्त्रमपि क्षापक बोध्यम् । न

ननु यून इत्यत्र सङ्घट्टप्रवृत्तौ चोभयो सम्प्रसारणे आने निषेधो
व्यर्थः, किञ्चोकारस्य दोष वृत्तेऽनतिरिधाप्रति निषेधेन स्थानितया
ऽप्राप्त्या सम्प्रसारणापरत्वेन निषेधशास्त्रप्राप्तिरेव । किञ्च (लक्ष्ये
लक्षण सङ्घट्टेय प्रवर्तते) इति न्यायेन वकारस्य सम्प्रसारणविधानेन
चरितार्थस्य व्युत्पत्त्यस्य पुनरप्राप्तिप्रोक्तत्वेन निषेधशास्त्र सर्वथा
व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यण, पूर्व
सम्प्रसारणमिति । एतस्मादेव क्षापकादीर्घस्याऽपि स्थानितत्वेन
सम्प्रसारणापरत्वे निषेध सुक्तम एतदारम्भसामर्थ्यादिव परस्मि
न्निति स्थानितत्वेन न व्यवधानशङ्कालेगोऽपि । न च लक्ष्ये लक्षणान्या
येन पूर्वस्याऽप्राप्तौ व्यर्थमेवेति निषेधशास्त्रमिति वाच्यम् । कार्यार्थ +
यवर्णभेदेन लक्ष्यभेदादुक्त-यायस्याऽप्रियत्वेनाऽप्रवृत्त्या तस्याऽऽव-
श्यकत्वात् । यमुद्दिश्य पूर्वं प्रवृत्तिस्तमुद्दिश्यैव पुन प्रवृत्तौ त-याय
यन्निपयतादिति भावः ॥

ननु अनञ्ज विमित्यस्य सन्नेऽस्मादिनिष्युदात्तेन साप्राप्ताय
नवेति प्रत्युदाहरणमनुपपन्नमिति चेन्न । तस्य यज्यन्शब्दसदृशोऽ
नञ् शब्दा व्याप्य इत्यत्र तात्पर्यादित्याशयेनाह—अनञ् किम् ।
अनवेति ॥

ननु 'पथिमभ्युमुत्तामादि'ति सूत्रे आन्तित्यत्र निगुनासिकाऽऽ-
कारोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्याऽनणीय विधीयमानेऽपि प्रवृत्त्युपग-
मेन सप्रवृत्त्याप्रकारस्याऽऽन्तरतम्यादनुनासिक न्यात् । न च तपर
स्तत्कालस्येत्यत्राणुदित्सूत्राप्रत्ययपदाऽनुवृत्त्याऽविधीयमान एव त
त्प्रवृत्त्या न वञ्चिहोष इति वाच्यम् । तत्राऽप्रत्ययपदाऽनुवृत्तौ विनिग-
मनान्निर्देहेन अपम्य तादवस्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—या आ

(१) येन नाव्यवधानेति । येननाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि इति
व्यवधानम् ।

दिति प्रश्नेपेति । अत्र प्रश्नेपेणाऽऽकारविधानान्तराऽऽदेशः, नाऽऽशङ्कनीयम्, विशेष्यविशेषणभावेनायथाङ्गेनात्वाऽभावात् । प्रश्नेपेण शुद्धाया एवाऽऽध्यत्तेर्निधानाऽनुनासिक । न च (भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने)ति परिभाषया सवर्णग्रहणनिषेधादोपाऽभावेन प्रश्नेपा नावश्यक इति याच्यम् । भाष्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्येष पाठादतोऽएत्वाऽभावात्निषेधाऽप्राप्त्या सवर्णग्रहणस्य दुर्यारत्त्येन तद्व्याजस्य प्रश्नेपस्याऽऽवश्यकतादिति प्राश्न । यस्तु तन्नु भाष्यऽणुरहिताया एवोत्तपरिभाषाया पाठेनाऽस्या गुणाऽभेदकत्वेन जातिगोराऽणुद्वित्वेण तपरगृहेण च प्राप्तसवर्णग्रहणस्य निषेधकत्वेनाऽदापात् । अनुनासिकाऽऽकारविधानस्यैवैष्टरे प्रक्रिया लाघवाय तस्योच्चारणोपे निरनुनासिकाऽऽकारविधानेन शुद्धाऽऽद्यत्तेर्निषेधनिमित्त्युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

शतानि सहस्राणीति । ननु शतानीत्यनुपपन्नं विशयाद्या सर्वकत्वे इत्यनुशासनादिति चेन्न । एवमपेणाऽनेकशतबोधतापर्वकत्वात् । न च वृत्ते नुमि नातत्वेन यद्व्याप्तिमत्तेर्नुगिति याच्यम् । सर्वनामसंस्थानसन्निपातेन वृत्तस्य नुमस्त्वसन्निपातविघातकतुगुपपादकत्वेन यद्व्यवसाया अपि सर्वनामस्थानसन्निपातविघातकरेण (सन्निपात) परिभाषया तदनिमित्तत्वबोधनात् । कुम्भकारेभ्यो गगरकारेभ्य इत्यत्राऽध्ययसंज्ञाकारणपरभाष्यप्रामाण्यापरम्परसन्निपातविघातःऽप्युक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्वाकारादिति भावः ॥

ननु 'रायो हली'त्यतो हलीत्यस्याऽपकर्षाद्व्याख्यायात्विधानेनाद्यावित्यत्राऽऽद्यव्यादित्यत आह—अष्टम्य इति वक्तव्य इति । आत्वस्य लक्षणयशसम्पन्नत्वे हि वैकल्पिकत्वेन लाघवाद्बन्धवदितपय निर्देष्टव्ये एताऽऽत्वाऽनुकरणं व्यापयति क्वचिदजादायप्यात्वमिति भावः । द्वार्घातादएन पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेत्यर्थके 'अएनो दीघादि'ति सूत्रे द्वार्घग्रहणं व्यापयति वैकल्पिकमिदमात्रमिति, तथाहि, दीर्घाऽतादेवाऽएन परस्या असर्वनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वाय दीर्घग्रहणं तिष्ठति, आत्वस्य नित्यत्वे तु दीर्घग्रहणाऽभावेऽपि हस्यातादएन परस्या उक्तविभक्तेरुदात्तत्वाऽप्राप्त्या दीर्घग्रहणं स्पष्टमेव व्यर्थं स्यादिति दिक् ॥

ननु प्रियाएन् शब्दाच्छसि शस्येत्ते लोपे च वृत्तं भवत्यऽल्लोपे

प्रियाएन अस् इति स्थितौ टकारयोगे नकारस्य प्लुत्व कुतो नेत्यत
 आह—इह पूर्वस्मादपीति । अच परस्मिन्निनि सूत्रे पूर्वविधायि
 न्यत्र पूर्वस्माद्विधि पूर्वविधिरिति पञ्चमोसमासाऽऽश्रयणादल्लोपस्य
 स्थानिवद्वायादकारेण व्यग्रधानात्प्लुत्येति । न च (पूर्वत्राऽसिद्धेन
 स्थानिवदि) ति स्थानिवत्प्रतिपधादुक्तद्वोपस्यवत् एवेति वाच्यम् ।
 मयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि विधिषु कर्त्तव्यप्लुतयचनस्य न प्रवृत्तिरि
 यर्थके (नस्य दोष मयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि) इति चास्तिवन लोपे
 कर्त्तव्ये तन्प्रवृत्तिद्योचनेनादायात् । न च तस्य दोष इति चास्तिके
 प्रतिपन्नोक्तलकारस्य ग्रहणं ननु लाक्षणिकस्य प्लुत्यनिष्पन्नमेति
 वाच्यम् । तत्र लक्षणकारग्रहणे प्रमाणाऽभावात् । मूर्द्धन्यपदानुन
 र्त्तनेनैव सिद्धौ स्याद्व्यामिश्रतत्वेणकारस्य भाष्यरुना प्रत्याख्यातत्वेन
 प्रतिपन्नोक्तत्वाऽलाभाच्चेति भावः । ननु—स्याभ्यामित्येनद्वारम्भसाम
 ष्यापञ्चमोसमासस्याऽनिर्वात्तेन स्थानिवद्वाऽमात्रात्प्लुत्यापत्तिर्दु
 र्यग्येत्यत आह—कार्यकालपक्ष इति । कार्यकाले तु ना कार्यने
 न्यस्यविधि प्राप्यते इति कार्यकालपक्षशङ्क्यार्थः । अत्र पक्षे सप्रदेश
 त्रिभिश्चात्मेण कार्यहेतोरुपप्लव्या परिभाषाया पृथगेव वाक्यार्थ
 वाधो भवति न तु विधिशास्त्रेण सहेति त्रिवेकः । एवञ्च प्रकृतं प्लु
 त्रिधातयश्चात्मेणाऽन्तरपरिभाषाऽपक्षपात्तया तस्याऽन्तरकृत्य
 बाधनेन नत्र कर्त्तव्ये तदपेक्षया बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाच्च
 प्लुत्यमिति दिक् ॥

ननु 'युजेरसमासे' इत्यनेनाऽसमास एव जुमो विधानेन लोप
 पदे 'वो कुरि'ति कुत्वेनेव सिद्धत्वात्किं निविचि च न कोऽपि विशेष
 इत्यत आह—निरपपदाद्युजे' किञ्चित्ति ॥

ननु 'मृजिदशोर्भक्त्यमविति'ति सूत्रे रज्जुसूत्रभ्यामिति भाष्य
 प्रयोगात्कार्म्यच् सूत्रे उपपत्त्याम्यनोति प्रयोगाच्च 'विप्रत्ययस्य कु'
 इति कुत्वान्ने यागयोगाऽऽह—इह सजियज्यो' कुत्वेनेति प्रीवे व
 च्यत इति ।

परिमृदिति । नन्यत्र 'मृजेधृदिरिति कुतो न धृदिरिति चेन्न ।
 उक्तमूत्राण धानुविहितप्रत्यये परे धृद्विधानेन (धातोर्दृढ्यमान कार्य
 तत्प्रत्यये) इति परिभाषयाऽपि सुबन्निमित्तकधृद्वेगप्रामे । न च किनो

घातारिहित-तत्र तन्निमित्तिका वृद्धिद्वयमिति धार्यम् । इति चेन्न
निवधाननिमित्तिकाया अपि वृद्धेरप्राप्तेऽपि दिक् ॥ -

[illegible]

तु न्य स्त्रा षा स्त्री इत्यत्र मपथ्यतस्य द्वादादेशयो हृतया
लौपन इकारादिभ्यो न्य अम् अह अमित्यवस्था परमपि पूर्वकप
नाधित्वाऽपरनिमित्तक्यना न्तरङ्गत्वाद्वाप्य स्यात् । न च युष्मदस्म
दोरनिङ्गतातिप्रया विहितस्य टापोऽप्राप्तिरेवेति वाच्यम् । (शिरो
मुङ्गुन्विधिभ्या युष्मत्स्मदाविभक्तयाऽऽदेशा पूर्वेतिप्रतिषेधेन) नि
शास्त्रिकप्रामाण्येन तयोर्लिङ्गस्वप्रतातरिति चेन्न । शेष इति पष्ठमर्थे
सप्तमी तत्र न मपथ्यता ह्येवस्याऽद्वयस्य लोप इत्यर्थऽद्व इत्यस्य
लोपेनाऽद्वतत्वाऽभावाद्वाऽऽपत्तेरयोगात् । अथवा, आत्मयत्तयो
रपवादत्वेन तन्निमित्तोपरविभक्त्या लोपप्रसक्तौ शेषग्रहणस्य धैर्य-
व्याऽऽपत्तेरिति भावः । धस्तुतस्तु अत्यलोपपत्तं न सिद्धात् ,
अत एव नद्याऽऽदेशा हलादिस्त्वानि युष्मदस्मादोर्नादेशे इति
सूत्रस्य भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । एतेनाभ्यमादेशस्यैव न्याय्यत्वमु-
क्तम् । तथा च प्रकृते दागपत्तिस्तद्वस्थवेति चेदुच्यते, अन्तरङ्ग
परिभाषया टाप प्राग तदङ्गत्वाद्दागुणे इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति न
तदापत्तिरिति विक्र ॥ १८

ननु युष्मन्नुदादस्मन्नुदाच्च प्रथमाद्वितीययोऽपि न श्रौतस्य
 'हे प्रथमयोरम् इत्यमि युवाऽऽवां द्विवचने' इति तमेण युवाऽऽवा
 ऽऽनेने युवाम् श्रावामित्यनयामपर्थन्ताऽधिकार िगऽपि सिद्धौ
 व्यर्थमेवाऽधिकारसप्तमित्याऽऽत्येनऽऽद्वेते- मपर्थन्तस्य । किमि-
 ति । समाधत्ते-साकचकस्य मा भूदिति । अत्र तन्मत्र ऽभावेऽ
 कच्चिगिष्ठस्यापि युष्मन्नाऽस्मद्वाऽऽदश युवकामाऽऽवकामित्यनयान

सिद्धिरित्याऽऽवश्यकतदिति भावः । ननु ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे प्राग्वज्जन्यत्र तु सुबन्तस्य ये प्रागित्यस्य त्वयके त्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणत्वादिहाऽप्यत्र प्रागादेशे तत सुबन्तस्य दे पूर्वमपचि कृते प्रयोगद्वयसिद्धिः सुलभैवेति नेदमधिकारसूत्रस्य प्रयाजनमित्यरुचेराह—त्या, म्येति । अत्रोक्ताऽधिनारसूत्राऽभावे समुदायस्याऽऽदेशे 'योऽचो न्यनेनाऽकारस्य यत्वे नेष्टप्रयोगसिद्धि रित्याऽऽवश्यकतदिति भावः । नचत्राऽप्यजादौ विभक्तावकार स्येत्वमित्यर्थकेन 'अच्चे' इति न्यासनेवोक्तप्रयोगोपपत्तौ व्यर्थमेतत् दित्यरुचेराह—युवकाभ्याम् । आवकाभ्यामिति । अत्रोक्तनिय मवलेनाऽन्तरङ्गत्वात्सर्वनाम्नष्टे प्राग्वज्जन्यत्र ततश्चाऽऽदेशे नाक्तप्रयो- गसिद्धिरिति तदाऽऽवश्यकमिति दिक् ॥

ननु अत्यलोपपक्षे जसोऽमादेशेऽपि तस्य स्यान्निग्राधन जस् बुद्ध्या 'जस् शीति श्यादेशो दुर्वार इत्याऽऽशङ्कते—इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जस् शी प्राप्त इति । समाधत्ते— अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवतीति । अयम्भावः, (अङ्गवृत्ते पुनरुत्पादविधि) इति परिभाषास्वरूपम् । अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्त निष्पन्न यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्ता प्रवृ- त्तावधिधानं भवतीत्यर्थः, तथा च अङ्गाऽधिकारवृत्ते कार्येऽपि सति पुनरन्यस्याङ्गाधिकारवृत्तकार्यस्य श्यादेशस्य न विधानमिति न दोषः । इयं परिभाषा 'ज्यादादीयस' इत्यादिधानेन प्रापिता, अय- धेकारलोपेन 'अष्टस्तात्रधातुकयोरिति दीर्घेण च ज्यायानिति सिद्धाद्यादिधानं स्पष्टमेव व्यर्थं म्यात् । ननु 'द्वयोरित्यादिनिर्देशे नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्किञ्चाऽङ्गोद्देश्यकार्यं पुनरङ्गोद्देश्य- कार्थान्तर्यकरणदुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्ते । किञ्चाऽस्या लभ्यसि व्यर्थंभाष्येनाप्यनाश्रयणाच्च श्याऽऽदेशाऽऽपत्तिस्तदवस्थेयेत्यत आह—'दे प्रथमयोरिति' । 'दे प्रथमयोरम् शसो नेति सहितापाठ इति भावः, नातस्सयोगात्तलोपे भूतप्रहणाऽनुवृत्त्याऽपि दोषः । यस्तुतस्तु, न प्रश्लेषेणाऽपि निर्वाहस्तस्य भाष्येऽदर्शनादेवञ्च (सन्नि- पात) परिभाषयेयोक्ताऽऽपत्तिप्रारणमिति न कश्चिदप्य इति दिक् ॥

ननु 'भ्यसो भ्यमिति सूत्रे भाष्ये भ्यम् अभ्यम्याऽऽदेश इति नान्दं यदि भ्यमाऽऽदेशस्तदा 'शेषे लोप' इत्यतलोपे पत्य

अथाऽभ्यमाऽऽदेशे शेषे लोपदिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिर्यत्र प्रा
 प्राप्तीयुक्त्या यथेच्छमिति तथास्त्वित्युक्त्या नदाह—आद्यं शेषं लोप
 म्याऽन्त्यलोपस्य परेति । अत्र पक्षे 'यमागद्वनीयम्, अङ्गुत्ताप
 रिगाययैव नगारगात् । अस्या अतित्यत्वे तु सगितातपरिभाषयैव
 चारणीयम् । अभ्यमाऽऽदेशस्तु टिलापपणऽन्त्यलोपपक्षे च साधु
 न तु वक्षिष्याम । 'चाऽन्त्यलोपपक्षेऽप्याराधारगुणसामर्थ्यात्पररूप
 व्याधित्या नवत्तदीयाऽऽपत्तिरिति वक्ष्यम् । अप्याराधारगस्यैतद्विनि
 यस्या अपरिभाष्येन सामर्थ्यात्पररूपताऽवश्येन परत्यादस्यैव
 प्रवृत्ते । नचाऽङ्गुत्तापपरिभाषयैव दाद्यव्यापृतावभ्यमिचयाऽपारो
 धारणायधमिति चाप्यम् । तस्योपपरिभाषाऽनित्यव्यापनार्थत्वेन
 स्वाप्याम् । नचाऽन्त्यलोपपक्षे 'दकाऽदेशे उदात्तेनोदात्त इत्यनेन
 शुष्मभ्यमित्यत्र शुष्मोत्तराऽपारस्यादात्तस्थ टिलापपक्षे तु, अभ्यमो
 ऽऽुदात्तयेन शुष्मात्तराऽपारस्याऽऽुदात्तत्वमिति फलमेव इति
 ज्ञाप्यम् । यत्राऽऽुदात्ते पक्षे परे उदात्तो सुप्यते स चर्ग उदात्त इत्य
 ध्वनं 'अनुदात्तस्य च यथाऽऽत्ताप इत्यनेन तस्योपान्तत्वमर्थ
 विधानेन फलमेवाऽभावादिति न्यि ॥

१२ आकमाऽऽदेशात्पृथग्मनादशब्देन 'यत्तस्य प्रात्या शेषे लाप
 इत्यस्य यत्यनिमित्ततरनिमित्ताऽपेक्षितत्वेनाऽत्यलोपाऽप्राप्तावयवता
 न्नात्वाऽभावात्सुडागमाऽप्रसक्त्या साम इति समुद्रनिर्देशो व्यर्थ
 सूत्राऽसगतिश्चेत्याऽऽशक्य समाधत्ते—भाविनं सुटो निवृत्त्यर्थं
 समुद्रनिर्देश इति । आकमि शेषे लोपे वृत्तऽकारान्तात्वात्प्राप्त
 स्यैत्यर्थः । अयम्भाष, यथाऽऽर्द्धधातुकविषये 'अस्तेभूर्दित्यनेन भूम
 योगोऽस्तेरप्रयोगो धोयते, एव साम प्रसक्ते आकमित्यनेन सुडा
 मोरयत्तमप्रयोगो धोष्यते, यद्यपि आम् दशाया साम इति स्थानि
 नाऽसत्त्वेन प्रवृत्ताऽदेशाऽप्राप्त्या यत्वेऽन्त्यलोपाऽप्राप्ता सुटोऽसम्भ
 वेन सर्वथा साम इति स्थानिस्वरूपाऽसिद्धिरेव तथापि भाविनं सुट
 निवृत्तयितुं समुद्रनिर्देशसामर्थ्यादाभ्येव साम्याऽऽलोपेणोक्त्या
 निस्वरूपस्य सिद्धात्तादादेशप्रवृत्तौ स्थानिषत्वेन साम्प्रस्यैवाऽऽनय
 नाश्रत्याऽऽम्बस्येति न सुडागमाऽपत्तिरिति । यत्त साम इत्यत्र
 तत्रेणाऽऽमोऽपि सत्तात्तस्य पूर्वमाकमि ततोऽन्त्यलोपेऽप्यारात्त या
 त्मुद्रि तस्याऽप्याकमि न काऽप्यनुपपत्तिरिति केचित्तन् । तत्राऽन

अथ णे गौग्वान् । केचिच्च 'आम आकमि,त्येव सिद्धे' सकारोच्चारण
व्यर्थमिति सदेहे, पङ्क्तिमिमामवतारयन्ति—भाविनःसुटो निवृ
त्त्यर्थमिति । आकम स्थानियद्वागदाम्बुद्धौ प्राप्तसुटो ध्यावृत्त्यर्थ
मुक्तनिर्देशः । साम आकमादेशे तु स्थानियत्त्वेन साम्प्रमेव नाऽऽम्प्र
मिति न । कश्चिदोप । धस्तुत, 'आमो ङाकमिति न्यासे आम
स्थाने ङाकमिधानादित्याहिलोपेनेष्टसिद्धावलमेतदाऽऽयासेनेति ।
नचाऽऽकमि । दीर्घोच्चारणम्यर्थमकारोच्चारणसामर्थ्येन पररूपस्य
पादादिति चेन्न । अकारोच्चारणम्येतन्नित्यस्या चरितार्थत्वादित्यलम् ॥

'युगधी द्विचक्षणे' 'त्वमावेक्यचक्षणे' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैक
वचनशब्दयोरर्थपरत्वं न तु प्रत्ययपरत्वमिति तत्फलं प्रदर्शयति—
समस्यमान इत्पादिना । एकत्ववाचिनीति । द्वित्वैकत्रयिणिष्ठधा-
चिनीत्यर्थः । समासार्थ इति । मुख्यविशेष्यमित्यर्थः । अन्यसंख्या-
युक्तश्चेदिति । युष्मदाद्यर्थगतसत्येतरसत्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥

ननु 'युष्मदस्मदोः चैष्टीचतुधा'ति सूत्रेऽपदादाधित्यधिकारो
व्यर्थः । पंचात्परयोर्युष्मदस्मदो पण्ड्यादित्रिंशिष्टयोरानागित्याऽऽ
देशौ स्त इत्यर्थेनैव सिद्धेरित्यागयेन गङ्गने—अपदादौ किमिति ।
समाधत्ते—वेदैश्चोपैरिति । उक्तसूत्रेऽपरादाधि यस्याऽभावेऽत्र
पूर्वाऽन्तर्गतावेनेकाऽऽदेशस्य पूर्वपदत्वादेकदेशविहितन्यायेन सा
नित्यस्य द्वितीयाऽऽताऽस्मन्ब्रूतात्वदादेश स्यात् त सत्रे तु नोक्त
दोषोऽपरादाद्यविद्यमानत्वादिति भावः । आदेशे सति न कृप्य
सबदाऽधत्तिति' पादादित्वाऽपत्योपजीव्यविरोधाभादेश इति केचित्
स्मान्निवस्योपाददौ विद्यमानत्वादादेश, सत्यादेशऽपदादित्यस्य
विघात पादादित्यस्य चाऽऽपत्तिरिति स्पष्ट एवोपजीव्यविरोध इति
दिक् ॥

ननु तर्गत्या पण्ड्याद्यन्तानामेवदेशा भविष्यन्ति स्थग्रहण व्यर्थ
मिति सदेहादाह—स्थग्रहणान्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति । अत्र
स्थग्रहोऽहोनी वर्तते यथा समये तिष्ठसुग्रीव मा घालिपयमवगा-
नाय सङ्गृहीत पथा येन घाली हतो गत इति रामायणश्लोके समय
मा हासीरित्यर्थः । व्याधानुरिति ॥

स्थग्रहणस्य फलमाह—नेह युष्मत्पुनो व्रवीतीति । अत्र विभ-
क्तेरध्वयणाभाऽऽदेश प्रत्ययलक्षणनाऽपि नादेशापत्तिः । अनेन ,

तिङ्प्रत्ययपि घस्तुतस्तदभावात् । स्थग्रहणसामर्थ्याद्घस्तुतस्तत्सरं
 ण्वाऽऽदशविधानादिति भावः । एकतिङ्वाक्यमिति । तिङ्पदेन
 तिङन्त गृह्यत । एक 'तिङ्'त यस्येति बहुव्रीहिः । एकतिङ्'तघटित
 प्राक्यमित्यर्थः । तेन पचतीत्येतमाश्रयस्य न वाक्यत्वम् । इदं स्वशास्त्रे
 कार्योपयोग्यस्याकथ्यत्वतस्तत्र, तेन न पश्य मृगो धावतात्यादार
 यानि । घस्तुतम्बु एकतिङ्'न्तायनिष्ठमुत्पयिशेयताकषोभ
 जतक वाक्यमिति तल्लक्षणम् । अत एव पश्य मृगा धावति पचति भय
 तोत्यादर्थक्यप्राप्त्यसिद्धिः । अत एव 'तिङ्'इतिङ्' इत्यत्राऽतिङिति
 पर्युदात्मस्य साधक्यम् । लोकिक्वाक्यत्वञ्च, सुसिङ्'तचया प्राक्य
 क्रिया वा कारकान्त्रितेत्यमरेणेति । तत्र वा शब्दश्चेत्तर्था, कारका
 ऽन्यतक्रिया चेदोष्येति शेषः, तथा च कारकाऽन्वितक्रियायाधकसुयन्त
 चयस्त्वया तिङन्तचयस्तथा सुसिङ्'तचयश्च वाक्यमित्यर्थः इत्यलम् ॥

ननु 'तुट्प्रत्ययान्तोपमाभ्यामि'त्यादिवत् 'नयबाह्वैष' इति
 तुनायानिर्देशनं च सिद्धो युक्तग्रहण व्ययमित्यत आह—युक्तग्रहण-
 मिति । साक्षाद्योग इति । युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिघातकत्वे
 इत्यथ । परम्परासम्बन्धेति । स्वार्थाध्यान्वयव्यवस्थित्यादिरूपे इत्यथ ।
 यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादान् आद्यो द्योतयन्ति तदा
 आदिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदो साक्षाद्योगस्तत्रा य निषेध
 यत्रतादृशो यागा न तत्र नाय निषेध इति, भावः ॥

परम्परासम्बन्धेऽप्य निषेध इति । च बाह्वैष युक्त इति
 मूलस्य युक्तग्रहणसामर्थ्याज्जाप्यत साक्षाद्योग एवाऽय निषेधा ॥
 परम्परासम्बन्धेऽप्याति पश्याधरित्यत्र तु युक्तग्रहणाऽभावेनोक्तप्राप
 ऽनासम्बन्धात्परम्परासम्बन्धेऽप्येतन्निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ॥

इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आपन्नितनिघातश्च नेति ।
 अग्रे तव द्वास्मात्पाहात्यादौ सम्बोधनपदस्याऽऽमन्त्रितसमाविधाने
 नाऽविद्यमानपद्वात्पदात्परवाऽभावेन न युष्मदस्मदोरादेशः । अत्र
 मग्ने नयेत्यादौ तिङ्'इतिङ्' इति तिङन्तनिघाता न । अत्र इन्द्र,
 अग्ने यस्मत्त्यादौ च 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघाता नेति
 धियेक ॥

ननु सर्वत्र रक्ष दत्त न इत्यत्र दत्तनि सम्बन्धनस्याऽऽमन्त्रित
 सप्तविधानाऽन्विद्यमानवद्भावेन पदापरत्वाऽभावात्स्मदो नसादेशा

न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—सर्वादा रत्न देव न इत्यत्र सिति ।
उक्तरोत्या देवेत्यस्याऽविद्यमानशब्दावेऽपि रत्न शब्दमाश्रित्याऽऽदेशो
बोध्य इति भावः । एव इम मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे सम्योचनपदानामवि-
द्यमानशब्दावेनाऽऽदेशाऽप्राप्त्या न शब्दाऽऽधयणादादेश इति दिक् ॥

ननु प्रति अच् अस् इति स्थितौ यणलोपयो प्राप्तौ बहिभूत
निमित्तकत्वेन बहिरङ्गलोपाऽपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यसाऽऽदेशः स्यादित्या-
शङ्क्य समाधत्ते—अत्र इति लोपविषयेऽन्तरङ्गोऽपीति । अय-
म्भाव बहिरङ्गशास्त्रेणाऽन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तप्रतिपादो पश्चात्सम्भाषित
पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रे न प्रयुज्यते इत्यर्थिकया (?) (अरुत-यूह) परिभाषया
ऽन्तरङ्गस्य यणोऽप्राप्त्या लोपे दीर्घे च कने इष्टरूपसिद्धिः । तत्रोक्त
परिभाषया भाष्येऽसत्त्वादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति याच्यम् । एतद-
भावे लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौ परेऽन्तरङ्गशास्त्रस्य न प्रयुक्तिरित्यधिकेन
(चो प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः) इति भाष्यात्कदाचित् नैवोक्तदोषा-
ऽप्राप्तादिति दिक् ॥

आन्तरतम्पादिति । सुत्रे उपदे ह्रस्वदात्रयो समाहारद्वन्द्वं स्यन्त
स्यादुध्रस्वस्यपूरनिपाते सवर्णदीर्घे नपुंसकह्रस्वत्वम् । तनोभयो
ग्रहणमिति प्राञ्च । वस्तुतो नेतव्यम् उस् ऊस् इति द्वन्द्वे सुतापे-
स्यन्त-यादुध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तौ वा-
र्धस्य शब्दाऽन्तरप्राप्त्याऽनियत्यन नित्यत्यादपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तर-
ङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वं ततः सवर्णदीर्घत्वे उ इति कृपाऽनुपपत्तेः । अत्र एव
'ऊकालोऽभस्वदीर्घप्लुत' इत्यत्र, उकाल इति न कृतम् । तस्मान्
'द्विष उन् मूत उदि'त्यत्र च तपरकरणेन ज्ञापितया (भाष्यमानोऽ-
प्युक्ताः सवर्णान् शृणाति) इति परिभाषया सिद्धिर्बोद्धव्या ॥

ननु प्यङ् सम्प्रसारणमिति भाष्ये (अनन्त्यधिकारऽन्यस-
दशस्ये)ति परिभाषा पठिता । अत्यसदृशाऽनन्यसदेग्योरेकप्रयोगे

(१) अरुत-यूहेति । अरुत-यूहा वाणिनायो इति परिभाषान्वरूपम् ।

अत्र शापक समर्थानां प्रथमाद्वितीयसमर्थानामिति तथा हि वृत्तदीपस्य मृत्ति-
सादि-य-प्रायशोत्पत्त्यवयव ननुग्रहणपरिभाषाऽस्तत्र तु अन्तरङ्ग-पदीर्घे इति एव
प्रथमोपनिर्दिष्टं व्यर्थं तदग्रहणं

युगपत्प्राप्ताद्यस्यसदेशस्यैत्र भवतीति तदर्थः । अनन्त्यधिकार इति तत्र लिङ्गम् । तामर्थत पठनि—अन्त्यत्राध इति । अथवा 'णो न' इत्यादि शास्त्र नेतेत्यादायेव प्रवर्त्तत न तु नमतीत्यादायिनि भावः । अत्यस्य वाधे कार्य्याप्राप्ताधित्यर्थः—अन्त्यसदेशस्येति । अत्येन नमानो देशो यस्येत्यर्थः । तत्रञ्च, अन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितरायवधानम् । तथा च (१) चत्तीकलूप्यते इत्यादी श्रुकारात्तर्गतेरेकस्यो-
क्तत्वाज्भागेन व्यग्रधागादस्यसदेशात्ताऽम्भावेन नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः ।
(२) अत एव 'न सम्प्रसारण सम्प्रसारणमिति सूत्रोदाहरणस्य विद्ध इत्यादेरनया परिभाषया न सिद्धिः (३) अत एवोक्तनिषेधसूत्र सफल मायया (४) विद्ध इत्यत्र तत्परिभाषयैवाऽन्त्यसदेशस्य यकारस्यैत्र कार्य्याप्राप्तौ यकारस्याऽप्राप्त्या तन्निषेधार्थं व्यर्थमेयोक्तसूत्रमिति । न च नैतस्या परिभाषाया प्रयोजनानीति । सम्प्रसारण इति सूत्रस्थभाष्या वेतत्परिभाषाया अभ्यासबोधनात्स्वीकारे नु भाष्यविरोधो दुर्धार इति वाच्यम् । एतत्सूत्रसाध्यानिविद्ध इत्यादी युदाहरणानि नैतत्परि भाषाप्रयोजनानीत्युक्तसूत्रस्थभाष्याऽभिप्रायवत्ता निरोधपरिहारा दिति भावः ॥

अनु'अदसाऽसदाहुदाम' इति सूत्रेऽस्तेरित्यस्य यस्य यकारस्य स्थाने अ साऽसिस्तस्यासरिति व्याख्यामास्यदादीनामत्रापिपद्य एव सुत्रप्राप्तिरित्याशयेनाऽऽह—इति पक्षे तु अदद्यदिति । अत्र तत्रे णार्थद्वय मृत्रताः पर्य्य तत्र तद्वया'नुरोधाद्भवम्भा अत्र प्रमाणमाह उक्तञ्च, अदसोऽद्रेरित्यादि । ललपदिति । यथा चत्तीकलूप्यते इत्यत्र हपो रल' इत्यनेन रीगृकारयोरुभयोस्तस्य भवति तथैवे त्यर्थः । अप्रादमुगटिति रूपवादिमन युक्तम्, उक्तरीत्या सत्ये (अत्यवाधऽत्यसदेशस्ये)त्यस्याऽप्रवृत्तावपीह तदप्रवृत्तौ विनिग मयाऽभावात् । अत एव, प्रवृत्तसूत्रे माध्य (अदमो नोऽद्रेरि) ति

(१) चत्तीकलूप्यत इति । अन्त्यसदेशस्वरक्षणे इतराप्यवधाननिषेधा स्यपरमिदम् ।

(२) अतएवमिति । इतराव्यवधाननिषेधादवेत्यर्थः ।

(३) अतएवेति । धनया तदुदाहरणाऽसिद्धेरित्येव ।

(४) विद्ध इति । व्यवधातो फप्रत्यये प्रहिज्येति सम्प्रसारणे रूपम् ।

चात्तिकप्रत्याययानायाचराऽसेरिति पक्ष प्रतिपार्थ यद्येवममुमुयडिति न सिद्ध्यति अद्वयडिति प्राप्नोति । अदमुयडिति भवितव्यम्, अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येत्युक्तम् । अत्रेति प्राप्नोतीत्युक्त्या च तत्र मुत्राद्यदितरूपेऽसम्भति प्रदर्शिता । इति भवितव्यमित्यनेन पृथङ्मुच्यमिति पक्षसम्मत्यभाषो दर्शित । इति भवितव्यमित्युक्त्या च तत्र शब्देऽप्रयुक्तत्वं सूचितमित्यलम् ॥

विष्वग्देवयोः किमिति । चकारभ्याऽप्युपलक्षणमिदम् चेन सर्वनाम्न परामर्शान् । तथा च सूत्रे तयोरग्रहणेऽन्यशब्दस्यापि ढेरद्वयादेशाऽऽपत्तावभाषीति न स्यादित्याशयेन प्रत्युदाहरति-अभाषीति ॥

ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चरूपे उत्तरपद विष्वग्देवशब्दयाधेरद्वयाऽऽदेश इत्यर्थं विष्वगञ्जनमित्यादिव्यावृत्तौ व्यर्थमेवाऽप्रत्ययग्रहणमित्याशयेनाऽऽशङ्कते-अप्रत्ययग्रहणं किमिति । समाधत्ते-विष्वगञ्जनमिति । अयम्भाष, व्यर्थमप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति धातुग्रहणे तदादिप्रतिधिरिति । तेनाऽञ्जादावावुत्तरपदेऽद्वयादेशइत्यर्थे विष्वगञ्जनमियत्राऽऽदेशाऽऽपत्तिरित्याऽऽशङ्क्यकमप्रत्ययग्रहणमिति स्यादेषो चरितार्थं जातम् । ज्ञापयफलञ्च 'अतः कृकमी'ति, सूत्रे तदादिप्रतिधौ करारवादावुत्तरपदे सत्प्रसिद्धिरित्यत आह-तेनाऽपस्कार इत्यादि । अथवा अतः इत्यत्र 'नित्य समास इत्यतोऽनुवृत्तौ समासग्रहणेनोत्तरपदाऽऽक्षेपेऽपि धातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाऽऽपत्तायसूत्रादित्यादायेव सत्त्वं स्यात्प्रत्ययस्कार इत्यादाविति दिक् ॥

तिरश्च इति । न वत्र श्चुत्ये कर्त्तव्येऽज्ञोपस्यं स्थापितत्वेनाऽकारेण व्ययधातात् श्चुय न स्यादिति चेन्न पूर्वत्राऽसिद्धौये तत्पिपेधादिति भावः ।

ननु 'विप्रतिषेधशास्त्रवलेन पूर्वस्मात्परं यल्लवत्, तताऽपि नित्यं एताऽहृतप्रसङ्गित्वात्, तथा च, धोमत्सु इति स्थितौ नुमृशीर्चयोःप्राप्तौ परत्वात्नित्यत्वाच्च दीर्घं बाधित्वा नुमि हृते दीर्घो न स्यादुपधात्वाऽभावादित्याशङ्का समाधत्ते-परं नित्यं च नुम बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घं इति । बाधयार्थबोधकाले त्रितोधाऽभाषादुपधापदसम्बन्धे हृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यत इति भावः ।

ननु (एकावुबन्धकग्रहणे न अग्रनुयधकग्रहणमिति परिभाषयाऽनुपदेन मनुषोऽग्रहणादीमानित्यादौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घो न

न । न च मन्त्राऽऽरम्भसामर्थ्यादीर्घं म्वादेवेति वाच्यम् । अनुनासिक
वाकारविशिष्टे मधुशब्दे मन्त्रस्य धारितार्थ्यादिनि शेषः । पकारस्य
समुदायाऽऽनुबन्धत्वेऽप्यनुमात्रस्य ङाऽनुबन्धाऽभावात् । अतु इति
ननु पठ्यत वृथक् पन् मन्त्राच्चाऽधातारित्यसंनस्यैव विशेषणं नान्य
न्यतस्य, तु शाब्दादित्यभिप्रायेणाह—धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घ इति ॥

ननु 'उगिदद्यामिति मन्त्रेऽधातोऽस्त्यस्य मन्त्रेऽधातोर्नुमा
ऽभावात् कयजतादिगोमच्छन्दस्य धातुऽभावात् अनुबन्धस्याविश्रुत
आह—उगिदद्यामिति मन्त्रेऽङ्गप्रहण नियमार्थमिति । अयमाशय
अङ्गतदगित्वाद् अतुमि मिच्छेऽङ्गप्रहणसामर्थ्याद्वातोश्चेदुगित्वात्प
नह्यङ्गतेरेवेति नियमादयत्रातोर्नुमोऽभावात् तस्याधुस्त्वर्थं कृतमत्रा
तुप्रहणं व्यर्थं सत्त्वावयति अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुम्भयताति तेन
गामन सम्प्रति गतुऽभावेऽपि भूतपूर्वधातुत्वमाश्रित्य तुमिच्छि
मिति । न च पूजाऽर्थकस्य नुम्भेति नियमसम्पादनायाऽङ्गतेऽङ्गेन
लोपिन पठति नियमवरणाद् अङ्गप्रहणस्य धारितार्थ्येनोक्तोऽर्थः प्राप
तत्प्रसम्भयताति वाच्यम् । अत्रामिम्यत्र नलोपस्याऽविधत्तितत्वेन
सामान्याऽपेक्षानियमस्यैवोचितत्वात् । अङ्गप्रहणद्वयस्य धामाद्येदु
गि कार्ग्यमिति नियमस्य फलं तु उक्तान्नन्, पर्यायवदित्यादौ नुमर्त्ता
पोरभावरूपमिति णिक् ॥

ननु तादृश इति स्थितौ निशादिशब्दश्च अतिरिगादिशब्दश्च धारिता
र्थ्याऽङ्गतेति विप्रत्ययस्येति मन्त्रयो परत्वात्किं प्रत्ययस्येति कुत्व-
शास्त्रे प्राप्ते पूर्वप्राऽसिद्धमित्यनेन परविधायकशान्दष्ट्या कुत्व-
विधायकशान्दस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादना पत्यमेव तथाऽऽशयेनाह—कुत्व
स्याऽसिद्धत्वाद्वाच्येति ष इति ॥

ननु विप्रत्ययस्य कुरित्यस्य स्थाने कु विभ्रयत इति न्यामन दृष्ट
इत्यभ्याहारेण च घट्टुग्रीहिफलोपपन्नौ तदथ कृतस्य प्रत्ययप्रहणस्या
न्यपदार्थांशे घीप्तागर्भवद्ग्रीहिलाभाऽर्थत्वेन प्रतिलक्ष्य लक्षणोपम
वाक्तादृशादिभिन्नतत्रिप्यस्य लक्षणस्य, कुत्वविधायकस्याऽधरि
तार्थत्वेन पत्वाऽपवादत्वात्कुत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—पत्वाऽपवादत्वात्कु
त्वेनेति । स्वकार इति । अघोपमहाप्राणसाम्यादिनि भावः । कैयट
इति । विप्रत्ययस्य कुरित्येतत्प्राणस्थकैयट इत्यर्थः । जश्त्व प्रति

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । तच्च कुत्वस्य जश्त्वस्याऽप्यपवादत्वेन कथं
मूलोक्तसकृतिरिति वाच्यम् । कुत्वस्य शस्त्वानिजजश्त्वस्यैवाऽपवादत्वं
न तु पकारस्थानिकस्याऽऽपीत्यदायात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणस्य
बहुव्रीहिमात्रफलकत्वस्यैव भाष्यवृत्तोक्तत्वाशित्यमिदम् । तस्माद्
वृत्तिवगित्पाद्ये चरितार्थस्य कुत्वस्य न जश्त्वापवादत्वं युक्तमिति
नमस्त इति वदता सचितमिदं यत्नम् ॥

। ननु 'नुम्विसर्जनोयशर्ष्यायेऽपी'ति सूत्रेण नुमादिव्यवहितस
कारस्य पत्वजिज्ञानाभिस्थत्यत्र नुमृशर्भ्या व्यजहितप्रत्ययभूतस्
कारस्थानिकपत्वस्य दुर्वास्त्यात्तन्निवृत्त्यर्थं वृत्तस्य निसे प्रतिषेधो
रक्तव्य) इति धात्तिकस्य प्रत्याख्यान विधाय, योगविभागात्सिद्धम्,
तद्यथा नुम्वयथाये शर्ष्याये इति स तर्हि योगविभाग कर्त्तव्यो न
नर्त्तव्यो व्यवायशर्ष्यस्य प्रत्येक परिसमातत्वात्प्रत्येकव्यवधाने पच
पत्व नत्यनेकव्यवधाने इति भाष्यवृत्ताक्तत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं पत्वाऽऽपत्ति
रूपदोष इत्येतदेवाह—प्रत्येकमिति न्याख्यानानेकव्यवधाने न
पत्वं निस्स्वेति ॥

ननु सर्पापीत्यादौ पत्वप्राप्तिराले नुमोऽसत्त्वात्पत्वाऽर्थं नुमृशर्भ्या
ग्रहणस्याऽनुस्यारोपलक्षणार्थत्वमित्यवश्याऽभ्युपगमनस्वारस्य शर्ष्ये
नैव गतार्थत्वान्नुमृग्रहण निष्फलमेवेति चेन्न । अनुस्वारव्यवधाने
पत्व चेन्नुमृस्थानिकाऽनुस्यारेण्यव्यवधाने इति नियमाधत्वन सा
कल्पात् । अत एव मस्थानिकाऽनुस्वारव्यवधाने पुस्तिरित्यादौ न पत्वा
ऽऽपत्तिरित्याऽऽशयेनाह—नुमृग्रहण नुमृस्थानिकाऽनुस्यारोपलक्ष-
णार्थमिति ।

तत्तिरंक्षिभ्यां एयन्ताभ्यामिति । शिञ्जतात् तत्तधाता
रक्षधातोश्च क्षिप्रप्रत्यय । क्षिप्र सर्वापहारः प्रत्ययलक्षणं तस्मिन्
शिलोपे कृदन्तत्वाप्रातिपदिकत्वे तद्ध सु रद्ध ह्रु इति स्थितो
म्को सयोगाद्योर ते चेति न सयोगादिलोपप्राप्ति, अत्र परस्मि
न्पूर्वविधावित्यनेन क्षिप्र लुप्तस्य शिञ्च स्थानिवद्भावेन शिञ्चा व्यय
धानेन क्लृप्परकत्वाभावात् न च पूर्वप्राप्तिदे न स्थानिवदित्यनेन
शिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधाय सयोगादिलोपानुपपत्तिरिति वा
च्यम् । सयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि पूर्वप्राप्तिदे न स्थानिवदित्यस्या

त । न च सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादीर्घं स्यादेवेति वाच्यम् । अनुनासिकोकारविशिष्टे भयनुशब्द स्रस्य चारितार्थादिति चेन्न । पकारस्य समुदायाऽनुबन्धत्वेऽयनुमात्रस्य द्व्यनुबन्धाऽभावात् । अतु इति नुसप्तपठ्यत पृथक् पदं तथाचाऽधातोरित्यस्य तस्यैव विशिष्टं नात्र वक्तव्यं, तु शब्दादियभिप्रायेणाह—धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घ इति ॥

ननु 'उगिदचामिति सूत्रेऽधातोरित्यस्य सत्त्वेन धातुर्नुमोऽप्राप्त्या क्यजन्तादिगोमच्छब्दस्य धातुर्नाऽभावाद्भुञ्जस्यादित्यत आह—उगिदचामिति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थमिति । अयमाशयः अञ्जतेऽगित्यादेव नुमि सिद्धेऽज्ग्रहणसामर्थ्याद्धातोश्चेदुगित्कार्यं नर्ह्यञ्जतेरेति नियमादन्यधातुर्नुमोऽप्राप्त्या तदव्याप्त्यस्यैव कृतमधातुग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुम्भग्रताति तेन गोमस सम्प्रति धातुत्वाऽभावेऽपि भूतपूर्वधातुत्वमादाय नुम्सिद्धिरिति । न च पूजाऽर्थकस्य नुम्नेति नियमसम्पादनायाऽञ्जतेऽप्येव लोपि पठ्यति नियमकरणादज्ग्रहणस्य चारितार्थनोक्ताऽर्थे शापकञ्च सम्भेजताति वाच्यम् । अचामित्यत्र नलोपस्याऽविषक्षितत्वेन सामान्याऽपेक्षानियमस्यैवोचित्यात् । अज्ग्रहणकृतस्य धातोश्चेदुगित्कार्यमिति नियमस्य फलं तु उज्जान्, पृथ्वदित्यादौ नुम्डी पारभावरूपमिति विद् ॥

ननु तादृश इति स्थितो निशादिशब्दश्च अतिरिक्तादिशब्दश्च चरितार्थयोऽग्रश्चेति किं प्रत्ययस्येति सूत्रयो परत्यात्किञ्च प्रत्ययस्येति कुत्वशास्त्रे प्राप्ते पूर्वशाऽसिद्धमित्यनेन पत्रविधायकशास्त्रदृष्ट्या कुत्वविधायकशास्त्रस्याऽसिद्धरूपप्रतिपादना पन्थमेवेत्याऽऽशयेनाह—कुत्वस्याऽसिद्धत्वादग्रश्चेति प इति ॥

ननु किं प्रत्ययस्य कुरित्यस्य स्थाने कु विन्यत इति न्यासेन दृष्टव्यस्यादारेण च धनुषोद्दिफलोपपत्तौ तदर्थं कृतस्य प्रत्ययग्रहणस्याप्यपवादार्थे घोषागर्भयदुर्वाहिलाभाऽयत्येन प्रतिलक्ष्य लक्षणोपमवात्तादृशादिविभक्तप्रत्ययस्य लक्षणस्य कुत्वविधायकस्याऽचरितार्थत्वेन पत्वाऽपवादत्वात्कुत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—पत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेनेति । स्वकार इति । प्रघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः । क्यट इति । किं प्रत्ययस्य कुरित्येतन्नुप्रस्थक्यट इत्यर्थः । जश्त्वमिति

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । न च कुत्वस्य जश्त्वस्याऽप्यपचादत्वेन कथं
मूलोक्तसङ्गतिरिति वाच्यम् । कुत्वस्य शस्थानिकजश्त्वस्यैवाऽपचादत्वं
न तु खकारस्थानिकस्याऽऽपीत्यदोषात् । यस्तु तस्तु प्रत्ययग्रहणस्य
बहुव्रीहिमात्रफलकत्वस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तस्माद्
द्विविगिरवाचशे चरितार्थस्य कुत्वस्य न जश्त्रापचादत्वं युक्तमिति
नमत इति यद्वता सूचितमियत्नम् ॥

ननु 'नुम्बिसर्जनोयशर्ववायेऽप्यो'ति सूत्रेण नुमादिद्वयग्रहितस
कारस्य पत्वविधानान्निस्वेत्यत्र नुम्बिसर्ज्या द्यग्रहितप्रत्ययभूतस
कारस्थानिकपत्वस्य दुर्वारत्वात्तन्निवस्यर्थे कृतस्य निम्ने प्रतिषेधो
उक्तव्य) इति नास्तिकस्य प्रत्याख्यान विधाय, योगविभागारसिद्धम्
नयथा नुम्बिसर्ज्याये शर्ववाये इति स तर्हि योगविभाग कर्त्तव्यो न
कर्त्तव्यो व्यवायशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तत्वात्प्रत्येकव्यवधान एव
पत्व नित्यनेकव्यवधान इति भाष्यकृतोक्तत्राप्तोक्तस्थले पत्वाऽऽपत्ति
रूपदोष इत्येतदेवाह—प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने न
पत्वं निस्स्वेति ॥

ननु सर्पीपीर्यादो पत्वप्राप्तिकाले नुमाऽस्तस्वारोपलक्षार्थं नुम्बि
र्यास्याऽनुस्वारोपलक्षणाऽर्थवमिरययस्याऽध्ययणादनुस्वारस्य शर्त्वं
नेत्र गतार्थत्वात्नुम्बिरहण निष्फलमेवेति चेन्न । अनुस्वारव्यवधाने
पत्व चे नुम्बिस्थानिकाऽनुस्वारेणैव व्यवधान इति नियमार्थत्वेन सा
फल्यत् । अत एव मन्थानिकाऽनुस्वारव्यवधाने पुष्टित्यादौ न पत्वा
ऽऽपत्तिरित्याऽऽशयेनाह—नुम्बिरहण नुमस्थानिकाऽनुस्वारोपलक्ष
णार्थमिति ।

तच्चिरत्तिभ्यां ह्यन्ताभ्यामिति । शिञ्जतात् तक्षधाता
रक्षधातोश्च क्षिप्रप्रत्यय । क्षिप्र सर्वापहारः प्रत्ययलक्षणैर्न तस्मिन्
पिलोपे रुद्धत्वाप्रातिपदिकत्वे तत् सु रक्ष् सु इति स्थितो
स्को मयोगाद्योरते चेति न सयोगादिलोपप्राप्ति, अथ परस्मि
पूर्वविधायित्वेन विधि लुप्तस्य लिञ् स्थानिवद्भावेन लिच्चा व्यय
धानन नल्परकत्वाभावात् न च पूर्वप्राप्तिदे न स्थानिवदित्यनेन
पिलोपस्य स्थानिवद्भावन्येनाप्र मयोगादितोषानुपपत्तिरिति वा
च्यम् । सयोगादिलोपलक्षण्येषु पूर्वप्राप्तिदे न ॥ ४१ ॥

प्रवृत्त्योक्तलोपापुपणत्वेस्तद्व्यवस्थादेवश्च सयोगात्तलोप एव भव
ताति भाव ।

तु पदमन्धारणं सहम् असितिति स्थितौ पूर्वापस्थितिनिमित्त
कत्वेनाऽतद्व्यवस्थादिष्टि न सम्प्रसारणप्राप्तिरित्यत आह—अन्तरङ्गोऽ
पीढागमः सम्प्रसारणविषये न भवर्त्तत इति । अयम्भाय इदोनि
मित्तस्य बलादित्यस्य सम्प्रसारणं विनाशभाविताम् (अग्रजपूह)
परिभाषया १ पूर्वमिदं प्राप्तिरिति प्राश्न । नव्यास्तु, पठानधिक
ऽवाप्या सठस् असितितिस्थितिविद्वत्सम्प्रसारणया प्राप्तौ प्रतिपक्षि
धित्वेन शाश्वतस्थितिकत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणं बलादित्याऽभावादिदोऽ
प्राप्त्या सेदुप इत्यादिसिद्धावुक्तपरिभाषा निष्पत्तिः । सध्याऽनुगे
धात्पदाऽरधिकाऽन्याकथानपक्ष पद्याऽग्रेण्यादुरिति दिक् ॥

सान्तमहत इत्यत्र सान्तसयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव वृद्धने
न तु धातो, महच्छब्दमाहर्ग्यादिति । न च मह्यते धिपि
महताऽपि धातुस्य सम्प्रसारणमेतत्माहचर्त्यान्तधा ग्रहणमिति
वाच्यम् । धिपि एते महतां धातुत्वेऽपि तस्योपदेशिकधातुत्वाऽसम्भ
व्येऽसाहचर्यादीपदेशिकधातुभिन्नसातसयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् ।

ननु 'अनङ् सात्रि'त्यस्य स्थाने साहोति'यासेनैव सिद्धायाङ्
विधानसामर्थ्यात्तच्चिदमनोऽप्यनङ् भवतानि ज्ञापनादुशाशब्दस्य
सम्बुद्धौ नत्तिश्चिरिति प्राश्नस्तत्कथितमाह—अस्य सम्बुद्धावि
त्यादि । धातुतस्तुतन्यासाऽभ्युपगमे पुरुदसेत्यत्र सोडादेशद्विज्ञापे
सान्तमहत इति दीर्घाऽऽपत्तिः । न च (संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति
परिभाषया (अङ्गवृत्त) परिभाषया वा नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ।
उभयोरेकस्या अपि भाष्येनाऽऽभयणान् एवञ्च धात्तिकमिदमपूर्वं
मेवति भाव ॥

इति हलन्ताः पुङ्क्तिः ॥

अथ हलन्तलोपप्रकरणम् ।

निपातनादलोपपत्त्व इति । पूर्वपदान्तस्य लोपो धातोः सस्य परमित्यर्थः । न च 'आदेशप्रत्यययोरित्यनेनैव गत्य सिद्धे निपात नात्यस्यविधानमनाश्रयकमिति ग्राह्यम् । पदादादि पदादिरिति पञ्चमोसमासपक्षे 'सात्यदाधोरित्यनेन तन्निषेधादिति भावः ॥

किञ्चन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घञिति । वैयादादिमते प्रत्यस्येव हस्यस्यापि कुत्वेन बाधादिति तदाशयः । उष्णिगञ्चिच्यतिनिर्देशात्कुत्वेन जप्तेनाऽसिद्धत्वं स्वरोत्या तु ठङ्गका इति बोध्यम् ॥

यौरिति । 'दिय औत्' इत्योत्वे यणि रूपम् । नच्चाऽन्तरङ्गपरिभाष्यान्तरगे यणि कर्तव्यं बहिरङ्गस्योत्पत्त्याऽसिद्धत्वादद्यपर्ययाऽभावाद्यणदेशो न स्यादिति दान्यम् । अज्जनिष्ठाऽन्याऽऽनन्तर्यमिति मित्तपे कार्यं कर्तव्यं न बहिरङ्गत्वप्रयुक्ताऽसिद्धत्वस्य प्राप्तिरित्यर्थि कया (१) नाऽजानन्तर्यं बहिष्प्रयत्नमिति इति परिभाषयोक्तपरिभाषा बाधेनाऽप्रवृत्ते । एवञ्च यण्डप्यौत्वम्याऽसिद्धत्वाभावात्तत्करोपपत्तौ विमपि प्रतिषेधकमिति भावः ॥

चतस्र इति । ननु 'चतुरनडुहोरासुदास' इत्यनेन कुतो नाऽऽमिति चेन्न । 'विप्रतिषेधे' सूत्रेणाऽऽमोऽपेक्षया चतस्राऽऽदेशस्य परस्य बोधनेन परत्वादाय बाधित्वा चतस्राऽऽदेशस्यैव प्रवृत्ते । न च एते चतस्राऽऽदेशे कुतोनाऽऽमिति ग्राह्यम् । (सृष्ट्वागतौ विप्रतिषेधे यद्वा धिन तद्वाधितमेव) इत्यनया परिभाषया पुनरामाऽप्राप्तेरिति भावः ।

सर्वादिदिति । नञ्च पुनर्द्वाय कुतोनेति चेन्न । सर्वाशब्दत्वञ्च दिति तदर्थान्तरम् । शब्दपरस्य कदाऽपि सर्वनामत्वाऽभावात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्द्वाय इत्यस्य न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(१) नाजानन्तर्यं इति । अत्र पूर्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्य तुम्बहणशायकम्, तथा हि परिभाषासत्त्वं बोधित्वं प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरस्य प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र सहिताया नित्यत्वादस्य वृत्तिपवन्तमप्यसहितयाऽवस्थानासम्भवादेकादशे समपि तुगपक्षया पदद्वयसम्बन्धिषण्द्वयापक्षौकादेशाच्च बहिरङ्गत्वे नासिद्धत्वात्कुम्भिकौ सूत्रस्य तुम्बहण इत्यर्थः सत्परिभाषां शाययतीति ।

अमृभिरिति । अतत्त्वाऽभावादेत्वाऽभावेन 'एनईडि' यस्याऽप्रवृत्तौ मुचमेवेति भावः ॥ इति हस्तन्ता खोलिङ्गा ॥

अथ हलन्ननपुसकलिङ्गप्रकरणम् ।

दत्वमिति । ननु 'वसुस्तस्य' इति सूत्रेऽनदुहश्चन्दस्यवोपादानात्स्वनदुहश्चन्दस्य दत्त न स्यादिति चेन्न । तस्याऽङ्गाधिकारस्मत्त्वेन नदत्तेऽपि प्रवृत्ते । ण्यमाङ्गाङ्गामोऽपि तद्वत्ते प्रवृत्तिरिति बोध्यमिति भावः ॥

तत्र राजपुरुष इत्यत्र यथाप्रत्ययलक्षणैः पूजपदस्य पदत्वाभलोपादिकार्यं भवति तद्वद्विमलविधीयत्राऽपि प्रत्ययलक्षणेनाऽतज्जित्तीम्निभक्तिमाधित्योत्तरपदस्य नित्य इत्यस्य पदत्वेन 'विध उदित्युत्थ' म्यादित्याशङ्क्यामाह—उत्तरपदत्वे चेति । (उत्तरपदत्वेष्वाऽपदादिविधी प्रतिषेधः) इति गार्तिस्वरूपम् । तत्रोत्तरेति लुप्तपठ्यत पृथक्पदम् । तच्च लक्षणयोत्तरपदपरम् । प्रवृत्तिजन्यबोधे प्रज्ञाभूता भाव इति नियमेन पदस्य इत्यस्य पदमज्ञायामित्यर्थः प्राचीनमते, नव्यमते तु पदत्वप्रयुक्ते कार्य इत्यर्थः । तथा च, उत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्ते कार्य कर्त्तव्य लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेति प्रथमलक्षणार्थः । तेन त्रिमलविधीत्यादाद्युत्तरपरमवाचेत्यादौ कुत्थ, सुधियायित्यादौ शाकलहस्तस्त्वञ्च न । किमत्रिषेष्णाऽय निषेधो नैवाह—अपदादिविधायिति । न पदादित्रिधिरपदादिविधि, पदादिविधिश्चाऽत्र प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव, पदादिविधो त्वय निषेधो न प्रवर्त्तत इति द्वितीयलक्षणार्थः । एतत्फलं पृच्छति—अपदादिविधौ किमिति । एतदशाऽसत्ये दधिसचायित्यादौ सचरुपोत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्तकार्यस्य कुत्वस्य कर्त्तव्यत्वाग्निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाऽभावात्सा पदाद्योरिति निषेधाऽप्राप्त्या पत्वाऽऽपत्तिस्तदशसत्ये नु पदरूपपदादिरिधे कर्त्तव्यत्वादुक्तनिषेधाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वस्य सुलभत्वात्सात्पदाद्योरित्यस्य प्रवृत्त्या ॥ नदापत्तिरिति तत्फलमिति भावः । पदादिविधिश्च सात्पदाद्योरित्येवेत्युक्तं नत्फलं परमपुष्पावित्यादौ भष्माद्यो निति । अथ निषेध उत्तरपदस्य कर्त्तव्यत्वं प्रवर्त्तत इति ।

(१) अत एव मापकुम्भगापेनेत्यत्र 'पदव्यगायेऽपी'ति षत्वनिषेधः सि
 ष्यति । (२) अन्यथा पठोत्तपुरुषोयकुम्भेत्युत्तरपदस्य पदत्वे कर्त्तव्ये
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तस्य पदत्वाऽभावादुक्तनिषेधो दुर्लभः स्यात् ।
 कार्त्तिक्यत्वनिषेधे तु तादृशकुम्भरूपोत्तरपदस्य पदत्वप्रयुक्तकार्यस्या
 ऽकर्त्तव्यत्वाभिप्रेधाऽप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन तस्य पदत्वेन निषेधः सु
 लभः एव । न च कार्त्तिक्यत्वनिषेधे पूर्वदण्डिप्रिय इति त्रिपदबहुव्रीहाय
 गाऽन्तरतत्पुरुषोयोत्तरपदस्य दण्डिन पदत्वप्रयुक्तनलोपाऽऽदिका
 र्यस्य कर्त्तव्यत्वाभिप्रेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाऽभावा
 न्नलोपाऽऽदिकार्यं न स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदराशेन मध्यमप
 दत्वाऽनाक्रान्तोत्तरपदस्य ग्रहणेन दण्डिनो मध्यमपदत्वाऽऽक्रा
 न्तराभिप्रेधाऽयोगेन पदत्वात्तत्प्रयुक्तकार्यस्य सुलभत्वादिति
 दिक् ॥

ननु-अह, अहोभ्यामित्यादौ 'रोऽसुपि 'अहन्' इत्यनयोरच्चा
 रितार्थ्यनाऽपवादरूपत्वाग्नलोपसम्प्रस्य याध एवेति चेन्न । नलोपोत्त
 रमुक्तसूत्रद्वयस्य चारितार्थ्यनाऽपवादत्वाऽसम्भवात् । असम्भवे स
 त्यपवादस्य सम्भवतीत्युक्तत्वात् । एवञ्च नलोपदृष्ट्या रत्वन्त्य
 योरसिद्धत्वाग्नलोपो दुर्वार एवेत्याशयेनाह-रत्वरुतयोरसिद्धत्वाग्न
 लोपे प्राप्त इति । न च नलोपे जाते हकारोत्तराऽऽकारस्य रत्वं कृते
 गा कृते विशेषाऽभावादन्यतराधिधानेनैवोपपत्तानुभयोरत्वरुतयोर्वि
 धानसामर्थ्याग्नकारस्य लोपो न स्यादिति वाच्यम् । सम्बुद्धौ 'न
 दि सम्बुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधेनाऽऽहर्गञ्जेत्पादाबुगाऽभावेन
 दीर्घाहो निदाघेत्यादाद्युत्पत्तिसम्पादनेन चोभयोभ्यामितार्थ्येन सामर्थ्य
 विरहाग्नलोपनाथे मानाऽभावात् । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलक्षणेन
 नकारोत्तराऽनुकरणेन नान्तस्याऽहन्शब्दस्य ररिति व्याख्यानाग्नलोपो
 न स्यादिति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाघेत्यादौ प्रवृत्त्या भ्यामादौ व्या
 वृत्त्या च नकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यविरहादुक्त्या
 रणानासम्भवेन नलोपयाधकत्वासम्भवादिति भावः । आहृत्येति ।
 अहन्सूत्रस्याऽऽवृत्त्या सूत्रद्वयस्य जायमानत्वादेवेन कृत्यविधानमप

(१) अत एवेति । उत्तरपदस्य कार्त्तिक्य एव निषेधप्रवृत्तयेऽप्य ।

(२) अयमेति कार्त्तिक्यत्वनिषेधाभावे इत्यर्थः ।

रेण नलापयाप इति भावः । आगृहीतौ (रूपरात्रित्यन्तरेण रत्य धा-
त्र्यम्) इति धातिष्वमेव प्रमाणमन्यथा मलोपेऽकारस्य रेफाऽऽदेशो
नैव भिद्यते धातिष्वभिद्वयमेवेति । न च सम्बुद्धिधिरप्ये 'न' सम्बु-
द्धयोरिति निषेधेन नलोपाऽभावात्तत्राऽस्य धातिः ख्येन शापकात्
न सम्भवतीति वाच्यम् । अतएव सम्भवे धाधन भवतीति भाष्येण
सम्बुद्धिधिरप्येऽपि नलापस्य धातिमात्रेण रत्यन्तरेण नानाभाति-
स्यायेन तदपवादत्वादुक्तधातिष्वस्य धैयस्येन शापकस्य सम्भवात् ।
अत एव, अपधाना 'न' नलोप धाधिष्यते इत्युक्तं भाष्ये इति दिक् ।

ननु अत्र नम्र पदाधिकारात् प्रत्यहन्शब्दस्य विशदणायैव येन
विधिरित्यनेन तद्वन्तविधानादत्राऽऽत्म्याऽपि रतित्यर्थे दापाहन्
शब्देऽपि रत्यमित्यत आह—तदन्तस्याऽपि रत्तरत्न इति । न च
(१) (ग्रहणात् धातिपदिकेन तद्वन्तविधिनास्ति) इति परिभाषया तद-
न्तविधिनिषेधा कथमत्र तद्वन्तविधिरिति वाच्यम् । उत्तपरिभाषया
प्रत्ययविधिविषयकान्नाऽन्नाऽप्रवृत्ते । न च तदन्तेऽपि रत्यविधाना
दापाऽहादित्यादाऽप्यन्तर्धसिद्धिभक्त्या पदत्वाद्द्रव्याऽऽपत्तिरिति
वाच्यम् । उत्तरपदत्वा चेति निषेधेनाऽपदत्वाद्द्रव्याऽऽपत्तेरन्यागा
दिति भावः ॥

इह हल्ह्रयादिलोप इति । दाघनिमित्तस्य साहचर्यादिसूत्रेण
पश्चाद्विनाशसम्भेयादहतायूहपरिभाषया दीघात्प्राक् ह्रस्वादिलोप-
पद्येति भावः । यस्तु तस्तु सालोपेऽपि प्रत्ययलक्षणो न सुबुद्ध्या दीघ-
निमित्तस्य सालोपाऽभावाद्द्रव्याऽऽपत्तिरिति भावः ।

(१) ग्रहणयतेति । ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोगेन तदन्तकर्मक ग्रहणं नेति
तदर्थः । ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोगेन तद्वन्तविधानञ्च भवतीति वाच्यम् । अत्र
शापक सपूर्वाच्चेति सूत्रमेव, तथाहि प्रादिनिरित्यत्र तद्वन्तविधिना पूर्वशब्दा-
न्तादिनिरित्यर्थे सपूर्वादपि पूर्वशब्दादिना प्रत्ययोपपत्तौ पृथक् स पूर्वाच्चेतिसूत्र-
स्यैव सपरिभाषा वाचयति, आपितायामस्यां तु परिभाषया तद्वन्तविधिनिषेधा
सपूर्वात्पदशब्दात् प्रादिनिरित्यनेन प्रत्ययानुपपत्तौ तद्वन्त सपूर्वाच्चेति सूत्र-
स्यांति प्रतिपाद्यमिति भावः ।

त्वादसत्त्वाच्च परत्वादीर्घ एव अत एव परत्वादुपधादीर्घ इत्युक्ति मङ्गच्छत इत्यलम् ॥

तस्याऽसिद्धत्वाभान्तलक्षण उपधादीर्घ इति । ननु कत्या प्राक् परत्वादोर्ध्वप्रवृत्तौ कथं मूलोत्सङ्गतिरिति चेन्न । अहतव्युपरि भाषया ततः पूर्वं दोर्धाऽप्रवृत्ते न च तस्या अमत्वादुक्ताऽऽपत्तिस्त दयस्यैति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाऽसत्त्वाऽभ्युपगमे हटङ्गादि लोपा प्राक् परत्वादीर्घस्यैव प्रवृत्तावेत पक्ष्यस्मगते स्पष्टत्वादिति भावः ।

असृज' पदान्ते कुतमिति । अयम्भाष, असृज्शब्दस्य पदा तत्रिपये कुत्व भवति । यद्यपि हि प्रत्ययो न तु किन् तत्रापि कुत्व मेव, 'कि'प्रत्ययस्य कुरित्प्र किन्यत् कुरिति पक्षे प्रत्ययग्रहणसा मर्षेणाऽत्र घोषागर्भणदुष्प्रोहिलाभग्नया च यस्माद्यस्मात्किन् दृष्ट स्तस्य तस्य पुत्र भवतीति फलिताऽर्थ, अतश्च अगित्यत्र सृजे किनोचिभ्रानादसृगित्यत्र किप्रत्ययेऽपि कुत्वाप्राप्ते । नचैव विश्वसृ डित्यत्राऽपि कुत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । 'सृजिदृशोर्ध्वमकिति' इति सूत्रे रज्जुसृङ्ग्यामिति भाष्यप्रयोगादव्ययपूर्वपदे कृत्याऽभाव घोषनादुक्तप्रयोगीयाऽऽपत्त्यसम्भवात् । उक्तभाष्यप्रयोगेणाऽव्ययपू र्वपदे कुत्व च बोध्यते इत्यपि बोध्यम् । ननु यत्रविधायकसूत्रे सृज मृजयजेति विशिष्य ग्रहणात्पत्रस्य कुत्वाऽपचादत्वात्पत्त्यर्थेय प्राप्ति र्नतु कुत्वस्येत्यन्वेष्टाह—यद्वा त्रश्चेति सूत्र इति । अनेन पदाऽते पत्य त्रिधीयते, पत्य तु कृत्याऽपवाद तेनाऽसृज किप्रत्ययाऽतस्य पत्यमेवोचितम् अगिति तु अतिगित्यादिना निपातनाद्धेयः । अयमभिप्राय, निपातन नाम अन्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयो गकरणम् । निपातनेनाऽपचादशास्त्राऽप्रवृत्ति भाष्य बोध्यते । पुत्र्य तु सूत्रेणैवेति बोध्यम् । असृगिति तु अस्यतेरीणाऽऽदिषेन रिच्प्रत्य येन बोध्यः ॥

ननु चेभिद्यते किपि अङ्गोपे यलोपे च हते चेभिदिति रूपम्, तस्माज्जलि तस्य शौ तस्य सर्वनामभ्यान्तत्वेन तस्मिन्भल त लक्षणो गुम् दुर्बार इति चेन्न । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽभल तत्वादित्याश येनाह—अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वादभलन्तत्वाच्च नुमिति । नद्याजत लेक्षणानुमेव कुतो नेति वाच्यम् । अजतलक्षणे नुमि कर्त्तव्ये स्थानि वत्त्वाऽप्राप्तेः । स्वविधो स्थानिवद्वाधो न भवतीति भाष्योक्ते । न च

(श्री लुप्त १ व्याप्तिम्) इति स्थापितवत्प्रतिषेधाऽन्वयान्तलक्षणानुमा
 ऽऽपत्तिस्तदयमर्थेयति याच्यम् । उक्तनिषेधवचनास्याऽसार्थत्रिकत्वे
 नहाऽप्रवृत्ते श्री विधिं प्रति न स्थानियदित्येष सार्थत्रिकमिति भावः ॥
 जायन्ते नय सौ, तथाऽमि च नय, भ्या भिस्यसा सक्रमं
 पदसवयानि, तथैव सुप्यथ जसि, या एपथ तद्वच्चसि ।
 चरवाप्ययवच सु, कस्य विबुधा शब्दस्वरूपाणि त
 जातु प्रतिभास्ति । अत्रिगदिनु 'यागमासिकांऽत्राऽपि ।
 इति प्राचीनस्य तादृिकस्य प्रश्न तदनुसारेणैव तदोक्तव्यमस्ति
 माह—गवाकृश—दस्येति ॥

ननु गवाकृशब्दस्य सप्तमोदहवचनं सुपि 'त्वरिचे'ति चत्वेन
 ककारे तस्य (चयो द्वितीया) इत्यनेन गकारे पङ्कुरूपाणि स्युरिति
 चेन्न । चत्वेस्याऽसिद्धत्वेनैतवास्तिकाऽप्रवृत्तेरित्याशयेनाह—न चेह
 चयो द्वितीया इति पक्ष इत्यादि । इत्पक्षे तु अश्वत्थदृष्ट्या बुकोऽ
 मिकृत्वाञ्जश्चाऽप्राप्या द्वितीयाऽऽदशे रूपत्रयवृद्धिर्भवेत्येति भावः ।

अथाप्तिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतौत्तर्यर्थः । तथा
 हि, मी नगातामत्यस्य 'अनिचि चेति द्विषे अष्टादश । औडि
 चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अशि अद्वित्वेऽणो
 ऽप्रवृत्तस्येत्यनुनासिकत्वे च द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् एव
 द्वितीयायामपि त्रिभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च सङ्कलनया चतु
 र्विंशति । द्वात्रिंशत् चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त ।
 तथा च सप्तानामनुनासिकत्रिकत्वे चतुर्विंशति । सङ्कलनया षष्टाशीति ।
 भ्यामि पदसु रूपसु भकारात्पूर्वस्य द्वित्वे हते द्वादश । तेषामपि
 (यणो मय) इति यद्विषे चतुर्विंशति । तेषामपि मकारस्य द्वित्रे
 ऽष्टचत्वारिंशत् । सङ्कलनया षट्त्रिंशदधिकशतम् । भिसि चतुर्विंशति ।
 भकारात्पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वे सङ्कलनया षष्ठ्युत्तरशतम् । डे डसि
 ङम् ओस् आम् डि ओस् एतेषु अकारविभक्तमकाराणां द्वित्वे, अणा
 ऽप्रवृत्तस्येत्यनुनासिकत्वे च यथा सम्भाषणानि रूपाणि । भ्या भ्यसा,
 अनचि च, यणा मया डे वाच्य इति द्वित्वे, अष्टचत्वारिंशत् । सुपि
 पूर्वोक्तयथासंभवकार्यं पङ्कुरूपकप्रति रूपाणीति स्वयमुहनीयमिति ॥

ननु सुपि आपा यस्मिन् मरसि इति विग्रहे म्यप्शब्दाञ्जसि
 प्राप्तायानुम्भार्थयोर्मध्य यद्यपि पराजानित्यवाच्यं नुम एव प्राप्तिस्त

थापि प्रतिपदोक्तत्वाश्रुमं वाधि-वा दीर्घस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—
नित्यात्परादपि नुमः प्रागित्यादि । प्रतिपदोक्तत्वं निरवकाशत्वं
सत्येव 'वाधप्रयोजकमिति भाष्यान्निरवकाशरूपप्रतिपदोक्तत्वरूपे
दीर्घस्याऽतथात्वेन नुमेव । तु दीर्घ इति बोध्यम् ॥

पिपडितोत्पन्नं नुमभाजोपपादनप्रकारो वैभिदात्यत्र प्रदर्शित ए
वेत्यलमत्र तत्प्रदर्शनेनेति शिक् ॥ इति हलन्तानपुसकलिङ्गा ॥

अथाऽन्ययप्रकरणम् ।

यस्मात्सर्वा विभक्तिरिति । यत्रनप्रयात्मिका विभक्तिरिति
तदर्थं । नोत्पद्यत इति । कित्तेक्यचनाऽऽत्मिन्वैव विभक्तिरुत्पद्यत
इत्यर्थः । ननु स्वादिप्रिधायकशास्त्रस्य 'द्वौकयोर्द्विचनेकचने'
इत्यादिसंख्याबोधकैः 'प्रातिपदिकाऽर्थमात्रं इत्यादिकारकबोधकैश्च
सहैकवाक्यतया सुषा प्रिधानमिति पक्षेऽव्ययाऽर्थे सवयाकारकयारभा,
वाहिभक्त्यनुत्पत्त्येक्यचनोत्पत्तेरप्यसम्भार । नन्वाययाहिभक्त्य
नुत्पत्तौ 'अययादाप्नुष' इत्यस्यैव वयर्थ्यमिति शान्यम् । उक्तञ्चा
पकाऽऽश्रयणादययाहिभक्त्युत्पत्तिरुत्पत्तौ तु स्यात्सामपि विभक्त्य
त्पत्तिसम्भारात् । किञ्च (१) प्रिहितानां नियम इति पक्षेऽपि सर्वेषु
प्रतिपदिकाथकमाद्यर्थेषु प्रथमादिविभक्त्या विधेयत्वात् (२) प्रधान
प्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रवृत्तिभेदकत्पनात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव
जानस्य निवृत्तिरिति तन्निवृत्तौ च कटिपतस्य गुणभूतप्रवृत्तिभेदस्वरूपरूप

(१) प्रिहितानामिति । ननु 'स्यौत्रिमि' त्यादिनामायसुप्रण विहिता
ना सर्वासां विभक्त्या 'कर्माणि न्तिथिप त्यादि सूत्रेण नियमं क्रियत इति एव
नद्विदशासवविभक्तिरित्यस्यापत्तिरिति विसृज्यते भावः किञ्च प्रिहितानां इति
पक्षोऽर्थाति ॥

(२) प्रधानेति । नन्वकस्मात्प्रातिपदिकासर्वेषां प्रत्ययानां प्रिधानमत्र नु
पपन्नं प्रत्ययविधौ निर्दिष्टपरिमायया प्रातिपदिकाऽव्ययवधानेनैवापत्तिरभवति भव्य
वधानस्यैकमेव सम्भवति न तु सुवर्गनि चक्ष । प्रवृत्तिभेदकत्पननं तत्तत्प्रवृत्तिपरम्
स्य तत्र तत्र प्रत्ययसंगमशक्तिरिति भावः— प्रधानप्रत्ययाऽनुरोधेन यादि ॥

समुदायस्याऽप्युक्तसंज्ञाया द्दुर्गारत्वादिति चेन्न । अभ्ययमिति महास
नाम्नरसामर्थ्याल्लिङ्गसत्त्वाद्यवयवयोग्यस्यैव संज्ञाविधानेनेह । समु
दायस्य तदसत्त्वादित्यत आह—यद्यप्यवयवसंज्ञाया तदन्तर्विधिर-
स्ति तथापि न गौण इति । स्वरादानामितरविशेषणत्वरूपगोणत्व
मन्त्रे तदन्तस्य लिङ्गसत्त्वाद्यवयव बाधकामात्रादिति भावः । वस्तु-
तस्तु अत्र प्रत्यागऽप्रधानन्यायेन सर्वशमसंज्ञासाहचर्येण च प्रसि
द्धान्तरूपदान्तराऽनपेक्षादुपसर्जनभूतस्यैव लिङ्गसत्त्वाद्यनन्वयि
नोऽर्थस्य ग्रहणान् समुदायस्य नाऽप्यवयवस्य संज्ञा । अत एव,
संज्ञानामसंज्ञासुबन्धोपसर्जनप्रतिषेधाऽनुवृत्त्याऽत्युच्चैसावित्यादाद्यव-
यत्वाऽमात्रप्रतिपाद्योपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याप्यानप्रकारेणैत्रेहाऽपि तत्र
त्याटशानमुक्तम्भाष्ये । एवञ्चाऽवयवात्परतत्त्वाऽप्यभावाद्धितत्रि-
शेषणमङ्गाद्येव च—यथ एवेति । नचोच्चैरी, उच्चैराभ्यामित्यादावव्य-
यमज्ञावारणाय तदस्त्विति वाच्यम् । तादृगप्रयोगाऽनभिधानादि-
ति दिक् ॥

ननु अयथानामलिङ्गत्वेन टापञ्च श्रिया विधानादव्ययादविहि
तत्वेन व्ययमात्रग्रहणमित्याह—आवग्रहण व्ययमलिङ्गत्वादिति ॥

ननु इत् सदृगत्रिंशति विरुद्धमेते आह—लिङ्गेत्यादि । यथोप
क्रमापसंहाराभ्यां ग्रहप्रतिपादिकाया अप्यस्या भुतर्भाष्यप्रामाण्या
दशोपसंहारस्तथा लिङ्गाद्यभाऽपरताऽपोति भावः । तत्र त्रिभक्तिव्य
यनशब्दौ कारकमत्याऽभाऽपरौ न तु प्रत्ययपरौ तथा स व्ययतरवैय
ध्यापत्ते ॥

॥ इति फक्किकारत्तमञ्जुपायामव्ययप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

ननु प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधापवादभूतेन (उगिहर्णग्रहण
वजम्) इत्यनेन तदन्तलाभादकारान्तशब्दाच्चर्योत्वे चोत्वे टाचि
यर्थेऽजादीनामप्यकारान्तत्वस्याऽयमिचरित्वादत्त इत्येव सिद्धे
व्ययमजादिग्रहण तत्राऽकारान्तशब्दग्रहणम्वेति पूर्वपक्षस्य जायमा
नत्वादुत्तरमाह—अजापुक्तिर्दीपो ङीपश्च बाधनायेति । अजादेर
तिरजादाहुचिरिति स्वर्य (येन ज्ञाप्ति) न्यायेन बाध्यसामान्य

चिन्ताश्रयणाद्यथाकम जातिलक्षणवयोलक्षणप्राप्तयोर्डीप्डोपोर्बाध ।
 तथा हि अजादिप्रहणामावे अथवा तत्राऽकारात्तत्रहणाऽभावे च न
 ऋञ्चादिहलन्तशब्देषु टाचनापत्तिः । ऋञ्चानालभेत उष्णिहककुमौ
 वैषविशावित्वादिप्रयोगेन तेषामप्यकारात्तत्त्वादेः तदुपपत्तेः । एव
 च तदभावे अजत्प्रजातिप्रिशिष्टा आत्यर्थकेऽजेत्यत्र 'जातेरगोधिप
 यादयोपधादि'ति डोपापत्तिः, प्रथमरगोप्रिशिष्टा आत्यर्थकं बाल
 स्यत्र च 'ययसि प्रथम' इति टापापत्तिश्च दुर्गरा । न च टायेः
 कृता नेति शाच्यम् । टावपेक्षया जातिलक्षणडोपो वयोलक्षणडापश्च
 परत्वात् । अतस्तस्याप्युत्पत्त्ययमजादिप्रहणं कृते च तस्मिन् सामर्थ्या
 त्परस्याप्युक्तडापो डोपश्च बाधेन टापि न कश्चिदोपः । 'ट्रायामि'
 त्यधिकारात् 'आत्वे चात्य टापिति सूत्रार्थः, तत्र आत्यश्च प्रत्यासत्त्या
 ऽजादियाच्यमेव । बागादिशब्देषु प्रत्यय विनापि आत्यगोघनेन
 प्रत्ययवाच्यमित्यस्य यपत्तुमशक्यत्वात् । ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिक
 स्व' स्वमौर्नेपुसकादि'त्यादि सूत्रस्वरसाच्च । अत एव व्याघ्रमोशौत्यत्र
 कर्म-यतिहारं एच् स्त्रियामि'ति एचि 'एच् स्त्रियामि' त्यमि च डीप्
 सिद्धिः, न च (प्रकृतिप्रत्ययार्थया प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्) इति
 व्युत्पत्तेः सत्त्वात् आत्यस्य प्रधानत्वेन प्रकृतिवाच्यत्वं न स्यादिति
 शाच्यम् । उक्तव्युत्पत्तेर्यत्र प्रत्ययस्य शाच्यकत्व तद्विषयकत्वेनेहाप्रवृ
 त्तेरित्यलम् ॥

ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्ततया पञ्चमानिर्देशमङ्गीकृत्य तस्य
 प्रातिपदिकादित्यनेन सामानाधिकरण्येन तदन्तविधायजाद्यन्तप्राति
 पदिकेभ्यश्चात्रित्यर्थ एव युक्तस्तत्रिहाय पष्ठ्यन्ततया "याख्यानेना
 जायाना स्त्रीत्वविशेषणतया मूलाकार्योपगमा विफल एवेति च दृढ
 आह—अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाभेदेति । पञ्चाजीति ।
 पञ्चानामजानां समाहार इत्यर्थे तद्वितायात्तरपरसमाहार च'ति
 समासे विभक्त्यानुक्तिः 'संस्थापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायाम् अका
 रान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट) इति स्त्रीत्वे द्विगा' इति सूत्रेण
 टापि पञ्चाजाति सिद्ध्यति, अजादीनां स्त्रात्राभावे अजादिभ्यश्चा
 म स्त्रीत्वे घोत्ये इत्यर्थे पञ्चाजशब्दान्डाप बाधित्वा टाप्स्यात् । न च
 पञ्चाजशब्दा नाऽजादिगणे पठितः, पठितश्चाऽजशब्दो नहि तदर्थे
 गत आत्यमस्ति यत् तत्तद्व्याप्त्यादित्येव समुदायादययवाच्च टापाऽ

प्रसक्तिरेवेति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनाऽनुपसर्जनाधिकारेण च तदन्तविधिज्ञापनेनाऽजाद्यत्वेभ्यः प्रायित्यर्थं टाप्प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् । नचेऽमपि स्त्रियामिति श्रुतत्वादेवाऽजादिविशेषणं स्यात् ततश्चोक्ताऽऽप्त्यसम्भवे पष्ठ्यन्नतया न्यायानमनुपयुक्तमेवेति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणं ताया अपि ज्ञापनम् । अत एवातिस्तुत्वरतीत्यादिसिद्धि इह तु पष्ठ्यततया न्यायानसामर्थ्यादेव गृह्यमाणविशेषणत्वम्, पञ्चाजशब्दवाच्यस्याजशब्दवाच्येऽप्यजातिमात्रवाच्यत्वस्य विघटितत्वात् नैह टाविति नात्र ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति । अत्र शूद्राचरत्येको योगः, अमहत्पूर्वा जातिरित्यपरो योगः, नत्र पूर्वयोगे जातेर्गित्यनुकर्णात् शूद्रशब्दप्राप लभते जातिश्चेद्वाच्येति जा-योऽर्थः, स्वात्वं तु प्रत्यासत्त्या शूद्रशब्दार्थसमवेतमेव गृह्यते, तथा च, शूद्रशब्दार्थसमवेते स्वात्वं चोत्थं जातिवाचकाच्छूद्रशब्दाट्टाप्प्रत्ययः स्यादिति फलिताऽर्थः, तथा च पञ्चानां शूद्राणां समाहारः पञ्चगुह्यः, अत्र समाहारनिष्ठस्त्रीत्वस्य शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वाभावात् टाप्, शूद्रस्य स्त्री शूद्रात्यत्र तु जातिवाचक-शब्दाभावात् टाप् जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव जातिवाचकत्वात्, इह तु शूद्रशब्दसमग्रित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न तु शूद्रत्वम् न चेह शूद्रशब्दस्य समग्रिभिः लक्षणया यो एकस्य लक्षणिकत्वरूपगोचरतायां (१) (गोणमुच्यते) न्यायेन टापो धारणमिति वाच्यम् । पदवाच्यं तद्वक्तव्यप्रवृत्ते । विभक्तिनिमित्तकत्वे सति स्त्रीत्यानिमित्तकत्वं हि पदकार्यत्वम्, टाप् स्वात्यनिमित्तकत्वेन तत्त्वायोगात् ॥

अमहत्पूर्वाजातिरिति द्वितीययोगस्य महत्पूर्वकशूद्रशब्दप्राप लभते जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । महाशूद्रा इति । आभीरजातिवाचकं महाशूद्रशब्दादुक्तयोगेन टापो निषेधाज्जातिर्लक्षणे टापो सिद्ध्यताति फलम् । ननु आभीरजातिवाचकमहाशूद्रशब्दकशूद्रो नामीरजातिवाचको नापि तदर्थगत इत्येवमिति । शूद्रशब्दमहाशूद्रशब्दाच्च प्रापकाभावाट्टापोऽप्रसक्त्या विकल एव निषेध इति चेन्न । स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिर्भर्तृत्वमप्यथ ज्ञापनेन शूद्रशब्दाट्टावित्यर्थः महाशूद्रशब्दात्प्रा

(१) गोणमुच्येति । गोणमुच्यते इति वाच्यमर्थः इति तत्त्वरूपम् ।

सस्य टापो निषेधेन साफल्यात् । नन्वेवमपि (१) (अर्थघट्टहण) परि
भाषयाऽर्थरच्छुद्रशब्दान्तादेः टाप् स्यात् इह तु महाशूद्रशब्दोऽर्थ
घातनु तद्वयय शूद्रशब्द इति पुनस्तद्वयमेव टापोऽप्रसक्त्या नि
षेधवैयर्थ्यमिति चेन्न । शूद्रत्वारोपेण महाशूद्रशब्दस्याभारे प्रयोगा
च्छूद्रशब्दस्यार्थवत्त्वानपायात् । प्रतिप्रादित्तत्तच्छेदर । न च
महाशूद्रशब्दस्य जातिग्राचकत्वाऽव्यभिचारणोत्तरयोगे जातिरिति
व्यर्थम् । महतोशूद्रेत्यथे तु समासाप्रामेयाऽन्तरङ्गत्वाद्वापि महाशूद्र
त्येवेति वाच्यम् । मृगक्षोरकुम्भुटागडमित्यत्रेव पूर्वं स्त्रोत्वस्याधिव
क्षया टापोऽप्रसक्त्या शूद्रशब्दस्य महच्छूदेन समासे निष्पन्नस्य
महाशूद्रशब्दस्य जातिग्राचकत्वाभावेन निषेधाऽप्राप्त्या महाशूद्रेत्येव
भवति, जातिप्रहणाभावाट् टापो निषेधाजातिलक्षणोऽपि उक्तकृपानु
पपत्ते । न च जातिग्राचकत्वाऽभावे टापोऽप्यसंभव इति धान्यम् ।
शूद्रशब्दस्य जातिग्राचकत्वेन तदन्तान्दोषो दुर्वारत्वादिति भावः ॥

ननु 'वनो र च' इति सन्ने वन इति निरनुयधकस्य ग्रहणेन
(तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकग्रहणमिति) परिभाषया अप्रवृ
त्तिरित्याशयेनाह—वन इति सामान्यग्रहणमिति ॥

ननु 'वनो र चे'त्यनेन वनन्तप्रातिपदिकान्डीबादिप्रिधानाऽप्यति
धावरीयादी वनन्तत्वाभावाट् टाप् न स्यादित्यत आह—प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति । पतत्सिद्धिप्रकार
श्चतुर्थम्, तथा हि यस्मात्प्रत्ययविधित्वादि प्रत्यये इति योगविभाग
गृह्यमाणे, उपतिष्ठते इति च शेष, त ग चायमर्थ प्रत्यये गृह्यमाण
यस्मात्प्रत्ययविधित्वादीत्युपतिष्ठते इति तदायशसिद्धि, तद ताशस्य
सिद्धिस्तु वनन्तेति विशेषण प्रातिपदिकमिति विशेष्यञ्चादाय 'येन
विधिरित्यनेनैवेति, देवदत्तश्चिकार्षतात्यादो दचदत्तादे सन्नन्तत्व
प्रयुक्तकार्याभाव एतत्फलम्बोध्यम् । न च (ग्रहणपते) ति निषेधा
त्कथमिह तदन्तप्रिधिरिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकाराऽमहत्पूर्वं
ग्रहणाभ्यामिह प्रकरणे तदन्तप्रिधेरुपनात् । वन इत्यस्य प्रातिपदि
कत्वाभावेन निषेधायागाद्येत्यलम् ॥

(१) अर्थघट्टग्रहणेति । अर्थवत्ग्रहणे नानर्थक्यग्रहणमिति परिभाषा
स्वरूपम् ॥

ननु (अनन्तरस्य विधिवा भवति प्रतिषेधो वा) इति न्यायेन 'न पट् स्वस्त्रादिभ्य' इत्यनेनाऽऽप्यघहितडोष एव निषेध स्थाप्यतु डोषट्पोरिति चेन्न । म्रिया यत्प्राप्ततन्नेति न्यास्यानेनोभयानिषेधा दित्याशयेनाह—पञ्च, चतस्र इत्यादि । अयम्माय, पञ्चैत्यत्र नलोपे तस्य पट्सहा प्रयमिद्धत्वात्प्राप्तत्वेन पट्सहायां न पट्स्वस्त्रादिभ्य' इति निषेधे न टाविनि, इवमसिद्धत्योपरणं कार्यकालपक्ष एव न तु यथोद्देशपक्षे अत्र च पक्षे पञ्चमिति नाते जायमानपट्वत्त्वस्थैक-देशविहितन्यायेनादत्तेऽपि सुलभत्वात् । नचोक्तन्यायस्य स्थानिवत्तूत्रे उपरसत्यागादल्यधौ प्रवृत्तिर्न न्यायिनि वाच्यम् । पट्वत्त्वाऽल्लभ्य मत्वाभावात्तदाश्रयविधौनामपि तत्त्वाभावेन निषेधाऽप्राप्त्या न्याय प्रवृत्तौ वाच्यताभावात् । नचाऽन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरगे टापि कर्त्तव्ये बहिरङ्गलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्यात्यद्वयेन निषेधोपपत्तौ मूलोक्तप्रयामस्य चेकर्यमिति वाच्यम् । परिभाषाया नहातबहि रङ्गत्यानाश्रयणेन तद्वप्रवृत्त्या मूलोक्तप्रयासस्य साफल्यत् । न च 'न लोप' सुप्सरेति सूत्रे सहापत्वेन घिसहाग्रहणात्ता प्रति नलोपा सिद्धत्वेन 'ह्रस्वेषा'त्यस्याऽप्राप्त्या- विनिगमनाबिरहात्पर्यायेणोभयो पूषप्रयोगे दृष्टदृष्टिनी दृष्टिदृष्टाविति भाष्योदाहरणोपपत्तिः, न च 'ह्रस्वेषा'ति पूर्वपदत्वे नलोपे च सति घित्य घित्ये च पूर्वप्रयोग इति परस्परपक्षारूपा-योन्याश्रयदोषापत्तिरिति वाच्यम् यस्य पूर्व पदत्वे घित्य भावि तत्पूर्वं प्रयोर्जवमिति तत्सुप्रार्थकरणादन्योऽन्याध यापत्तेरभावात् । तथा च तत्र घिसहाया एव ग्रहणे पट्सहा प्रति नलोपासिद्धत्वानापत्तौ पट्त्वाभावाधिपधाऽप्राप्त्योक्तदोषस्तद्वत्त्व एवेति वाच्यम् । निषेधशास्त्रस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति भाष्यसिद्धा स्तभूतार्थाश्रयणबलनभूतपूर्वपद्वत्त्वमादाय निषेधेनादोषादिति दिक्॥

ननु 'प्रत्ययस्थात्वादि'ति सूत्रे पूर्वस्येत्यस्याभावे पञ्चमीतप्तमी न्या निर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्य नयो प्राप्तौ (१) (उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्) अनया 'तस्मा दि'ति परिभाषोपस्थित्या प्रत्ययस्थक कारादप्यग्रहितपरस्याऽकारस्य-

—(१) उभयनिर्देश इति । पञ्चमीनिर्देशात्प्राप्त्याऽनवकाशत्वमस्या प्रवृत्तौ-
वीजम् । उभयनिर्देशस्य धारितार्थेऽपि पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वञ्चैतत्प्रवृत्तौ वीजम् ।

स्वमित्यर्थे कटुकेत्यत्र कटुक आ इति स्थितान्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि सवर्णं
 दार्घ्यं (१) (घाणादाङ्ग यत्नाय) इत्यनया परिभाषया (२) (येनना
 प्राप्ति) न्यायेन अपवादत्वाच्च ग्राथित्वेत्तापत्तिरनस्तदाग्रथ्यकम् । न च
 सत्रिका कारित्वेत्यादावेव परम्येत्तापत्तिगारणाय तदावश्यकत्वे
 कटुकेति प्रत्युदाहरणोपन्यासो न युक्त इति ग्राह्यम् । इहादिति
 नपरस्परणादग्रहणाच्च तस्मादिति परिभाषायाधेऽपि न सर्वथा घाघ ,
 पराशयाधेनैवापपत्ताग्रन्यवहितांशबाध मानामाग्रस्तथाच प्रत्ययस्यैक
 कारान्न्यवहितस्यात इत्यमित्यर्थे पूर्वपरयो प्राप्ती पूर्वस्यैवेत्यर्थस्याऽ
 जुनासिक् इत्यादि निर्देशेनापपत्तौ सत्रिकेत्यादावदोषात् । एतच्च युक्त
 एव कटुकेति प्रत्युदाहरणोपन्यास इत्याशयेनाह—पूर्वस्य किम् ।
 परस्य माभूत्कटुकेति । केचित्तु 'प्रययस्ये की'ति न्यासमङ्गीकृत्य
 पूर्वस्येति खगडयन्ति, तेषामयमाशयः, तथा न्यासे सप्तमीनिर्देशात्
 स्मिन्निति परिभाषोपपत्तितां प्रत्ययस्यैककाराद्-यवहितपूर्वस्याऽत
 इदित्यर्थे परस्याऽकारस्येत्याऽप्राप्ती कटुकेत्यत्र दोषाभावावलम्बनं
 ह्येनेति ॥१॥

आत. किम् । साकारियकेति । ननु श्रीबोधकाकारस्येत्य
 मिति 'उदीचामिति सुत्रस्यार्थेऽकारस्य श्रीप्रत्ययावयवस्येऽप्यस्त्री
 बोधकत्वेन न तत्रेवापत्तिरिति चेन्न । सकाशेन निर्गुप्तं नगरं साका
 शम् 'सकाशादिभ्यो गय' इत्यनेन एवप्रत्यये तत्र भवेति विग्रहे 'धन्व
 योपधादि'ति बुद्धिं तस्याऽकादेशे साकारण्यकेत्यत्र श्रीप्रत्ययावयवा
 ऽकारस्येत्यमिति सुत्रस्यार्थकरणे दोषस्य तादवन्व्यात् । न च स्थाने
 ग्रहणस्य सङ्गादावयवपृथग्भावेन न दोष इति ग्राह्यम् । आप्यकृता
 तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । न च साक्षाद्विधेयविशेषणे धरितार्थाना
 परिभाषाणां विधेयविशेषणविशेषणे न प्रवृत्तिरित्यर्थक (३) विधौ
 परिभाषोपपत्तिष्ठते नानुवादे इत्येतत्परिभाषाभाषणार्थं स्थानेग्रहणस्या

(१) घाणादाङ्गमिति । यनावयवच्छिन्नोद्देश्यककार्यापेक्षयाऽङ्गोद्देश्यक
 कार्यस्य यद्वयमिति ।

(२) येननाप्राप्तीति । येन नाप्राप्ते या विधिरान्व्यते स तस्य वाधको
 भवतीति तात्पर्यम् ।

(३) विधाविति । परिभाषाणामवयवग्राहपरम्पराधिकपरम्परायां विधे

ऽऽवश्यमेव न कथं नाभ्यवृत्ता न प्र याक्यामिति वाच्यम् । पतत्प
 रिभाषाया अपि भाष्यऽवर्गनाम् । एतस्या असत्त्वस्य 'उत्पत्त्यस्य'
 इत्यत्र 'उत्पत्त्यस्या' ह्यपूर्वादि तत्र च स्थानार्थताम् (१) अथवा
 तथा 'यथा स्थानं यथा' इत्यस्या 'अप्रवृत्तिप्राधान्यात् स्थानार्थतामो
 न स्यात् । १ च (२) प्रतिपदानपरिभाषाया गिर्या विहितस्य
 स्थाप्रत्ययस्यैव महत्ताम् (३) मवाध्विहितस्य ग्राप्रत्ययस्य स्थिप
 मविहित इनाप्रवृत्त्याय दोष इति वाच्यम् । सत्रे विशिष्टरूपेण स्थाप्रत्य
 यस्यानुशासनात् न परिभाषाया अप्रवृत्ते । प्रतिपदात्तस्य च यस्मिन्
 परिभाषाप्रत्ययस्यैव तत्पदवृत्त्यानुपपत्तिरुक्तमादाह्विधगमोद्देश्यता
 ऽयनरिपयताप्रयाजकवृत्तिरित्याह्वयमिष्यलम् ॥

ननु सत्रे नञ्पूर्वागामिदस्य सत्त्वे नञ्पूर्वाणां भवत्वात्प्राधान्य
 स्य येतवामान इदित्यस्य नञ्वाध्वानामेवामान इदित्यन्तत्फलित
 त्वेन तस्य च (४) (पदाद्वाऽधिकार नस्य च तत्त्वस्य च) इति
 तत्र विधिनेत्र गामात्रञ्पूर्वागामिति व्यर्थमित्याशयनाह—ननु
 विधिनेत्र सिद्धौ नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थमिति ।

ननु सत्रे भग्नशब्दस्य राधे प्रवृत्ततत्त्वानुपपत्त्यानुपपत्त्या
 दुत्तरस्मृतेण सिद्धमिदं व्यर्थं तद्वदगमित्यत आह—भग्नशब्द
 भुपसर्जनार्थमिति । एवञ्चऽनुपसर्जन आदाद्याग्यागामिनाम्
 योरकारकत्वं न भवतामथ । परिभाषाया प्रधानीभूतविधयोरकारकं धर्मो
 नीये वाचनी परम्परायावमात्रा ततो विन्यस्तता यत्र साध विधेयोपकारक
 नाह परिभाषा न प्रयतत इति यावत् ।

(१) अथवेति । पतत्परिभाषामत्राह इत्यर्थः ।

(२) प्रतिपदोक्तेः । तत्र प्रतिपदाभ्या प्रतिपदस्यैव प्रवृत्ति
 परिभाषात्वरूपम् ।

(३) मवाध्वेति । तत्र मेति विग्रहः यथा दुर् प्रत्यये विधम
 नस्य स्थाप्रत्ययस्य परत्वात् स्यधिकार विहित इति भावः ।

(४) पदाह्वेति । पदाध्विवाह्वधिकारि च नाय ५० ।
 मृगापातसमातीयान्तस्य च अवतीत्यर्थः ।

घट्येय । नचानेनोक्तसूत्रस्य बाधे कथन्तेनाऽऽत्यमिति वाच्यम् उप
मर्जनेऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात् । अन्यस्येति । अनुपसर्ज
नस्येत्यर्थ उत्तरसूत्रेणेति । अभाषितपुष्काद्ये 'त्यनेनेत्यर्थ ॥

ननु न सु एतदसु इत्यत्रस्थायामञ्चि कृते वा तत पूर्वमत्र
नञ् तत्पुण्यममासे कृते ततोऽपि (अन्तरङ्गानपि त्रिधा गहिरङ्गो
लुग्माधते) इति न्यायेनातरङ्गात्त्यदाद्यत्वात्प्राक् विभक्त्योर्तुषि
पुनरिति शिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्व पररूपत्वे च कृतं चापि, अनेपकेति
सिद्ध्यति । अत्र टाप सुप परस्यान्सुप इति प्रतिषेधात्नेत्रमिष्यत
आह—पपा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्रमित्यादि ॥

ननु 'अभाषितपुष्काद्ये'त्यस्य न भाषित पुमान्यन शब्दन सो
ऽभाषिपुष्कस्तस्माद्विहिताऽऽस्थानिकस्याऽत इहेत्यर्थस्तत्र विहित
विशेषणस्य फलमाह—बहुव्रीहौर्पापितपुष्कत्वात्ततो विहितस्य नि
त्यमिति । अयम्भाव, अत्रिद्यमात्र खट्वा यस्या इति विग्रहे
शेषाद्विभाषेति समासात्तकपो त्रैकटिपकेत्येन तदभावपक्षे 'गोस्त्रि
योरुपसर्जनस्ये'त्युपसर्जनह्रस्वेऽप्यट्वाशब्दादपि सुपि, अज्ञातादौ के
सुयलुकि 'केण' इति ह्रस्वे पुनपि, अभाषितपुष्काद्विहिताऽऽकार
स्थानिकाऽकारस्याऽभावादेव तद्विकल्पाऽप्राप्तौ प्रत्ययस्येति नित्यमे
वेत्यम् । परविशेषणस्याऽभ्युपगमे तु आस्थानिकाऽकारस्याऽभाषि
तपुष्कत्वात्तदशब्दापरत्वेन त्रैकटिपकेत्याऽऽपत्तिरूपदोषः, स्याद्वेचेति ॥

शेषिके कपि तु विकल्प एवेति । अयम्भाव, न खट्वात्वमिति
भित्तौ कपि सुयलुकि प्रत्ययलक्षणभागाद्वयस्य सुश्रुतायात्समास
सहाया 'समासात्ता' इति, शास्त्रबलन कथं तस्यैव समासस्यादुप
सर्जनस्योपसर्ग्यात्समासरूपमातिपदिकाऽभावात्, 'गोस्त्रियादि'ति
ह्रस्वस्याऽभावेन 'केण' इति प्राप्तह्रस्वस्य 'न कपोति निषेधेन 'आ
पोऽन्यतरम्यामि'ति ह्रस्वे कप प्राग्वत्तिखट्वाशब्दात्परस्याऽऽपोऽ
भाषितपुष्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाऽकारस्य त्रैकटिपकेत्येऽप्यट्वादि
का-अखट्वाकेति, ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेतित्रिविध रूप निर्वाध
मेवेत्यलम् ॥

अपमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तर्विधि ज्ञापयतीति । नन्वयमवेत्यनु
पपन्न शब्दा-चामहत्पूर्वा जातिरित्येतद्घटकाऽमहत्पूर्वग्रहणस्याऽपो
ह तदन्तर्विधिज्ञापकवादिति चेन्न । एवञ्चस्याऽर्थकत्वेनाऽ

क्षोभान् । शल पाण्डुरेयेत्यस्य यथा शल पाण्डुरपीत्यर्थस्तथाऽयं
 मधे यस्याऽयमपात्यर्था धाव्य । नचाऽनङ्गानियाऽऽचरति घनदुहति
 तत कर्तृव्यतादनदुहं मन्दान् 'विदगौरादिभ्यश्चेति ङीपो धार-
 णायाऽनुपसर्जनाऽऽधिकारस्याऽऽवश्यं चासदन्तविधिज्ञापकस्य न
 सम्भवताति वाच्यम् । तदन्तविधिज्ञापकतापरमाध्यप्रामाण्यादा-
 यारविद्यन्तप्रकृतिवपमृक्षिश्लानामनभिधानेन शापकावस्य सुख-
 त्याम् । न च पञ्च स्त्रोभोक्तयो धनानि यस्य स पञ्चगोपन इत्यत्र
 पञ्चमधेयस्यापसर्जनस्येन तत्र ङीप्तावस्य तस्य चरितार्थत्वेन
 कथं शापकमिति धान्यम् । अर्थवत्त्वमोक्तस्य (एतन्मन्त्रफलभूत
 विभक्तीतरस्ममिष्यादाराऽनपेक्षया लाकऽर्थविययकयोधजनवत्त्व)
 रूपाऽर्थवत्त्वस्याऽभावेन दृजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावेन ङीपोऽप्रस-
 क्ते । प्राचीनमतमपि स्वपथ्यास्तत्त्वप्रयोग्ययोधजनवत्त्वप्रकारकय-
 फतनात्पथ्यायिशेष्यतापथ्यास्त्यधिकरणत्वेन दुभयसम्बन्धेन शक्तिवि-
 शिष्टत्वरूपाऽर्थवत्त्वस्य पञ्चमधेयत्राऽसत्त्वेन नदप्रसक्ते । नचा
 ऽऽपिशलिना मोक्तमघातं या मा आविशला प्राहणस्यत्र ङीप्त्याव-
 स्यर्थमुपसर्जनाधिकारस्य चरितार्थमिति वाच्यम् । प्रोक्ताऽर्थक-
 स्याऽणः स्त्रियामयत्तनेन नदप्राप्ते । नचाऽप्येवमर्थकाऽणनिमित्तको
 ङीप्ता दुर्गा एवेति वाच्यम् । तस्य लुप्तत्वेन तन्निमित्तकस्य ङीपोऽप्र-
 सक्ते । न च प्रत्ययलक्षणेन तस्य सा मुलमैवेति वाच्यम् । अणो
 ऽकार इति व्याख्यानेन घणाऽऽधये प्रत्ययलक्षणाऽभावात् । नचाऽप्ये-
 वयगतस्त्रीत्वमादाय प्रोक्ताऽणनिमित्तको ङीप् स्यादिति वाच्यम् ।
 स्त्रियामित्यस्य शृङ्गमाणविशेषणत्वेन प्रोक्ताऽणोऽत्येवयगतस्त्रीत्वेऽवि-
 घमात्त्वेन तदप्राप्ते । अत एव काशकृत्स्निप्रोक्ता मीमांसामघो-
 से वाशकृत्स्ना प्राहणोत्पन्नाऽपि ङीप् । न च प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमा-
 दाय पुनर्ङीप् कुतो नेति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणयावस्य जागरूक-
 त्वात् । तस्मादनुपसर्जनाऽधिकारस्य बहुवचनचरेत्येव व्यावर्त्यम् ।
 तत्र तदन्तविधि विना प्राप्तिरेव नेति तदन्तविधिशपनमावश्यकमेव
 सति तु तस्मिन् विशेष्यत्वादनुपसर्जनाऽधिकारसामर्थ्याच्च स्त्रिया
 मिति प्रातिपदिकविशेषणमेव । स्त्रियामित्यस्य प्रातिपदिकविशेष-
 णत्वादय धीयानमतिक्ता ताऽतिघोषरोति सिद्धम् (१) एवञ्च आपि-
 शला प्राहणीत्यव्यस्यैव व्यावर्त्यम् । अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्या

दृष्टमाणाविशेषणमेव, (१) अन्यथाऽधिकारसूत्रं व्यर्थमेवस्याद्वितितेऽपि लशुने न शातो न्याधिरिति न्यायादतो गुण वृतात्मसंस्कार प्रधानमनुरुध्यने इति न्यायाद्दृष्टमाणाविशेषणत्वमेव तस्येति भावः तदन्तविधिफलन्तु कौम्मकारेयसिद्धिः । अन्यथा कुम्भकार्या अपत्यमिति विग्रहेऽपि केवलकारोशब्दादपि श्रीप्रत्यातत्वात् 'त्तोभ्यो ढक्' इति ढगाऽपस्या कुम्भकारेय इत्यापद्येत । नचैकार्थीभाववरूपसामर्थ्यस्य समुदायवृत्तित्वेनैकदेशाऽवृत्तिन्यासस्मात्तद्वितोत्पत्तिर्न न्यादिति वाच्यम् । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेण' इत्यनेनोत्तरपदे समासविधानसामर्थ्यादपरास्याऽप्येकार्थीभावमादाय वृत्ते स्वीकारात् । न च (२) (कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्यस्यापि ग्रहणमिति) परिभाषया समुदायादेरुत्तरपस्या तस्मादेव च ढक् न वाऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया कृमात्रग्रहणं एव प्रवृत्ते स्वीकारादित्यलम् ॥

तु द्विद्वाणमिति सूत्रेऽनुपसर्जनान्तिवधिकारादनुपसर्जनं यद्विद्वाणं तदन्तं यद्वन्तं प्रातिपदिकं ततो ङोभित्यर्थे बहुवचनं कुरुचरा यस्यमिति बहुप्रोहो कुरुचरशब्दस्याऽन्यपदार्थे विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात् तद्वद्वितङ्गकुरुचरशब्दान्ङोप प्रसक्तिरित्याशयेनाऽऽह— उपसर्जनत्वान्नेह, षङ्गकुरुचरेति । न च (समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधाः) इत्यनेन तदन्तविधिनिषेधाद्विद्ग्रूपं यत्प्रातिपदिकमित्यर्थस्यैव सम्भवेन नोक्तस्थलीयोक्तपत्तिः । 'नचोक्तार्थस्वीकारे कुरुचरशब्दस्याऽपि द्विद्ग्रूपप्रातिपदिकत्वाऽभावात्ङोपोऽप्रसक्त्या कुरुचरीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । (अत्रयथेऽचरितार्था अनुबन्धा समुदायोपकारका भवन्तीति न्यायात्कुरुचरशब्दश्चरेत्यत्राऽनुबन्धस्याऽच

(१) अत्रयथेति । अनुपसर्जनादित्यस्यापि प्रातिपदिकविशेषणत्वे इत्यर्थः

(२) कृद्ग्रहण इति । अत्र गतिरनन्तर इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं प्रमाणम् ।

तथा हि, अभ्युद्गतमित्यादावभेदं प्रकृतिस्वरभावावाऽनन्तरग्रहणं तिष्ठति, परप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्गतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाभेदं प्रकृतिस्वरभावासी तदर्थं कृतमन्तरग्रहणं स्वार्थं सपरिभाषां ज्ञापयति, ज्ञापितापान्तवस्यामनयोद्गतस्य तान्तत्वात्तन्निबन्धे प्राप्तस्य प्रकृतिस्वरस्य चारणार्थमनन्तरग्रहणं स्वार्थं चरितार्थमिति भावः ।

त्रिषामित्यस्याधिकारात्त्वोत्तरूपाऽर्थे गम्यमाने मत्वेऽत्र तद्विधानादिति तदर्थः ।

ननु 'दामहायनान्तर्धे'ति सूत्रे 'सरूपाऽव्ययादेर्डीप्' इत्यस्मादव्ययग्रहणस्याऽस्वरितत्वेन भाष्यकृताऽननुवर्तितः ऋदुहोमेत्यत्रोक्तसूत्राऽप्राप्त्या डाप्डोप्तिवेषेषु प्राप्तेषु बहुरापीऽद्रूपश्रयम्भवयेवेत्यत आह—अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुदात्ता वदवेत्यत्र डाब्निपेधावपि पक्षे स्त इति । अपिना अन उपधेति डीपश्च सग्रहः, नचोक्तशब्दप्रदकाऽनोऽनर्थकत्वेन कथमन उपधेत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । (अनिनस्म-ग्रहणाम्यर्थवता आनर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजन्ती)ति परिभाषयाऽग्रहणेऽनर्थकस्यापि तस्य ग्रहणादिति भावः ॥

ननु सहाशब्दानां नियताऽऽनुपूर्वीकत्वेनाऽऽदादित्वाच्छब्दसिद्धस्यैवाऽनुविधानात्तत्र च डीयभावयिशिष्टस्य प्रयोगासम्भवात्तादशप्रयोगस्य च 'अन उपधेत्येव सिद्धौ 'नित्य सहाच्छब्दसोरिति सूत्रे व्यर्थमिति चेन्न । फलमामकभागधेयेत्युत्तरार्थत्वेन सार्थक्यात् । नचोत्तरार्थं घृतस्य नित्य सहाच्छब्दसोरित्यस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसामेऽप्रत्ययनित्यग्रहणं विफलमेवेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे विकल्पाननुवृत्त्यर्थत्वेन साफल्यादिति भावः ॥

ननु ममेयमित्यर्थेऽसच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोरयतरस्या चञ्चेत्यनेनाऽणि 'तदकममकायेकवचने' इति ममकाऽऽदेशे आद्यचो घृद्धौ मामकेत्यस्याणान्तत्वादेव डीपि सिद्धे 'केऽलमामकभागधेये'तिसूत्रस्थमामकग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न । अणान्तमामकशब्दाद्यदि डीप् स्यात्तर्हि सहाच्छब्दसोरित्येति नियमार्थत्वेन सार्थक्यादित्यत आह—मामकग्रहणं नियमार्थमिति । नचानेन मामकशब्दात् डीप एव त्रिधानात् (मामकनरकयोरपसरयानम्) इत्यत्र मामकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । मा मातीति माम माम कायताति मामिकेत्यत्रेत्यत्रिधानार्थं तद्वहणस्य सार्थक्यात् । नचाऽत्रापि केऽलमामकेत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । भागधेयशब्दसाहचर्येण तद्विना तस्यैव मामकशब्दस्यात्र ग्रहणात् । नियमस्य व्यावर्त्यमाह—तेन लोकेऽसङ्गायामामिकेति । न च मामकनरकयोरनिवार्त्तिकाऽऽरम्भसामर्थ्याद्वा यभावकल्पनेन यथ मामिकेत्यस्य नियमन्यास्त्यत्वमिति वाच्यम् । उक्त्यात्तिक्स्याऽऽप्परवाऽभावेऽपात्वविधानेन चरितार्थत्वात्सा-

र्णविरहेण उोषभावस्य कल्पयितुमशक्यतया लोपो दुर्वारत्वेनोक्त
प्रयोगस्य नियमव्यावर्त्यस्य सुलभतादिति भावः ॥

ननु 'तदभ्याऽस्त्यसिगिति मनुयि ति सूत्रस्य तदिति प्रथमा
नात् पठ्यर्थे समस्यर्थे चाऽस्तिना सामानाधिकरण्ये सति मनु
प्यादित्यर्थेऽस्त्यसिगिति निवृत्त्यर्थं सह प्रथमान्तस्याऽभेदान्शयेन
प्रथमात्तामनुप् सिद्ध्यति, तथा च, अन्तरस्त्यस्या गमं इति विग्रहे
मध्ये इत्यर्थकम्याऽन्त शब्दस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानतादन्तिसामा
नाधिकरण्याऽभावात्तनुप् न स्यात् । नचोक्तमनुपिधावकसूत्रऽ
रितग्रहणस्याऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावेनाऽरितशब्दात्तनुप्यिधानां
र्थत्वादुक्तप्रयोगे मनुप् सुलभ एवेति वाच्यम् । तत्र प्रथमात्तादेव
मनुपा विधानात् । अत एवाऽस्तित्ता सामानाधिकरण्याऽभावादप्राप्ते
मनुप निपात्यते इति भाष्यात् सङ्गच्छते । अथञ्चोक्तरीत्या प्रवृत्ते
मनुप् नैव स्यादित्याशङ्का समाधत्ते—गृभिण्या जीरट्भर्तृनाया च
प्रकृतिभार्गा निपात्येते इति । उरुस्त्रिगुणेन मनुपा विधानं यत्प
नु 'मादुपधायाश्च मनोयाऽययादिभ्य' इत्येनैव सिद्धमिति भावः ॥

ननु पत्युर्नो यमसयोगे' इति सूत्रे सयोगपरं सम्यग्धोपलक्षण
मिदं त आह—यमेन सम्यन्ध इति । मित्रा इत्यर्थः । यद्यपि पति
शब्द पुष्पिहस्तथापि स्वमाच्यक्तकयमफलनिरूपितविलक्षणसम्यग्धो
यदा रिपां विवक्षितस्तदा पुवाचकोऽपि तकारोत्तरकारस्यानिकन
कारघटितोऽयमेव पतिशब्द स्वपूर्वत्वसम्यग्धेन उ'परिशिष्ट स्वभा
वात्प्रियात्मघर्षत इति तदाशयः । सम्यग्ग्रय यमफलप्रतियोगिर्भ्य
स्यरश्च तदाह—तत्कर्तृकयमस्य फलभोक्त्रीति ॥

ननु पत्युर्नो यमसयोगे' इत्यत्राऽधिहतस्याऽनुपसर्जनावित्यस्य
पत्युरिति पठ्यतेन सामानाऽधिकरण्याऽनुपधात् पठ्यतत्थकरण
नादनुपसर्जनस्य पत्युरिति तत्सम्यग्ध्याऽनुपसर्जनस्येत्यस्य 'पूत
कृतोरि'युत्तराऽयं 'विभाषा सपूर्वस्ये' त्यत्राऽनुवृत्तावपि न । पत्युवि
शेषणत्वं किन्तु पतिशब्दाऽतस्येत्याशयेनाह—अनुपसर्जनस्येतीहो-
त्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदतस्येति । सपूर्वस्ये
त्यत्र व्याख्यानात्सहशब्दस्य विद्यमानाचित्य पूर्वशब्दस्य पूर्वाऽ
यवपरत्वं तत्र पतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवाद्भ्यमिच्छा
गश्च सामर्थ्यात् (ग्रहणवता प्रातिपदिनं तदतत्रिधिर्नाम्ना)ति

प्रतिषेध बाधित्वा पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणात्केवलस्य पतिशब्द
स्याऽप्राप्तात्सपूर्वविशेषणसद्भावात्कथमनुपसर्जनस्येति केवल
पतिशब्दस्य विशेषणम्भविष्यतीति भावः । अनुपसर्जनस्येत्यस्य
तदन्तविशेषणयेफलमाह—तेन बहुव्रीहावपीति । दृढ पतिर्यस्या इति
विग्रहे पत्युस्तस्याऽनुपसर्जनत्वाद्विकरणेन नकारे दृढपत्नी दृढपतिरि
तिरूपद्वयसिद्धिः अनुपसर्जनस्येत्यस्य पत्युर्विशेषणत्वे दृढविग्रहे पति
शब्दस्योपसर्जनत्वादपठ्य न सिद्ध्यति । बहुव्रीहौ वृषलपतयो यस्या
इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ पतिशब्दान्तस्य वृषलपतत्यस्योप
सर्जनत्वात्तत्राऽतिप्रसङ्गकारणयेहाऽप्यनुपसर्जनपदसम्बन्ध इत्यर्थः ।
(१) इदमुपसर्जनस्यापलक्षणम्, अतः पतिमतिता ताऽतिपत्नीति
सिद्धमिति भावः ।

ननु 'विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र सहशब्दस्य विद्यमानाऽवयवया
चित्त्वेन विद्यमानाऽवयवपूर्वस्य पतिशब्दात्प्रातिपदिकस्य नत्वमि
त्यर्थे समास एवास्य प्रवृत्तिः स्याद्वान्येन स्यात् । न च पत्युना
यज्ञसयोगे' इत्यनेन वृषलस्य पत्नीति बाधयेपि सुलभ एवात्रेति इति
बाध्यम् । तत्राऽपि यज्ञसयोगे इत्यस्य सस्याद् वृषलत्वेन यज्ञसयो
गाऽभावात्स्याऽप्यप्रवृत्तेरित्याशयेनाशक्ते—अथ वृषलस्य पत्नीति
व्यस्तेकथमिति चेदिति । समाधत्ते—पत्नीव पत्नीत्युपचारादिति ।
अग्निसाक्षिपाणिग्रहणाश्रयणादित्यर्थः । यज्ञफलप्रतियोगिकं धर्म्यं
यज्ञस्याऽऽरोपादिति केचित् । वृषलस्त्रिया बहुधर्माश्चरणदर्शना
दिय वृषलस्य पत्नी वशिष्ठस्य वेति श्लोकप्रवाद इत्यन्ये । नन्वेव
यज्ञसयोग इति यावत्स्याऽभावाद्व्यर्थमित्याशयः समाधानान्तरमाह
यदेति । पस्तुतस्तु आचारविश्वन्तप्रकृतिककर्तृविषि दृढप्रमाणाऽस
त्वादिय प्रौढोक्तिः । पुरिसूत्रे यज्ञसयोगे इत्यस्य तु वृषलस्य पति
शब्दस्य साधनेन साधक्यमिति भावः ॥

ननु 'विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र पत्युरित्यस्य प्रातिपदिकविशेष
णत्वेन 'येन विधिरिति तदन्तविधौ पतिशब्दान्तस्येत्यर्थः दृढपत्नी
त्यादिसिद्धावयववाची पूर्वशब्दः किमर्थं इत्याशयेनाऽऽशक्ते—
सपूर्वस्य किमिति । प्रत्युदाहरणमुत्तेन समाधत्ते—गवां पतिः स्त्रीति ।
अयम्भावात्, तदभावे केवलस्यापि पतिशब्दस्य व्यपदेशितत्वात्तत्र

पतिशब्दान्ताद्यानुत्पत्तयेऽतिप्रसङ्गस्यादिनि तदावश्यम् सति तु
नस्मिन् गयामित्यस्य पूर्वं सत्यऽपि तस्य पतिशब्दाऽऽयस्याऽभावा
द्वाऽतिप्रसङ्ग इति । घुम्नुगस्तु, स्वपरंशिवद्वायोऽप्रातिशक्तिरेवति
निषेधनं कथमपनिशब्दस्य मन्त्राऽऽमावात्तृधाऽवाप्या शोभाऽ
भावात्सपूर्वस्यति स्वर्थमेवेति दिक् ॥

ननु 'शृगच्छ' यत्रो नि गृह्य भाष्य शृत्तः । अ गृहात्स्वार्थमुदात्तप्रद
णमप्यथा 'सपायस्त द्वयाद्य वद्वयो गुरुरिति मध्योदात्तावसेरि' यु
क्तम् । कुसिदशब्दस्य शार्धमप्यत्र नु कुसिदायऽभ्युदात्तप्रदणस्य
पत्त्यत्याशदुत्तया ह्यमम्यमेवात्तजण्डस्य ननु शार्धमप्यत्र
मित्यत आह—कुमिदशब्दे इत्यमयो ननु शीर्षय इति ॥

ननु 'यत्तादि' उदात्त' इति सूत्रेऽधिष्ठगस्याऽनुपमर्जनात्स्वस्य
(ध्रुताऽनुमितयोऽरि) ति ग्यायन गृह्यमाणविशेषणत्वात् प्रीत्यायेना' यस्या
' इति बहुप्रीत्यायेन' उद्देश्या, स्वपण्ये धिशेषण' यतोपमर्जनस्यान्तात्तरे
न स्यातामि' याशब्द समाधत्ते- 'येत्या च गलान्येतीति । अयम्भाव
सदयाऽनुरोधे तोष' याय धात्रियोक्त' धिवागस्य तद' यिशेषण' य
मेवोचितम् । तथा च, तत्रैतजण्डस्योपमर्जनस्येऽपि तद' तस्याऽनुपम-
र्जनस्याप्युदात्तस्ये किमपि प्रतिषम्भकमिति । अत एव गृह्यगृह्यशृत्ति
एता नारायणतोष' प्रयागं बहुप्रीहि' इत्या टीकत्यमि' युक्तमिति प्राञ्च ।
न' यास्तु 'उपमानाना' नि सूत्रस्य भा' यस्वरसान् 'टिड्डा' प्रिति
सूत्रेऽनुपमर्जनात्स्वस्य गृह्यमाणविशेषण' त्यर्थेव अन्तस्त्वनहाऽपि
तस्य गृह्यमाणविशेषण' यमेवोचितम् । अत एव कुम्भकपाल लोहित
मिरति विप्रदे कुम्भकपाललोहितास्य च लोहितशब्दस्योपमर्जन
त्वात्तर्गादिनुदात्तादित्यनेनाऽनुपमर्जनलक्षण इकारो न प्राप्तातीत्या
शक्तिसमुपमाना'तीति सूत्रे भाष्य । यद्यश्च त्रिषु स्थानेषु एवो ज्येष्ठोनि
सिद्धमित्याहुर्नि दिक् ॥

ननु 'अ' यतो ऽपि ति सूत्रेण तकारोपधभिन्नाङ्गण' याचिनोऽनु
दाना' तात्प्रातिपदिका' रीषविधानेन पिशङ्गशब्दस्य' लघा' त्ते द्वयाश्च
चह्वयो गुरुरित्यनेन मध्योदात्तत्वाच्छ्रवस्य अनुदात्त पदमवयजं
मित्यनेनाऽनुदात्तत्वविधा' तादुन' शब्दस्यानुदात्ताऽ' तत्प्रात्तस्मा' द्वापि
प्राप्ते टीपर्थं धात्तिकमप्यनारयति-पिशङ्गादुपसर' यानमिति । यत्र याचि
न पिशङ्गशब्दान्दीप् स्यादिनि तदर्थः स च ङोप न नित्य वि' तु धैष

टिपक् इति पिशगेनिरूपयमिडि । न च ङोपविधानेनैरोपपत्तौ त
विहाय ङोपविधानेको विशेष इति वान्यम् । म्यरे विशेषादिति भावः ॥

छन्दसि क्रमेक इति । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' इत्यनेन,
असितपलितयास्तकारस्य प्राप्तं नत्त याधित्वा फनमाऽऽदेशं तत्सगि
योगेन ङोप चेत्तयेके आचार्या इत्यर्थः । अत्र छन्सीत्युक्त्या
भाषाया क्रमादेशस्य भाष्यासम्मतत्वात्तत्र गनो गणस्त्वर्णमसिक्किना
नामिन्यादय प्रयोगा प्रामादिका एवमिति प्राञ्च । उस्तुनस्तु, छन्द
स्येक इत्युयात् छन्दस्येवके क्रमाऽऽदेशमिन्त्रिति, अये तु भाषाया
मपीति पथ्यवसितोऽर्थः, तथा च नात्प्रयोगे फाऽप्यनुपपत्तिः । अत्रै
कग्रहणमेव प्रमाणमयथा भाष्यकारो नेकग्रहणं कुर्यादित्याहुरिति
भावः ॥

ननु अत्रपूर्वकारिपशोधने इत्यस्माज्जातो नप्रत्यये 'आदच उप
देशेऽगिनी'त्याचे निष्पन्नस्याऽवदातगच्छस्य विशुद्धवाचित्वेन घर्ण
वाचित्वाऽभाषाहर्णादनुदात्तादिति ङीपोऽप्राप्त्या टायेनेत्यत आह—
अवदातगच्छस्तु न घर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेन अवदाते
त्येनेति । न च, अवदात, सितो गौरो उल्लसो धवलोऽर्जुन इत्यमर
कोशेऽवदातशब्दस्य घणवाचित्त्वदर्शनात्तत्र ङीपो दुर्गारित्येन कयम
उदात्त इत्युक्तमिति ग्राह्यम् । तथापि विशुद्धरसाधर्म्यादवदात
गच्छप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः ।

लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति । अ ते नाम एकस्मिन् लघो
द्वयोर्लघाश्च परतो बह्वो गुरुरेव गुरुरेव इत्यर्थः ।

ननु पितामहीत्यानिरूपसिद्धयं पितृव्यमातुलमातामहेति स
धर्मस्य (मातरिपित्रे)ति धचनस्याऽऽवश्यकत्वेन तेनैव पितृविधा-
नात्तल्लक्षणोपि मातामहात्म्यस्याप्युपपत्तौ गौरादिपुत्रशब्दपाठो व्य
र्थभूय ज्ञापयति पितृलक्षणे टापनित्य इति तेन दृश्यतेऽनेन दृष्टेत्यावो
दशे प्रति न पितृप्रयुक्तङीपापत्तिः किन्तु टायेनेति भावः ।

ननु 'उत्मादिभ्योऽञ' इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे जनपदशब्दादजि
नल्लक्षणङीपि च वृत्ते जानपदीत्यस्य सिद्धौ सूत्रे तदग्रहणमव्यर्थ
मिति चेन्न । ङोपा रूपापपत्तावपि ङीपाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्त
त्वार्थमिहाऽपि तदावश्यकत्वात् । जानपदी वृत्तिः । जनपदभवाऽनु
च्छेदा जीविकेत्यर्थः ।

अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादिति । कमण्डलुरूपे इत्यर्थः । कुण्डो
कमण्डलो जातत्पतिवत्ता सुत पुमानिति विभक्त्योशाः कमण्डलुयाये
कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भाष । यदि तु पिठरे तु न ना कुण्ड
मिति विभक्त्योशे नपुसकत्वमप्युक्तं पिठराऽमत्रशब्दौ एव्यायां पिठर
प्यात्युपा कुण्डमित्यमरे नपुसक-प्रमात्रांतिरेकदेशाऽनुयाद इत्यु
च्यते तदाऽनेकविधसम्बन्धेषु अमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वं
जातित्वाऽभावादप्राप्तो ऽपि विधीयते न तु नियम्यते । एवञ्च स्त्री
विषयत्वादिति जानित्वाऽभावादित्यम्योपलक्षणं बोध्यमिति बहवः ।
अये तु कमण्डलुसम्बन्धाऽनुगत-वाचतद्वयामात्रवाचिनो जातित्वस्य
सम्बन्धाज्जातेरन्वायेऽपि सिद्धौ सूत्रमिदं नियमार्थमेवेति याहु । असृते
जातजाया कुण्डेऽप्येव । गोणी आवपन चेदिति । आवपने च नित्य
स्त्रीत्वाद्प्राप्तस्य ऽप्यो विधानम् । आवपनमिति सामान्यं नपुसकम् ।

ननु गजवाचकनागशब्दस्य जातिवचनत्वेन जातेरन्वाविषया
न्योपधादि त्वेऽपि सिद्धे व्यर्थमत्राऽत्र सूत्रे तद्ग्रहणमित्याशङ्क्य
समाधत्ते—गजवाची नागशब्द इत्यादिना । कस्याचित् स्त्रिया
स्थौल्यगुणदर्शनादारोप्य तत्र नागत्वमिय नागीति प्रयुक्ते तस्यैकस्य
तिमात्रवृत्ति-चन जातिरन्वाभावाज्जातरिति ऽप्याऽप्राप्त्या तदर्थमिह
नागग्रहणमावश्यकम् । नचाऽऽरूपितनागत्रिणिष्टस्त्रीप्राधक्यनाग
शब्दस्य गौणत्वेन (गौणमुख्य) न्यायन तस्याऽत्राग्रहणात् ऽपि
प्राप्तिरिति व्यर्थमेव तद्ग्रहणमिति त्रान्यम् । मुख्यनागशब्दाज्जाते
रित्येऽपि ऽपि मिद्विधेन तस्यैव नागशब्दस्य गौणे ऽपि विधानेनेव
चारितार्थात् । किञ्चोक्त-यायस्य पदकार्थविषयकत्वेऽपि प्रवृत्तः ।
विधित्वाऽनुरोधेऽदस्य सूत्रस्य गौणेऽपि प्रवृत्तेऽपि भाष । ननु
मुख्यनागशब्दाज्जातेरित्येव गौणनागशब्दाज्जातसूत्रेणैव ऽपि सिद्धे
सूत्रे स्थौल्यग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते—सर्पवाची नागशब्द
स्त्विति । दीर्घगुणविशिष्टा काञ्चित्त्रियमग्लोप्य नागत्व तत्राऽऽरो
प्येय स्त्री नागा सपिणीति प्रयुक्ते ततो ऽपि यावत्तये सूत्रे स्थौल्य
ग्रहणमिति । एवञ्च गौणनागशब्दस्यैवैतत्सूत्रादाहरणत्र प्रयुदाहर
णत्वञ्चेति भाष ॥

चोतो गुणवचनात् । अत्र सूत्रे गुणवचनशब्देन समस्त वृद्ध-
तश्चित्तात् सवनाम जाति सख्या सञ्ज्ञाशब्दाऽतिरिक्तानां शब्दानां

ग्रहणम् । न च गुणवचनशब्देनेदृशानां ग्रहणे मिश्रमाणमिति वाच्यम् । 'आकडारदेवा सज्ञा' इत्येतत्सुप्रत्यभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । उक्तसूत्रस्यभाष्यपर्यालोचनां तादृशशब्दानामेवोक्तसंज्ञालाभात् । तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञाप्रतिपाद्याऽग्रे तद्वाधकत्वेनेता संज्ञा क्रमेण पठिता । गुणवचनेत्यन्वर्थमगत्या गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां गुणवचनसंज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणम् । तत्र जातिपदेनाऽकृतिग्रहणद्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव ग्रहणादिति दिष्टम् ॥

यत्तु भाष्ये अत्र सूत्रे गुणवचनशब्देन, सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च साऽमत्प्रवृत्तिर्गुण इति गृह्यते तत्र, एतद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वान् । इत्थमुक्तवारिष्यायान्या । नथा हि, मत्प्रवृत्त्यम् तत्रच निविशते समवेति, या गुणो द्रव्यमात्रसमवेत इत्यर्थः । एतेन सत्ताप्यावृत्तिः । जा हि न केवलं द्रव्ये घटते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । अनु द्रव्ये एव द्रव्यत्व तत्राऽतिव्याप्तिरित्याह—अपेनीति । अपगच्छतात्यर्थः । अर्थात्संज्ञादेवाऽपगच्छतीति यावत् । यथा पीतताया जाताया फलादेर्नीलताऽपि न तथा द्रव्यस्य द्रव्यादपेति । न-वेधमपि गात्व गोषु घटते, अर्थादेवाऽपेति तत्राऽतिव्याप्तिरित्यत आह—पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गात्व हि द्रव्यस्याऽनान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते । यथा, अग्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते एतेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः । एव तर्हि कर्म द्रव्ये घटते ततोऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यत चेति तत्राऽतिव्याप्तिरित्यत आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्याऽनुत्पाद्य इति तदर्थः । उत्पाद्यो यथा घटाद् पाकजा रूपादि, अनुत्पाद्यो यथा, आकाशादेर्महत्त्वादि । क्रिया तु सर्वाऽप्युत्पाद्येन न नित्येति नस्या द्वैविध्याऽभावाद्गुणत्वाऽभावः । न-वेधमपि द्रव्यस्य गुणत्व प्राप्तोति, अत्रयदिद्रव्यं ह्यवयवद्रव्ये निविशते, असमगाधिकारणसंयोगनिवृत्तो विनाशात्ततोऽपेति, भिन्नजातिषु हस्तपादादिषु च दृश्यते । द्विविधं च भवति । नित्याऽनित्यमेवेति निरयवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वात्तदवयवविद्रव्यस्य तु घटादरनित्यत्वादत आह—असत्प्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥

अनु गुणवाचिनो वा ङापित्यनेव मृद्धी मृदुरित्यादिसिद्धो वा नो गुणवचनादित्यत्रात इति-यर्थमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—उत किमिति समाधत्ते—शुचिरिति । शुचेरौणादिके किदिनि तत्सिद्धिः । अय

म्मात्रं, सूत्रे तदग्रहणे शुचिरित्यादौ डीपापत्तिरिति न च तत्रोक्त इत्य-
 म्यामत्वेऽजायतष्टात्रित्यस्मादत इत्यस्य सम्बन्धेनोदाहरणस्यैवा-
 ऽसिद्ध्या प्रत्युदाहरणदानमसङ्गतमिति ग्राह्यम् । एव सति खरुरि-
 यादौ डीपाऽप्राप्त्या तद्व्यापत्तक (परसयोगोपधात्रे)ति वाच्यं
 नाऽऽरम्भसामर्थ्यादुक्तसूत्रादत इत्यस्याऽस्य धेनोदाहरणसिद्धौ वा-
 धकाऽभावात्प्रत्युदाहरणदानस्य सङ्गतत्वात् । नचोक्तप्रत्युदाहरणे
 (इतिरादक्तिन) इति छीप इष्टापत्तौ कथं तस्य प्रत्युदाहरणत्व-
 मिति वाच्यम् । तथा सति शुद्धे-पस्यैव प्रत्युदाहरणत्वान् । तथा
 ऽत्राऽपि (परसयोगोपधादि)ति निषेधान्नात्ताऽऽपत्तिरिति वा-
 च्यम् । परमाहचर्ग्यादुकारात्तसयोगोपधादेव तेन निषेधेन तत्रा-
 ऽऽपत्तेर्दुष्टारत्नाम् । न च साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वादुकारा-
 न्तसयोगोपधादेव तेन निषेध इत्यस्य वक्तुमशक्यतया वाच्यस्य
 मामा-यार्थक्येन शुद्धे-यत्र दायाभावाद्ध्यर्थतद्ग्रहणमिति वाच्यम् ।
 तथा सति पीतेत्यत्र डीपारणाय तदावश्यक-रादिति दिक् ॥

अतिन्नर्थात्किम् अजननिरिति । ननु सत्रतोऽतिन्नधादिति
 गणसूत्रेऽतिन्नर्थादिति किमर्थम्, समुदायद्वाराऽत्रयथ प्रश्न, अथा-
 द्यप्रहण किमर्थमिति प्रष्टुरभिप्रायः, न च तदभावेऽजननिरित्यत्र
 डीपापत्तिरिति ग्राह्यम् । अतिन्नग्रहणसामर्थ्यादत्र तत्र वापोच्चार-
 नम्भगान् । नचातिन्नग्रहणाभावे किन्नन्तादपि डीपापत्तिस्तज्जा-
 त्रयर्थ तस्याऽवश्यकत्वेन सामर्थ्यविरहात्तेन कथमुक्तस्थलीयदोषो-
 ऽस्मभ्य इति वाच्यम् । एव सति वद्धादिगणे पञ्चतिशब्दपा-
 ठस्य वयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च व्यर्थमतिन्नग्रहणं ज्ञापयति इकारात्ता-
 द्वादि डीप् स्यात्तर्हि किन्न-तभिन्नादत्रेति । एतन्नियमप्रत्तादेव पञ्च-
 निशब्दपाठा गणे चरितार्थः । तथा च किन्न-तभिन्नादेनाजननिरि-
 त्यत्र डीप स्यादित्यर्थग्रहणमावश्यकम् । सति तु तस्मिन् किन्न-त-
 भिन्नत्वेऽपि तदर्थेऽप्यप्रत्ययात्तया नात्ताऽऽपत्तिलेशोऽपाति मात्र ॥

ननु सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याऽग्रहणादानुगनुपपत्त्या ब्रह्माणीति न-
 म्यादित्याशयेनाशङ्कते—कथं ब्रह्माणीति । उत्तरयति—ब्रह्माणमा-
 नयतीत्यादिना । ग्य-तात् अत्र प्राणने' इत्यस्मात्स्मरणे 'शेर-
 निटि' इति शिरोपे टिङ्ङाणि' ति डाणि पूर्वपदात्समायामि'
 ति एतत्तच्च ब्रह्माणातिरूपसिद्धिरिति भावः । नचाऽऽनुकि दीर्घो-
 चारणं ज्ञापयति कचिद् यत्राऽयानुगभजताति ब्रह्माणीतिरूपसिद्धौ

मूलोक्तप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम् । आकारोच्चारणाऽऽभावे पररूपापत्तेर्दुर्गन्धार्थत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्सामर्थ्यविरहेणोक्तकल्पनाऽसम्भवेन मूलोक्तप्रयामस्य सार्थप्राप्त । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यात् पररूपाऽपत्तिरिति वाच्यम् । अल्लोपोऽन इति लोपवाङ्मयाऽकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तेन पररूपवाधाऽसम्भवात् । न च (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येव ग्रहणम्) इति परिभाषया प्रकृत्यकारधटितस्याऽऽस्यानो हान्तणिकत्वेनाऽग्रहणान्न लोपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'उदुवाहेरुधसो डीप्' इत्येतत्सूत्रेण भाष्यादल्लोपोऽन इत्येतद्विषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । न च तत्कारमात्रविधानेन लोपपक्षप्रागमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम् । 'न सयोगाद्व्यमत्तात्' इति निषेधेन लोपाऽप्राप्त्या सर्वाण्येत्यत्र कारोच्चारणस्य चरितार्थात्वात् । एतच्च लोपस्यावृत्त्यर्थमकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्सामर्थ्यात्पररूपवाधनाऽसम्भवेन तद्व्यावृत्त्या दीर्घोच्चारणस्य सत्त्वात्तेनोक्तकल्पनाया वक्तुमशक्यत्वादुक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्या युक्त एव मूलोक्तप्रयास इति दिक् ॥

तनु (गणिकारकोपपदानां हृदि सह समासवचनम्) इति परिभाषासत्त्वात्सुतुत्पत्तेः प्रागेव समासे तन्नाममन्तत्वेन 'क्रीतात्करणपूर्वादि'त्यनेन टोप् न स्यादित्याशङ्क्य समासश्चेत्—कचिन्न, धनक्रीतेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलमि'त्येतत्सूत्रस्थबहुलग्रहणेनात्परिभाषाऽनित्यत्वापनात्कचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समास इत्यन्तरङ्गात्समासात्प्रागेव टापि तत् समासे करणपूर्वत्वे प्यदत्तत्वाऽभावात्तेनाऽपत्तिरिति समाधानुरागः । अथेतु, उक्तपरिभाषाऽनित्यत्वरस्य कर्तृकरण इति सत्रे भाष्ये बहुलग्रहणफलत्वेनाऽनुक्तत्वात् हृदिस्थ इत्यादौ पत्याऽभावात् 'अभ्याम्ने'ति सूत्रेणवादिग्रहणस्यापि नियमाद्यभावाद्यववाऽनुक्तपरिभाषाऽनित्यत्वाऽभावादुक्तप्रयोगोपपत्तये सत्यभिधानादजादित्वाद्यपि चङ्गन्तित्यलम् ॥

अस्याङ्गपूर्वपदादा । न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वञ्च तत्पदपूर्वपद अस्याङ्गञ्च तत्पूर्वपदञ्च, अस्याङ्गपूरपद तस्मादस्याङ्गपूर्वपदादिति कर्मधारय अस्याङ्गभूतात्पूर्वपदात्परयन् चात् तदनवदुवाहेर्वा डीपिति तदर्थः । न यत्र कर्मधारयाऽऽध्याये किम्प्रमाणमिति चेन्न । उत्तरमग्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । तथा हि, उत्तरसूत्रे भाष्ये कत्याणपाणिपादेत्यादौ टोप्वाङ्मया 'अस्याङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्य कर्मधा

म्मात्र, सूत्रे तदग्रहणे शुचिरित्यादौ डीपापत्ति न च तत्रोक्त इत्य
म्यासत्वेऽजायतत्वावित्यस्मादत इत्यस्य सम्बन्धेनोदाहरणस्यैवा
ऽसिद्ध्या प्रत्युदाहरणदानमसङ्गतमिति वाच्यम् । एव सति खरु-
यादौ डापोऽप्राप्त्या तद्व्यापत्तक (खरुसयोगोपधादे)ति वाचि-
काऽऽरम्भसामर्थ्यादुक्तसमादत इत्यस्याऽस्यधेनादाहरणसिद्धौ वा
धकाऽभावात्प्रत्युदाहरणदानस्य असङ्गत्वात् । नचोक्तप्रत्युदाहरणे
(वृद्धिरादिति) इति डीप इष्टापत्ता कथं तस्य प्रत्युदाहरणत्वं
मिति वाच्यम् । तथा सति शुद्धेऽस्यैव प्रत्युदाहरणत्वात् । नचा
ऽत्राऽपि (खरुसयोगोपधादि)ति निषेधाच्चात्ताऽऽपत्तिरिति वा
च्यम् । एवसाहचर्यादुकारात्तस्ययोगोपधादेव तेन निषेधेन तत्रा
ऽऽपत्तेर्दुर्वारित्वात् । न च साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वादुकारा
न्तमयोगोपधादेव तेन निषेध इत्यस्य यत्कुमशब्दतया वाचिस्त्व
सामान्यार्थकरण शुद्धेऽत्र दापाभावाद्भव्यं तदग्रहणमिति वाच्यम् ।
तथा न तं पातेत्यत्र डीपवारणाय तदात्रभ्यक्तवादिति दिक् ॥

अक्तिन्नर्थात्किम् अजननिगिति । ननु सर्वतोऽक्तिप्रधादिति
गणमूत्रेऽक्तिन्नर्थादिति किमर्थम्, समुदायद्वाराऽवश्यं प्रज्ञ, अर्था
द्वयग्रहण किमर्थमिति प्रष्टुमभिप्राय, न च तदभावेऽजननिरित्यत्र
दापापत्तिरिति वाच्यम् । अक्तिग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र दोषोच्चार
सम्भवात् । नचानिग्रहणाभावे किञ्चिन्तादपि डीपापत्तिस्तद्व्या
वृथं तस्याऽऽवश्यत्वेन सामर्थ्यविरहात्तेन कथमुक्तस्यालीयदोषो
च्चारस्तम्भः इति वाच्यम् । एव सति यद्वादिगणे पञ्चतिशब्दपा-
ठस्य ध्वन्यर्थोपपत्तेः । एवञ्च 'यर्थमक्ति'ग्रहणं ज्ञापयति इकारान्ता
द्यदि डीप् स्यात्तर्हि किञ्चिन्नमिन्नादेवेति । एतन्मियमवलादयं पञ्च
तिशब्दपाठा गणे चरितार्थः । नथा च किञ्चिन्नमिन्नादेनाजननिरि-
त्यत्र डीप स्यान्नित्यर्थग्रहणमात्रशक्यम् । सति तु तस्मिन् किञ्चिन्नत
मिजत्वेऽपि तदर्थोपपत्त्यया तया नोक्ताऽऽपत्तिलेशोऽपाति भावः ॥

ननु सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याऽग्रहणादानुगनुपपत्त्या ब्रह्माणीति न
भ्यादित्याशयेनाशङ्कते—कथं ब्रह्माणीति । उत्तरयति—ब्रह्माणमा
नयतीत्यादिना । एवतान् 'अन प्राणो' इत्यस्मात्प्रमात्यणि 'खर
निटि' इति शिलाप दिङ्ङा, णञि 'ति डापि पूवपदात्सहायामि'
ति णट्ठे च—ब्रह्माणातिरूपेसिद्धिरिति भावः । नचाऽऽनुकि दीर्घो
च्चारणं ज्ञापयति क्वचिन् यत्राऽऽनानुगम्यतानि ब्रह्माणीतिरूपसिद्धौ

मूलात्प्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम् । आकारोच्चारणस्याऽऽभाव पररूपापत्तेर्दुर्व्याख्येन तद्व्यावृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्सामर्थ्याविरहेणोक्तकृष्णनाऽसम्भवेन मूलात्प्रयासस्य सार्थकता । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यात् पररूपाऽपत्तिरिति वाच्यम् । अस्मापोऽन इति लोपवाक्यायाऽकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तेन पररूपवाधाऽसम्भवात् । न च (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येव ग्रहणम्) इति परिभाषया प्रत्ययकारघटितस्याऽऽस्यानो ताक्षणिकत्वेनाऽग्रहणात् लोपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'ग्रहणोद्भूतसो डीप्' इत्येतत्सूत्रस्य भाष्यादस्मापोऽन इत्येतद्विषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रयत्ने । न च नकारमात्रविधानेनोपपत्तावागमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेव स्मापो नेति वाच्यम् । 'न सयोगाद्धमन्तात्' इति निषेधेन लोपाऽप्राप्त्या सर्गलोत्यत्र ककारोच्चारणस्य चरितार्थात् । एतच्च लोपव्यावृत्त्यर्थमकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्सामर्थ्यात्पररूपवाधनाऽसम्भवेन तद्व्याख्याय दीर्घोच्चारणस्य सत्वात्तेनोक्तकृष्णनाया कर्तुमशक्यत्वादुक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्या युक्त एव मूलात् प्रयास इति दिक् ॥

ननु (गतिकारकोपपदानां वृद्धिः सह समासवचनम्) इति परिभाषासत्वात्सुतपत्तेः प्रागेव समाने तन्नामदन्त्येन 'क्रोताः करणपूजादि' त्यनेन डीप् न स्यादित्याशङ्क्य समापत्तेः—कचिन्न, अनप्रीतेति । 'कर्तृकरणं वृत्ता बहुलमि' त्येतत्सूत्रस्यरत्नप्रहणनोक्तपरिभाषाऽनित्यतश्चापनाः क्वचित्सुबुत्पन्नं 'नतरमपि समास इत्यतर्ह्यतः सत्त्वमासाः प्रागेव द्रापि ततः समासं कर्णपूर्वत्वं 'यद' तत्वाऽभावात्प्रोक्ताऽपत्तिरिति समाधातुराशयः । अन्य तु, उक्तपरिभाषाऽनित्यतस्तस्य कर्तृकरण इति मन्त्रे भाष्ये बहुलप्रहणफलत्वेनाऽनुक्तत्वात् वृद्धिश्च इत्यादौ पत्याऽभावात् 'अस्मात्तेन मन्त्रे गद्यादि प्रहणस्यापि नियमार्थमाशङ्क्य वादुक्तपरिभाषानित्यत्वाऽभावाद्धतप्रयोगोपपत्तये सत्यभिधानाऽजादित्वाद्याधितिर्जनोपलम् ॥

अस्याङ्गपूर्वपदाद्वा । न स्याद्गमस्याङ्गपूर्वं तत्पद पूर्वपदं स्याद्गम तत्पूर्वपदञ्च, अस्याङ्गपूर्वपदं तत्पूर्वपदादिनिर्म्भधारय अस्याङ्गभूतात्पूर्वपदात्पर यत् सात तन्नुग्रहादेवा ज्ञेय इति तदर्थः । न वयं कर्मधारयाऽऽध्याय किञ्चनमिति चेन्न । मन्त्रस्थभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । तथा हि तन्नुग्रहे भाष्यपाणिपादेत्यादौ डीप्वाक्याय 'अस्याङ्गानित्यनुबाध

रयाऽऽश्रयणादिहाऽपि तथैवोचितम् । कत्याणपाणिपादेत्यादौ यदुपसर्जन पाणिपादेति समुदायो नाऽसौ स्वाङ्ग, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गशब्देनाऽग्रहणात् यच्च स्वाङ्ग पादेति न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परमिति न तत्र डोपित्युक्तम् । नचाऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारयाऽऽश्रयणेऽस्याङ्गादित्यत्र सिद्धेऽत्र सत्रे पूर्वपदादिति व्यर्थमेवेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थत्वेन साध्यात् । उत्तरसूत्रे तादृशाऽर्थाऽऽश्रयणेन करमुजात्यादयः प्रयागा असाधय एवेति । अस्वाङ्गपूर्वपदेत्यत्रापि जातिपूर्वपदादित्यस्य सम्बन्धः । अथवा बह्वन्यादीनामस्याङ्गत्वेन तत्पूर्वके प्रिकल्पस्य दुर्धारत्वात् । तत्सम्यग्ये सत्येन समाननिमित्तकत्वात्वेन नित्यशास्त्रबाधकत्वमिति भावः ।

उपसर्जनात्किम् । शिखेति । अयम्भाज 'स्वाङ्गाद्येति सूत्रे उपसर्जनग्रहणाऽभावेऽनुपसर्जनाऽधिकारेणाऽनुपसर्जनादपि डोपापत्त्या शिखेति न स्यादित्याश्रयकत्वात् सति तस्मिन् तस्योपसर्जनत्वाऽभावात् तदापत्तिः । न च कत्याणपाणिपादेत्यादौ डोपधारणाय, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्येत्यनुवृत्तनात्पर्युदात्ताऽऽश्रयणेन स्वाङ्गभिन्नपूर्वपदात्स्वाङ्गाडोपित्यर्थे शिखेत्यादी पूर्णपदत्वाऽभावाद्वायोऽप्राप्त्या कथमिह प्रमुदाहरणमिति वाच्यम् । एव सति शोभना शिखा सुशिखेत्यस्यैव प्रमुदाहरणं गतम् । यत्तु उपसर्जनादित्यस्याऽभावेऽनुपसर्जनाऽधिकारात्प्रत्यक्षैव ध्वन्येतित्याहुः केचित्तत्र 'बहुव्रीहे आतादात्तादित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारानुवृत्तेः । नागेशादयस्तु शिखेत्यत्र प्रमुदाहरणं शोभनेत्यपि सुशिखान्न प्रक्षिप्त पाठ विशिष्टेऽनन्तरत्वेन सत्राऽप्राप्तेः । यत्तु भाष्येऽशिखेत्येव प्रमुदाहरणं तस्याऽप्यवश्यं एव तात्पर्यमिति वाहुः । न च (उपसर्जननिष्पन्नानि निमित्तोऽप्यवश्यं उपसर्जातनिमित्तमप्युत्तमं धावते) इति परिभाषया प्राकट्याऽप्राप्त्या युक्तमेव सुशिखेत्यादि प्रमुदाहरणमिति वाच्यम् । अपवादशालप्रवृत्तिमन्तरा यत्रोत्तमं शास्त्रस्य न प्रवृत्तिमन्त्रं तत्प्रवृत्तेः । यथा दधतीत्यादौ नाऽत्र तथा, अपवादशालप्रवृत्तिमन्तराऽपि टाप प्रवृत्तेरित्यलम् ॥

ननु 'स्वाङ्गाद्येति सूत्रे स्वाङ्गपदेन स्वमङ्ग स्वाङ्गमिति विधत्तिते मुमुक्षा शानेत्यत्राऽपि हापापत्तिः स्यात्मुपसर्गशालाङ्गत्वात्, सुवेशोरध्येत्यत्र च न स्वाङ्गशाना रथ्याऽङ्गत्वाऽभावात्त्याहुः—स्वाङ्गं त्रिधेति । क्रमणोदाहरति—अद्वयमिति । अद्वयत्वे सति मूर्तिमत्त्वमिति तद्व्यपन्न पथ्यव्यमितम् एवञ्च सुवेशेत्यादौ मूर्ति

विधानानामनेकार्थत्वादाह—इति शब्दः प्रसार इति । अयं
भाष्य, इतिशब्दस्य प्रसारार्थकस्य सूत्रे भाषायामिति भाऽऽवश्यकम्
न च भाषायामित्यस्याऽप्रहमे ह्यस्यपि शाब्दस्यादिति वाच्यम्
'द्विपूर्वदाहो' इत्यत्राऽस्मिन्निर्वाहोऽस्मिन्सोत्यस्याऽस्मिन्धेनेहापि
तदस्य चसिद्धेति प्राज्ञः ।

तथास्तु 'द्विपूर्वदाहो' वाह इतिप्रहमे ह्यस्यभाष्यनुय
क्तं एव लोकात्मनोदासमेव, यच्च सत्यशिवानि सुप्रहृत्या
स्यस्य निरूपणं भाषाप्रहणमावश्यकम् । इति शब्दस्याऽर्थे तेन ह्य
स्यपीत्याह वचिनि । (१) ह्यन्वति सद्यविधीना धैवतिप्रकृतन सत्या
सप्तपदा भवेति सिद्ध वचिनामुदासत्यस्तु द्वादसत्यादिति भाष्य ॥

तु भिन्नेष्वभिप्राऽभिधानप्रत्ययनिमित्तं जाति, त्रितयमेकमत
काऽनुगत सामान्यमिति च युगादिगुणस्यैकत्वनिर्णयपक्षे तत्रा
ऽतिध्यानं जातेन प्राप्यते सा जातिरिति च युगत्वादायन्यासमि
त्यत आह—आकृतिग्रहणा जातिरिति । आकृतिरययसप्रियश
विशेषः गृह्यतेऽनेनानि ग्रहणं करोत्युद् सामान्ये नपुंसकम् । आकृ
तिर्ग्रहणं यस्या सा आकृतिग्रहणा आकृतिज्ञानजन्यज्ञानविषया जाति
रित्येष । एषत्र गां दृष्ट्वा नदययसप्रियेगविशेषदर्शनेनाऽन्य
स्यामपि ध्येनाधिय गौरिति धुम्नेः सुलभत्याहृत्य जाति । तदाह—
अनुगतसंस्थानव्यवहयेति । न च बालाग्रधस्यामेदमिन्नानेषदेहवृ
त्ति देवदत्त वादराहेतिव्यवहारेण तत्र जातिव्यवहारेणमिति वाच्यम्
समावकालिकाऽनेकव्यतिषृष्ट्यनुगतसंस्थानव्यवहयेति तदर्थकरणे
नाऽवापान् । अयस्यामेदेऽपि ह्यदेदाऽप्रतीतेक्ष स एवायमिति प्रती
तश्च तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेक्ष । अत एवेन्द्रत्यादिषु जाति ।
न च पञ्चत्रोपाख्यानादे पुराणादौ प्रसिद्धत्वादिन्द्रत्यादेर्जातित्वे
को बाध इति शान्यम् । अनेकया पञ्चे त्रोपाख्यानादिभि समका
लिकत्वेऽपि सद्यया संज्ञानम्यैकाग्र भावाऽभावात् । न च दुर्गा
अपर्णेयादौ ताव कुतोनेति वाच्यम् । स्त्रोत्रिययादयि
टीयोऽप्रवृत्ते । एव जलसमीपलविशेषदर्शनेन ज्ञानत्वात्तद्व्यवहारेण
जाति । न च नृगलत्वादीना जातित्वं न स्यात् । यथलादेरनयय
संस्थानस्य व्याख्यादरविशिष्टत्वेन तस्या आकृतिग्रहणत्वाऽभावा-

(१) ह्यन्वसाति । ननु सर्वं निवर्तयन्मि विवक्षितम् ।

किन्तु साक्षादुपदेशगम्या मत्स्यत आह—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदारयातनिर्ग्राहेति । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साऽपि जातिरिति प्रथमदलस्यार्थः । न च सर्वशब्दस्य लिङ्गाऽपेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात्कथं गिवसमासाविति धान्यम् । भाष्यप्रामाण्यात् । आरयातमाख्यानमुपदेशः । सहृदाख्यातेन निर्ग्राह्या ज्ञानगोचरीभूता जातिरिति द्वितीयदलस्यार्थः । एतेन मूलोक्तमर्थं समायातयिद्धि, तच्च अमर्षलिङ्गत्वे सत्येकस्याव्यक्तावित्यादि अयं वृषल इत्युपदिष्टे तत्पिप्रादौ पुप्रादौ च वधनं त्रिणैव वृषलत्वज्ञानमुपपद्यत । न चेताभ्यामप्यौपगवीषठीत्यादेरसप्रहोऽनुगतसंस्थानस्य दृग्भ्यत्वाऽभावात्सर्षलिङ्गत्वाद्येत्यत आह—गोत्रश्च चरणैः सहेति । अपत्यप्रत्ययात्, चकारात् शाखाऽप्यनुवाची च शब्दो जातिर्गम्यं लभते इत्यर्थः । जातिर्गम्यं च डापपुषस्वादि । अत्र शाखीयगोत्रस्यैव प्रहणमिति भावः ॥

ननु अलावूरिति भाष्योदाहरणादुक्त इत्यस्याऽसम्बन्धात्कथमुक्तारान्तत्वं लभ इत्यत आह—रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य इति । न च पर्युदासः सहस्रग्राहाति तदाशयः । न चाऽलावूशब्दादुद्धिधानं किम्फलमिति वाच्यम् । नोद्धात्वोरिति विभक्त्युदासत्वं प्रतिषेधस्यैव तत्फलत्वात् । न च प्रथमातद्वितीयान्तोदाहरणं विहाय तृतीयातोदाहरणप्रदर्शनात्सङ्गतमिति वाच्यम् । तत्रोक्तप्रयोगजनन्याऽसम्बन्धात् । ऊद्धात्वोर्यण परे शसादय उदात्ता न स्युरिति तदर्थः । ऊडि डकारोच्चारणस्यैवमेव प्रयोजनम् । अयथा यवाङ्घ्र्यादायपि निषेधाऽऽपत्तिः स्यात् । न च रुपाणां सघर्षदीर्घौ णैव सिद्धावृटि दीर्घोच्चारणभ्यर्थमिति वाच्यम् । दीर्घोच्चारणस्य प्रश्लेषेणोच्चारणविधानद्वारा प्रह्वबधूरित्यादिवहुग्राहौ परकपनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । न च अथूरित्येतत्सिद्ध्यर्थं दीर्घोच्चारणस्याऽवश्यकत्वात्कथं तद्वैयर्थ्यमाशङ्कितमिति धान्यम् । उक्तरूपस्य अस्मुरभ्यन्नेति निर्देशादेयं सिद्धेरिति भावः ॥

उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरूपदाय आरोपादित्यर्थः । एवञ्च समासस्योपमानोपमेयाभावाऽवोधनत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तिः । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताऽऽरोपेचोपमानोपमेयभावो निमित्तमित्येवमिति भावः ॥

ननु सर्वस्यात्मस्वेन तत्समभिः साहारे सहशब्दप्रयोगस्य न्यर्थत्वात्सहोरुरिति प्रयोगस्यैवाऽभावात् महितसप्तम्या चेति न्याः

चित्तिं महेश्वरद्वयव्यर्थमित्यत आह—सहेते इति । रतिप्रमिति
शेष । सहो विद्यमानात्तु यस्या इत्यर्थ इति वक्ष्यते । अतिरमण
यात्रिणि तदभिप्राय । कमलाणि कमलानीति वदित्यलम् ॥

ननु छन्दसि मन्त्रायाममन्त्रार्था च 'कद्रु' कमण्डलुयोश्चन्द्रसौ त्य
ननरोट् सिद्धौ मन्त्रायामिदं सूत्रमिष्यमित्यत आह—अच्छन्दो
ऽर्थं वचनमिति । लोरं नागमातु मन्त्रायो कद्रुरिति सिद्धयर्थ
वचनमिदमिति भावः ॥

नृनरयोर्वृद्धिर्धोने । ननु द्वाभ्याम् नृजन्मात् आर्धचो नृज्वा
'अनृभ्य इति ङापा च नारात्' इत्युगलक्षणङोपा सिद्धौ नृत्ति
नरप्रहण इत्यर्थमिति चेन्न । नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायामनरत्वस्य
व्यावृत्त्यर्थं यत्र साधक्यात् । न च नरशब्दश्चन्द्रस्य सत्त्वात्कस्य
वृद्धिरिति न शक्यम् । लघ्वाऽनुसारादादेरेवाऽचो वृद्धेरिति भावः

ननु 'युनस्तिरित्येतद्विहितप्रत्ययस्य तद्धितमज्ञाविधानस्य
प्रातिपदिकमज्ञासिद्धिरेव फलमाचोक्तसज्ञा (लिङ्गविशिष्ट) परि
भाषयेव सिद्धेति न्यूनमुक्तमूत्रे तद्धिताऽधिकार इत्यत आह—लिङ्ग
विशिष्टपरिभाषयैव सिद्ध इत्यादि । न च तद्धिता अधिकारस्यास्त
राधत्वेन नरत्वाधिकारस्य कर्तुमुचितत्वाद्विहङ्गव्यर्थमेवति घाच्यम्
उक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थत्वेनेह वङ्गस्य साधक्यादिति भावः ॥

ननु 'युनस्तिरित्येतत् युनश्चात्तिप्रत्ययविधानेन बहुवचनेत्य
नाऽपि तिप्रत्ययो दुर्गार इत्याशङ्क्य—अनुपमर्जनादित्येवेति ।
अयमन्त्राय, उक्तमन्त्रेऽनुपसज्जादेव युनश्चात्तिप्रत्ययविधानात्
प्रयोगदर्शकयुनश्चात्तिप्रत्ययस्य बहुवचनस्य युवात् । यस्यामिति बहुवचनस्य यपदे
विशेषणत्वेनापसर्जत्वात्तस्मात्तिप्रत्यय कित्तु 'आद्येभ्या ङाप् इत्य
नेन प्राप्तस्य नातलक्षणङोप 'अना बहुवचने' इति निषेधे ङानेघञि
ननु 'युवतीकरणमित' द्याति प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत आह—योते शब्द
न्ताङापि या यमिति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे ॥ इति शुभम् ॥

इति ठङ्कुरोपनामकश्रीमन्नलालशर्मण कृतौ फलिशब्दमञ्जरी

मञ्जरीया स्त्रीप्रत्ययात् प्रथमतएव समाप्तः ॥

साहित्यार्थं य० रामनेप पाण्डेयन संपादितः ।

अध्याधिकारा कित पुस्तकस्य मुद्रमुद्रमुद्रकादयश्च ।
प्रकाशकाधीनकृत विंशति नाम्नाम् कदापि ज्ञानस्य सन्ति ॥

